

herbert tingsten
kurt samuelsson
anthony sampson

perspektiv på näringslivs debatten

olle karleby
lars wirström
lars lidén

STUDIER
OCH
DEBATT

Perspektiv på näringslivsdebatten

Perspektiv på näringslivsdebatten

HERBERT TINGSTEN KURT SAMUELSSON
ANTHONY SAMPSON OLLE KARLEBY
LARS WIRSTRÖM LARS LIDÉN

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Studier och debatt

utges av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
Sköldungagatan 2 · 114 27 Stockholm · Telefon 08/23 25 20
Postgiro 35 62 60

Nr 3 1970 · 18:e årg.

Tryckt hos Bohusläningens AB, Uddevalla 1970

SNS — STUDIEFÖRBUNDET NÄRINGS LIV OCH SAMHÄLLE

är en ideell sammanslutning av enskilda personer inom svenskt näringsliv, fristående från politiska partier och intresseorganisationer. Genom vetenskaplig forskning, konferenser samt studier och debatt i lokala grupper vill SNS sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden, stimulera till positiva insatser i arbets- och samhällsliv och till individuella ställningstaganden i den allmänna debatten.

Innehåll

FÖRORD	9
KRITIKEN MOT NÄRINGSLIVET I IDÉHISTORISKT PERSPEKTIV av <i>Herbert Tingsten</i>	11
<i>Ideologierna</i>	11
Begreppet ideologi	12
Den statiska samhällssynen kontra framstegs- tänkandet	13
Marxismen	15
<i>Debatten kring näringslivet</i>	17
USA	17
England	20
Tyskland	21
Katolska kyrkan	21
<i>Ideologierna i dagens svenska samhälle</i>	22
De politiska partiernas ideologier	22
Näringslivets argumentation	23
Nyvänsterns ideologi	24
Näringslivet i framtidens samhälle	25
DET BERÄTTIGADE I KRITIKEN av <i>Kurt Samuelsson</i>	28
<i>Effektiviteten</i>	29
<i>Reklamen</i>	34
<i>Den hierarkiska uppbyggnaden och arbetsplatsdemokratien</i>	36
	5

<i>Ägandet och makten</i>		38
Varför makten måste diffuseras	38	
Ägande utan makt	41	
Makten åt intressenterna	42	
Ägande utan makt — tre problem	43	
Företagsdemokratin	46	
Jämlikheten	48	
KRITIKEN FRÅN EUROPAS STUDENTER av <i>Anthony Sampson</i>		51
Den amerikanska utmaningen	52	
Historiska paralleller	53	
Studentrevoltens motiv	56	
Masskommunikationerna	61	
Den akademiska friheten	64	
Vad kommer att hända med studentrevolten?	66	
En framtidsvision	68	
ATT FÖRA NÄRINGSLIVETS TALAN av <i>Olle Karleby och Lars Wirström</i>		70
<i>Mottagare</i>		72
Direkt eller indirekt kommunikation	72	
Några viktiga mottagargrupper	73	
<i>Budskap</i>		74
Om styrelserepresentation	77	
<i>Sändare</i>		79
<i>Media</i>		80
VAD KAN NÄRINGSLIVET LÄRA AV KRITIKEN? av <i>Lars Lidén</i>		82
”Över min döda kropp”	82	
Värt att slå vakt om	83	
Inflytandets ursprung	84	
Företagslagstiftningen	86	

Ledningsorgan vid ändrat partsförhållande	87	
Vad driver fram förändringar?	89	
Bilden nyanseras	93	
Överordning — underordning	94	
Att utse chefer	96	
Förbättrat ideologiskt utgångsläge	98	
Med sikte på 1970-talet	100	
FAKTA OCH ARGUMENT OM MARKNADSEKONOMI, MAKT OCH FÖRETAGSDEMOKRATI, U-LANDENGAGEMANG SAMT MILJÖ. INTRODUKTION av <i>Göran Albinsson</i>		102
MARKNADSEKONOMI		105
<i>Plan- kontra marknadshushållning</i>		105
<i>Debatten kring marknadsekonomin i Sverige</i>		109
<i>Vinsten</i>		110
Kritik	110	
Motargument	112	
<i>Marknaden</i>		115
Kritik	115	
Motargument	118	
MAKT OCH FÖRETAGSDEMOKRATI		122
<i>Maktens tre steg</i>		122
<i>Formell och reell makt</i>		123
<i>Näringslivets makt i samhället — en översikt</i>		126
<i>Företagsdemokrati — en översikt</i>		128
<i>Arbetsmarknadsparternas inställning till företagsdemokrati</i>		132
Företagsnämndsinstitutionen	132	
Allmänna ståndpunkter	133	

<i>Näringslivets makt i samhället</i>		135
Kritik	135	
Motargument	138	
<i>Företagsdemokratin</i>		141
Bakgrunden till kritiken	141	
Vad kritiserar man	142	
Motargument	145	
NÄRINGSLIVET OCH U-LÄNDERNA		148
<i>Några fakta kring u-länderna</i>		149
<i>Debatten</i>		151
<i>Kritik</i>		153
Värderingarna	153	
Omdömen om ekonomiska sammanhang — handeln	155	
Omdömen om ekonomiska sammanhang — de privata investeringarna	156	
<i>Motargument</i>		160
MILJÖN		165
<i>Miljö och miljöskydd — en principiell diskussion</i>		165
Miljön och marknadshushållningen	165	
Miljön och inkomstfördelningen	170	
<i>Kritik</i>		171
<i>Motargument</i>		173
BAKGRUNDS- OCH DEBATTLITTERATUR		176

Förord

Samhällsdebatten har blivit allt intensivare. Ett uttryck härför är att också näringslivet, som tidigare i stort sett stått vid sidan av de ideologiska striderna, fått utstå fräna attacker. Näringslivets beslutsfattare har ställts inför krav att politiskt-ideologiskt motivera sitt agerande. En uppgift för vilken man inte varit tillräckligt förberedd. Inläggen i debatten från företagshåll har delvis som en följd härav varit sparsamt förekommande. Det främsta skälet till den relativa tystnaden torde dock vara bristande tid. Man anser det ojämförligt viktigare att näringslivets folk använder sin knappa tid till att i första hand lösa de företagsnära tekniska och ekonomiska problemen. Detta får naturligtvis inte tolkas som att företagens ledningar är vare sig ointresserade av samhällsdebatten eller anser sig sakna argument.

Vi inom SNS kan vittna om att företagsledningarna med stort allvar ser på näringslivets relationer till omvärlden. Alldeles bortsett från de konkreta problem som en näringsfientlig opinion kan skapa för företagen väcker de hätska och ovederhäftiga inslagen i kritiken en stark personlig olust. Liksom alla andra människor känner företagsledare behov av ett gott anseende. För övrigt är det väl så att personer som normalt verkar vid sidan om de politiska fejderna är speciellt känsliga för offentlig granskning och kritik.

Vid flera tillfällen har företagsledare i SNS regi samlats till seminarier och konferenser för att lära och diskutera. Huvudfrågor har varit: Vilken är kritikens innebörd? I vilken utsträckning skall den mötas med motargument, upplysning eller praktisk reformverksamhet? Man har också villigt ställt upp vid de sammankomster SNS arrangerat vid universiteten för att med studenter och akademiska lärare diskutera olika näringslivsproblem.

FÖRORD

Vid dessa aktiviteter har föredrag och inlägg framförts som i flera fall torde vara av mer allmänt intresse. I denna bok återfinns tre typer av sådant material. För det första några uppsatser av kända samhällsvetare; för det andra diskussionsbidrag från praktiskt verksamma företagsrepresentanter; för det tredje redovisning av argument för och emot på några särskilt omdebatterade fält.

Denna bok kan ses som en fortsättning på den av SNS förra året utgivna boken "Näringslivet utmanat", vilken främst behandlade den akademiska ungdomens kritik av och inställning till näringslivet. Vi vill nu ge vissa idéhistoriska och internationella perspektiv på angreppen mot näringslivet liksom några smakprov på den interna debatt som förs inom näringslivet.

Ansvarig för bokens redigering har varit civilekonom Lars Jeurling. Den största arbetsuppgiften har varit den argumentsammansättning som avslutar boken.

Stockholm i juni 1970

Göran Albinsson
verkst. direktör i SNS

Kritiken mot näringslivet i idéhistoriskt perspektiv

Av HERBERT TINGSTEN

Under min barndom kom jag i kontakt med en rätt lustig form av antagonism mot storföretagare. År 1906 bildade "riksdisponenten" Lindman den första regering som skulle kunna kallas kapitalistisk. I denna ingick en grupp på tre opponenter som jag kom i viss beröring med. Det var aristokraten Trolle, det var militären general Tingsten och bonden Petersson i Påboda. Vid den tiden var de så anti-kapitalistiska att de kallade företagsledarna för fyrkar eller burkar samt skällde på dem, irrationellt och oavbrutet. Ingen av de tre var någon ideolog eller ens någon tänkare av rimlig beskaffenhet. Vad de hade gemensamt var en diffus uppfattning att kapitalismen, affärsvärlden, företagen var något ont.

Så snabbt har ställningarna förändrats på 60 år. Grupper som förut var nästan barnligt anti-kapitalistiska har i stort sett kommit att ansluta sig till den samhällssyn näringslivet står för.

Ideologierna

Efter detta personliga vittnesbörd vill jag börja min översikt — som naturligtvis måste bli generaliserande och schematisk — med att påpeka att ordet ideologi först under senare tid kommit att bli ett positivt uttryck. Numera jagar ju partier, organisationer och näringsliv ideologier som folk förr i världen jagade ordnar och titlar. Det verkar som om man inte vore en riktigt fin karl, ifall man inte har någon ideologi.

Denna längtan efter ideologier skulle kunna kallas en antikvitetsysteri; uppkommen som den är sedan ideologierna intellektuellt är praktiskt taget förvisade till skräpkammaren. Det kan vara

skäl att påminna om att den som fann på uttrycket ideolog var en fransman, som i början av 1800-talet behövde ett nedsättande uttryck för den franska revolutionens teoretiker. Ideologerna var fantaster, drömmare, utopister, stollar. De stod i motsats till verklighetens handfasta män som inte sjönk ned till att tro på några allmänna utvecklingslinjer. Under 1800-talet föll det ingen in att kalla sig själv en ideolog. Det vore ju detsamma som att erkänna att man inte hade rätt. Marx kallar alla andra samhällstänkare ideologer, men menar att han själv inte är någon ideolog.

Begreppet ideologi

Det kan vara lämpligt att skilja mellan värderingsideologier och prognosideologier. En värderingsideologi består av en uppsättning mer eller mindre motstridiga önskningar om hur tillvaron bör vara beskaffad. I mönstret ingår också anvisningar hur man skall kunna förverkliga de stora och allmänna målen genom att gå tillväga på det eller det sättet. Prognosideologin säger helt enkelt att mänskligheten enligt vissa lagar som är givna av naturen, historien, produktionstekniken eller något annat kommer att utvecklas i den eller den riktningen. Det är i allmänhet bättre att anpassa sig till vad som kommer att inträffa än att försöka streta emot.

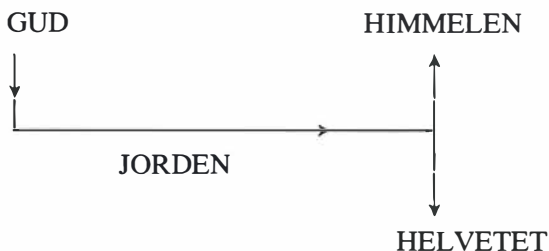
Naturligtvis är den här tudelningen ett slags pedagogiskt koncept. Benthams sats om största möjliga lycka till största möjliga antal kan sägas sammanfatta en värderingsideologi. Men sedan han väl lagt fast denna tes, som ingen gärna sade emot, började han formulera prognoser. Andra gick direkt på prognoserna. Typisk representant härför är Marx. Han ansåg sig egentligen vara värdefri. Vad han framställde som mänsklighetens slutmål var inte ett mål i någon etisk eller moralisk mening. Det var enbart fråga om ett resultat som måste komma av mänsklighetens verksamhet, uppenbart för den som lade ner tillräckligt djupa tankar på försök att förstå sammanhangen.

Den statiska samhällssynen kontra framstegstänkandet

Ett genomgående drag i samtliga de ideologier eller ideologiska fragment som idag är av någon som helst betydelse är den stora roll som framstegstänkandet spelar. Man kan tala om framstegsideologin som en slags överideologi och ställa den i motsats till den gamla statiska åskådning som dominerade innan framstegsideologin bröt igenom mot slutet av 1600-talet. Utmärkande för den statiska samhällssynen var den stora roll religiösa föreställningar spelade.

Den gamla religiösa ideologin kan schematiskt fixeras ungefär så här: På jorden bor människor med ett gudomligt ursprung. De har dock blivit mer eller mindre fördärvade i jordelivet genom syndafallet. Människorna lever ett kort och prekärt liv och det gäller för dem att under denna tid göra sig förtjänta av himmelriket. Man får alltså en mänsklighet som kommer från ovan, som här på jorden fördärvas och sakta går framåt i sitt elände under slitningar och konflikter men med bevarande i det hela av en statisk ordning. Sedan kommer då slutet, som inte är slutet för människans liv på jorden, men slutet för de enskilda människorna, döden. De flesta kommer till Gud i himmelen. En del kommer till helvetet.

DEN RELIGIÖSA IDEOLOGIN

Hela jordelivet är alltså en kortvarig och tvivelaktig verksamhet vars betydelse ligger i förberedelsen för det som kommer efter. Man kan säga att det fanns utrymme för vissa förändringar inom denna ram, det är ju självklart, men i det hela var det denna ram som var väsentlig. Den som vill förstå vilken betydelse den religiösa

ideologin hade, och vilken intellektuell och moralisk kraft den kunde ha, rekommenderas inte främst läsning av Bibeln trots att vi genom barndomens studier har fått kärlek till dess språk. Ännu mindre vill jag anbefalla teologernas och kyrkans skrifter, utan sådana tänkare som Augustinus, Thomas a Kempis och den heliga Teresa.

Framstegsideologin innebar, har det sagts, att hela den religiösa ideologin applicerades på jordelivet. Man tänkte sig att jorden skulle bli lik himmelen. Det gick så långt att det under 1700-talet blev ganska svårt att skilja på prästernas och ideologernas förkunnelser; det är ofta diskutabelt om de förra menade ett liv i denna världen eller ett liv i en annan värld.

Även om tanken på ett gott samhälle, ett rikt samhälle, ett samhälle där alla människor har det någorlunda bra materiellt, i regel var kärnan i framstegsteorins spekulationer, fanns det också ett drag av andlig strävan. Det är mycket få som inte går med på John Stuart Mills sats, att det är bättre med en människa med en viss oro än med ett lyckligt svin. Det fanns också de som direkt var benägna att bortse från eländet på jorden. Vissa grupper, även bland framstegsmännen, tänkte sig en utveckling som lämnade stora grupper av mänskligheten åt sidan. Det låg därför mycket i Marx ord att religionen fick tjäna som ett opium för folket, eller om man vill uttrycka det vackrare, de fattigas politiska utopi. Men även i Marx eget tänkande ingick religiösa element.

Det är möjligt att vissa religiösa strömningar spelade en roll för det kapitalistiska produktionssystemets genombrott och utformning. Max Weber har som bekant gjort gällande, att protestantismen och särskilt kalvinismen skulle varit väsentliga drivkrafter. Jag tror att de kritiker i huvudsak har rätt som avvisat Webers teser, bland dem med stor framgång Kurt Samuelsson. Det var många andra saker som inverkade. De tekniska nyheterna, upptäckten av nya världar, hela känslan av att människan började vara på väg till ett besittningstagande av jorden, allt detta har varit av betydelse i föreliggande sammanhang.

Det tog århundraden innan framstegsideologin bröt igenom. Den gav bärarna av det jordiska framsteget företräde framför de på en

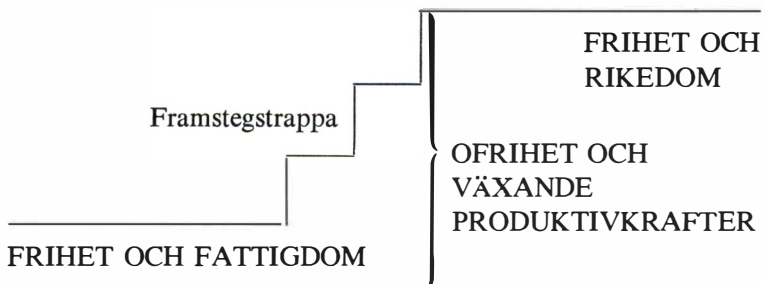
statisk, stabil utveckling inriktade överhetsgrupper, som tidigare hade styrt västerlandet. I stället för kungen, adeln och framför allt kyrkan kom politikerna och direktörerna i centrum. Politikerna i två egenskaper. Dels som formare av politiska teorier, ideologier. Dels som skapare av parlamenten, vilka så småningom omformades i demokratisk riktning. De som enligt dessa idéer skulle ta hand om framsteget mera konkret var vad vi nu kallar näringslivets folk; om man så vill kapitalisterna, företagarna, direktörerna, industrialisterna.

Marxismen

Två skolor hävdar att Marx är företagsfientlig. Den ena betonar att Marx är anti-kapitalist. Den andra betonar mera att han anser utvecklingen gå i riktning mot socialism. Den bästa formulering som har givits på den punkten svarar Axel Hägerström i Uppsala för. Han sade att Marx ansåg att det ofta rådde den form av samhällsordning som var möjlig under rådande produktionsförhållanden. Därmed menade denne, att det kunde inte vara bättre under någon period än det i själva verket var. Det skulle dock bli ännu bättre därför att förhållandena, produktionsmedlen osv. leder till en förbättring. Alltså mänskligheten börjar, det är ett av religionen inspirerat schema, i frihet och fattigdom. Den lever ynkligt som en följd av att produktionsmedlen inte utnyttjas. Sedan börjar produktionsmedlen utnyttjas. Det är syndafallet. Och därmed blir mänskligheten olycklig, mera alienerad än förut. Människan blir alienerad redan då hon upphör att vara ett djur. Men alienationen fortskrider oavbrutet för varje steg i utvecklingen; dels inrättas en stat, dels är denna stat ett organ för den härskande klassen. Efter hand uppstår den borgerliga staten, i vilken borgarna härskar över och utsuger proletariatet. Mänskligheten har då stora förutsättningar att nå framsteg och lycka, men den avgörande punkten har ännu inte kommit. Den inträffar då kapitalismen når en sådan koncentration att revolutionen blir självklar. Då kommer kastningen med mänsklighetens definitiva övergång från frihet och fattigdom över ofrihet och växande välstånd till frihet och rikedom.

DEN MARXISTISKA IDEOLOGIN

Mänskligheten ånyo på jämn mark. Staten som formats som ett organ för den härskande klassen under första framstegsskedet försvinner och ersättes av produktion i gemenskap. Mänskligheten har gått från frihet och fattigdom över ofrihet och växande produktivkrafter till frihet och rikedom.

Friheten är så stor, väl att märka, att arbetet inte är något problem längre. Det är så gott om produktionsmedel att några svårigheter ifråga om fördelningen av produktionsresultatet inte föreligger. Man kan, som det heter hos Engels, ge åt var och en efter behov och kräva av var och en efter förmåga. Det hela liknar till den grad himmelriket, att man inte kan undgå att se hur Marx är influerad av den religiösa uppfostran han har fått. Även om Marx präglad satsen om religionen som ett opium för folket ingick klara religiösa argument i hans tänkande. Jag skulle tro att Marx hela föreställning om det mänskliga eländet som en gång skulle leda till frälsning, liksom hans teser om alienationen i själva verket var hämtade från religiösa, t.o.m. mycket gamla religiösa föreställningar.

Debatten kring näringslivet

Nu några ord om debatten kring näringslivet i olika länder. Det kan bara bli fråga om att i korthet presentera en del godtyckligt utvalda historiska tendenser. Syftet är att illustrera kritiska linjer från skilda tider och länder. Jag finner en viss tröst i att vem som än försöker göra en dylik översikt måste hänfalla till schabloner.

USA

Amerika var ett jordbrukarland till långt fram på 1800-talet. Industrialiseringen skedde exceptionellt snabbt och leddes av en effektiv företagargrupp, som mycket länge var utan mera principiell socialistisk kritik. Varför socialismen blev så svag i USA är en gammal diskussionspunkt. En vanlig förklaring är att det berodde på att Amerika kunde expandera territoriellt. Det är emellertid en tes som nu är halvt övergiven. Andra har förklarat frånvaron av en socialistisk rörelse med att hänvisa till de emigranter som kom från Europa, särskilt under det mest expansiva skedet i slutet av 1800-talet efter inbördeskriget. Dessa emigranter var okunniga och glada över att få försörjning. De utgjorde en billig arbetskraft, som särskilt i östern formade ett proletariat, som de mera välsituerade arbetarna såg ned på och var glada över att inte tillhöra. I södern spelade negrerna en liknande roll som emigranterna från Europa och som i varje fall inom detta område gav någorlunda belåtenhet åt de fattiga vita. Hur svårt dessa än hade det så levde de ju i alla fall bättre än negrerna. Och detta att stå över en grupp är ju ungefär lika glädjande som det är irriterande att stå under en grupp. — Det var det oartikulerade proletariatet från Europa och negrerna som förhindrade socialismen i Amerika, har en del författare gjort gällande.

I alla fall uppstår vid slutet av 1800-talet en ganska livlig debatt kring industrialism och kapitalism i Amerika. Man kan urskilja en motsättning mellan de gamla förmögna släkterna och de nyrika företagarna. Denna illustreras utmärkt av två författare, som numera väl anses vara Amerikas stora klassiker från tiden mellan

inbördeskriget och första världskriget, nämligen Henry Adams och Henry James. Båda tillhörde familjer som sedan gammalt var mycket burgna. De såg ned på företagarna som byggde järnvägar, som anlade nya stora industrier och som blev rika på några få år.

Det fanns också i Amerika en irritation bland bredare folklager. Vi har ju ända till nutiden stora grupper som man kan appellera till med en kritik av näringslivet och kapitalismen: bönderna, arbetarna och småföretagarna.

En oerhört stark kritisk linje var angreppen på den monopolism som utan tvivel förelåg. De kom fram i slutet av 1800-talet, och riktade sig mot att ett eller ett par företag slår under sig praktiskt taget hela marknaden på ett visst område, med höjda priser och sänkt kvalitet som följd.

En annan kritik riktade sig mot näringslivets inflytande på det politiska livet. Den förekommer kanske mer i Amerika än i något annat land. Man anklagar, ofta med ostridig rätt, näringslivet för att söka behärska de politiska grupperna. Medlen är handgångna män, mutor och propaganda vid valen för att påverka den politiska stämningen. En kritisk linje häremot växte fram mycket starkt under slutet av 1800-talet och förekommer ännu. Såsom representanter för den kan jag nämna Teddy Roosevelt, William Bryan, Woodrow Wilson och Franklin Roosevelt. Till dessa ledare sällar sig ett garde av senatorer och politiska skribenter. En av de stora skribenterna var ju Lincoln Steffens, vilkens böcker från början av 1900-talet är skakande illustrationer till politikens, inte minst den kommunala, beroende av näringslivet.

Det fanns också en medvetenhet om att arbetarna var dåligt behandlade. Det var en kritik som särskilt togs upp av dem som hade en smula socialistisk anknytning. Ända fram till Franklin Roosevelt hade arbetarna inte någon säkrad föreningsrätt och de allra flesta företag förbjöd arbetarna att gå in i fackföreningen. En ytterligare linje som har många representanter nu för tiden är den allmänna kritiken av företagarnas miljö och uppträdande, statusjakten, den utmanande och onödiga lyxen, slöseriet. Den kommer under det tidigare skedet bäst fram hos Veblen, som på den punkten bildar epok i amerikansk diskussion.

Kritiken blev inte verkningslös. Antitrustlagar stiftades och så småningom fick arbetarna rätt att organisera sig. Arbetarna blev mera politiskt betydelsefulla genom att emigranterna i den gamla meningen försvann. Röstsiffrorna, som länge hade varit löjligt låga, blev högre och även de okunnigaste invandrargrupperna blev politiskt en smula aktiva under 1900-talets första decennier. De organiserades av framför allt det demokratiska partiet, som i norr representerade radikalismen, men i södern länge representerade reaktionen, negrernas undertryckande. Partiet lyckades på det sättet genom en allians, som förvisso kan kallas ohelig, vid enstaka tillfällen vinna majoritet vid president- och kongressval. Nu är som bekant situationen en helt annan. Nu är södern mindre betydande i demokraternas linje under det att nordn, särskilt då arbetarbefolkningen och olika minoritetsgrupper, spelar den stora rollen.

Steg för steg skedde en förändring som gjorde att den äldre anti-kapitalismen i mycket stor utsträckning försvann. Den nuvarande kritiken går mera ut på att det är en slags fusion av makt mellan politiker, militär och näringsliv; "det militär-industriella komplexet". Kritikerna anser att hela Amerikas politiska och ekonomiska struktur är sådan att det i själva verket knappast förekommer något val mellan åsikter längre utan val av i stort sett på samma linje verksamma politiker.

Det fanns en stark moralisk linje i äldre antiföretagardebatt som fortfarande kan spåras. Jag vill betona hur oerhört stark den var omkring sekelskiftet. Det var då nästan ett korståg mot de stora företagen från vissa grupper, som inte på något sätt var socialistiska. Det mest berömda uttrycket för denna mot företagen och näringslivet principiellt välvilliga antikapitalism har vi kanske i Bryans tal, som gav honom den demokratiska presidentkandidaturen 1896. Han slutar typiskt nog med att säga att vi har ingenting emot företagare, men varför skall vi bara kalla vissa grupper för företagare och affärsmän? Varför skall vi inte kalla gruvarbetarna affärsmän? Varför skall vi inte kalla mannen som arbetar på sin åker för affärsman? Varför skall de inte kallas med hedersordet affärsman, slutade han, likaväl som "the few men who in the backroom corner the money of the world"?

England

I England bröt en mycket stark kritik av kapitalismen fram långt före Marx. Några av de mest lysande stridsskrifterna var skrivna redan på 1820-talet eller i början av 1930-talet. Centralt för engelsk politik var länge en vilja till förbättring utan någon större social omgestaltning av industriarbetarnas läge. Det kommer fram i de stora striderna på 1840- och 1850-talen. Det brukar sägas att det var de konservativa som ledde den socialpolitiska aktionen. Även om det var många liberala med ligger det något i detta. Möjligen kan man säga att fler industriidkare var mot varje socialpolitisk lagstiftning under det att fler godsägare var för. Ofta, har man konstaterat efteråt, var det ungefär lika hemskt på godsägarnas gods som i städerna men det var mindre påtagligt.

Den socialpolitiska aktionen slog igenom på 1850- och 60-talen och sedan går det sakta framåt i den riktningen. Socialismen blev inte av större betydelse förrän fram på 1900-talet. Det var en stark ingrediens av socialkonservatism i England liksom i Amerika. Dels skulle man trygga samhället — reformera för att bevara, för att använda Burkes klassiska uttryck — genom att ge de lägre klasserna en hyggligare standard. Dels skulle man därigenom möjliggöra den andliga utvecklingen, de andliga framsteg som egentligen många grupper fortfarande anser vara de centrala. Den här linjen, som jag litet slarvigt har kallat den religiösa linjen, den andliga linjen, har nog spelat en särskilt stor roll i England. Det är känt att många arbetare röstar konservativt. Professor McKenzie har nyligen visat att dessa arbetare ofta står under intryck av en föreställning, att de olika överhetsgrupperna faktiskt är dugligare, bättre än andra människor.

Därmed är jag inne på en linje som har spelat en roll både i England och Amerika, nämligen socialdarwinismen. Den har varit företagsvänlig i den numera alldeles övergivna eller avskydda meningen att den ansåg att de som var förmögna och gjorde karriär var "livskraftigare" människor än andra. Det var därmed självklart, inte bara att man borde försöka att få fritt lopp för alla dugliga, utan också att de som inte klarade sig gärna kunde kastas på

sophögen. Den främste företrädaren för denna linje var Spencer i sin delvis ohyggliga stridsskrift mot alla socialpolitiska reformer i början av 1880-talet.

Tyskland

Vad beträffar Tyskland vill jag bara erinra om att historiens mest lysande enskilda exempel på en socialkonservativ reformism var när Bismarck på 1880-talet beslöt att genomdriva en socialpolitisk lagstiftning. Den framstod som ett mönster för många andra länder. I Sverige betraktades den som en märkvärdighet vilken inte lände till efterföljd förrän många år senare. Bismarcks drivkraft var inte någon nämnvärd känsla av medlidande, utan det var en känsla att han borde försöka vinna de stora massorna för staten. Till en viss grad lyckades han också. De tyska socialdemokraternas enhälliga uppslutning under första världskriget torde knappast ha varit möjlig utan denna relativt anständiga lagstiftning.

Jag går inte in på de nazistiska och fascistiska rörelserna. De är alldeles för väl kända. Jag vill bara betona att särskilt Hitler till en början i mycket hög grad stödde sig på småföretagare och jordbrukare. Motståndarna var det internationella kapitalet, som man då kallade storföretagarna, och även den socialdemokratiska arbetarklassen. När han sedan lyckades komma till makten handlade han inte alls i överensstämmelse med de tidigare föreställningarna.

Katolska kyrkan

Vid en genomgång av kritiken mot näringslivet och kapitalismen kan man inte undgå att nämna en rad påvliga encyklikor. Det är mycket milda dokument. Påven tar avstånd från utsugning, från för låga löner osv. och rekommenderar ett samgående mellan arbetare och kapitalister. Han skulle säkert vara en entusiastisk anhängare, kanske har han yttrat sig i frågan, av den ekonomiska demokrati som nu står på dagordningen som ett vagt mål i många länder, inte minst i Sverige.

Ideologierna i dagens svenska samhälle

De politiska partiernas ideologier

Vi har fortfarande som de två ledande grupperna politiker och direktörer.* Politikerna är, alldeles markerat i välfärdsstaterna, utan bestämda ideologier på lång sikt. När jag gick igenom deras debatter i valet 1968 tyckte jag att det var intressant med denna oerhörda variation av plattheter på fyra olika strängar. Konkurrenterna kunde inte finna några hårda motsättningar men sökte hela tiden efter motsättningar, efter idéer som en törstande efter en källa. I någon mån kom man fram till konflikter genom att säga att motståndaren har idéer i bakfickan, som han inte drar fram, men som han skulle förverkliga om han bleve mäktig. De borgerliga skulle förstöra socialpolitiken; socialisterna skulle socialisera osv. — det säger de visserligen inte, ingendera av dem, men de skulle göra det om de fick makten!

Var och en vet att det är fråga om några procent marginalröster och att alla dessa diskussioner är till för att vinna en liten grupp i mittenlinjen, som inte vet vad den vill. Det innebär att inom politiken, som jag har uttryckt det en smula koncentrerat, är förkunnarnas tid förbi och försäljarnas inne. Det gäller att försälja varorna och att smycka dem i olika förpackningar. Att komma med nya stora prognoser eller värderingar är hopplöst; hela förrådet är sedan länge förbrukat. Partierna slåss emellertid. Det innebär naturligtvis en viss kontroll. Det innebär också upprätthållande av en medborgerlig frihet, som är det väsentliga i demokratin.

Näringslivet har aldrig haft någon enhetlig ideologi. Redan de an tydningar jag gjort gör klart på vilka olika strängar som man har spelat. Då näringslivet nu söker en ideologi, så är mitt intryck att saken är hopplös. Nota bene om näringslivet inte vill som ideologier presentera plattheter, förgyllda banaliteter, i stil med parti-benämningarna Moderata Samlingspartiet, Folkpartiet och Cen-

* I min bok "Från idéer till idyll" har jag i ett särskilt kapitel under rubriken "Direktörer och politiker" behandlat dessa gruppers ställning i det västerländska samhället.

tern. Sverige är faktiskt ensamt om att alla de borgerliga partierna har namn som är formade för att strängt taget inte uttrycka någonting; varken vad man vill eller vilka väljare man appellerar till. Namnen säger bara: ja, vi står i mitten, folkliga och rara, men vad vi vill det är frågan.

Det enda parti som vågar hålla kvar en gammal beteckning är Socialdemokratiska Arbetarpartiet, som genom sina oavbrutna segrar har kunnat undvika den verbala alibism som ett slag tycktes vara på väg när Socialdemokraten döptes om till Morgontidningen. Men även detta parti tycks vara på samma väg som de andra, vilket den ofta använda beteckningen "löntagarpardiet" visar.

Näringslivets argumentation

Inom industrin har man ingen konkurrens i samma mening som inom politiken. Konkurrensen mellan olika företag bygger på en slags känsla av samhörighet. Man säger, att min apparat är den bästa som finns på marknaden, men man säger inte att B:s apparat är urusel eller mycket sämre. Politikerna konkurrerar naturligtvis i viss utsträckning genom prestationer men framför allt genom kritik och anklagelser av varandra.

När jag tycker att en ideologi för näringslivet är hopplös, bestryks jag av de försök som jag finner då och då: t.ex. när man talar om att företagens uppgift är att tillfredsställa behov. Det förefaller mig vara en otillåtligt slarvig fras. Det är klart att företagen tillfredsställer behov i den meningen att några använder grejorna — annars vore det ju förfärligt. Behoven är så rika och så olika. Man tillfredsställer de behov för vilka man kan få vinst. Det görs en massa krumelurer omkring vinsten, men var och en vet ju att man vill ha vinst inom näringslivet. Det är alldeles ostridigt. Och ingenting ont i det, men det är alltså de varor och de verksamhetsformer som kan ge sådant, som man tillfredsställer. De andra har man i varje fall mycket litet intresse av.

I det här sammanhanget vill jag säga, att jag håller på en gammal slogan, som nu har blivit en smula löjlig genom att så många kapitalister upprepar den, nämligen jämlikhet. Jag tycker det är något

mycket betänkligt att det i vårt land fortfarande **lever** grupper, som är fattiga i all rimlig mening. I Amerika använder man som bekant uttrycket fattig som ett statistiskt begrepp. Det gör vi inte här, men att folkpensionärer, som inte har någon annan försörjning, är fattiga, det är alldeles uppenbart. Vi har en kolossal rikedom inom stora delar av Sverige samtidigt som åtskilliga hundratusen lever på gränsen till umbäranden. Det förefaller mig vara svårt att under sådana förhållanden tala om att det finns en allmän behovstillfredsställelse. Självfallet är att slagordet jämlikhet inte siktar till någon total ekonomisk likställighet utan endast till en stark ekonomisk utjämning.

Nyvänsterns ideologi

Jag vill också med några ord diskutera nyvänsterns vaga och skiftande idéer. I vissa hänseenden instämmer jag med den kritik som från dessa håll riktas mot samhället och näringslivet. Den ytterligt starka inriktning på rent materiella framsteg som färgar det kapitalistiska systemet och tendensen att förvandla individerna till kuggar i ett komplicerat och för den enskilde oöverskådligt maskineri är faror som vi måste bli mera medvetna om.

Vad jag däremot utan varje tvekan fördömer hos nyvänstern är de antidemokratiska tankegångarna. Nyvänsterns förkunnare tycks betrakta sin riktning som en elit eller en samling övermänniskor som funnit den rätta läran och därför får bruka alla medel i kampen mot andra. Dessa personer säger att de själva inte visar någon tolerans men de kräver tolerans av andra. De kan bruka våld själva, men andra får inte bruka våld. Deras utgångspunkter är alltså desamma som i de fanatiska grupper som genom erövringar, förtryck och inkquisition velat krossa alla oliktankande. De står på samma linje som äldre och samtida diktaturrörelser, deras läror erinrar om anarkismen, kommunismen, fascismen och nazismen. De kan jämföras inte bara med dessa riktningar utan också med de gamla högerreaktionärerna, som utgick ifrån att bara de som hade stora inkomster eller var födda inom vissa familjer kunde styra staten.

Hela denna antidemokratiska fraseologi borde tas upp till ny kritik. Man borde ha, inte bara inom näringslivet, utan även över huvudtaget inom samhället, den gamla grupp som jag kände i min ungdom, som kallades kommunistdödare. Det var ofta fackföreringsfolk som gick i närkamp med kommunisterna och som genom en oerhört intensiv agitation, särskilt i början på 20-talet, kanske räddade den svenska demokratin. Att den svenska arbetarklassen, som tillkämpat sig demokrati, som under årtionden av folkstyrelse reformerat vårt samhälle och som därigenom vunnit bättre förhållanden, större medvetenhet och stor politisk makt, skulle falla offer för en nyvänsterpropaganda med dess paroller om högre medvetenhet och rättfärdighet synes likväl otroligt — till en viss undfallenhet kan man sträcka sig men säkert inte till kapitulation.

Näringslivet i framtidens samhälle

Jag har för att förbereda mig till SNS-konferensen i sommar läst en rad skrifter utgivna av näringslivet. Jag har där funnit föreställningar om ekonomisk demokrati, som ger intryck av att man försöker komma ifrån det stora problemet.

Jag har också läst om en serie böcker om framtiden, såsom Aldus Huxley's "Brave New World". Den är inte så styv som Karin Boyes "Kalocain" eller Orwells "1984", men den ger en lika kuslig och som jag nu tycker rimligare bild av framtiden. En framtid där viljan till materiellt framsteg, till besittningstagande av jorden blivit helt förhärskande; där för de flesta människor de intellektuella och andliga frågorna inte längre har någon betydelse; där godhet, kärlek, vilja till fulländning nästan har försvunnit.

Jag har en känsla av att när jag läser näringslivsböckerna är det som små utkast till "Brave New World" och det verkar mycket oroande. Är det inte så att den oro och den ovisshet som många människor känner, särskilt då studenterna, inför det samhälle som vi är på väg emot, utgör den måhända starkaste grogrunden för den vänsterradikala kritiken av företagen.

Låt mig sluta med att upprepa en tankegång som jag tidigare i

några uppsatser mera utförligt redovisat.

Man skulle sätta ett antal personer att ägna tio år åt frågan om vad vi skall ta oss till, vilka människor vi vill forma, vilket samhälle vi vill ha. Det skulle inte bara vara professionella forskare, naturligtvis, men det ideala kravet på medlemmarna är en förening av kunskap, spekulation och drömmar. Män och kvinnor, religiösa och förnekare, gamla och unga, förståndets män likaväl som fantasins martyrer. Det stora och svåra villkoret är att gruppen skall bestå av personer som lever med i sin tid utan att vara förhaxade av det dagliga, som inte förbereder en ny bok, ett nytt val, ett steg vidare i karriären. De skulle kunna arbeta i ro för sig själva men också tala med öppenhet och utan rädsla för små naiviteter och blamager, de skulle kunna yppa hugskott och visioner som lätt ter sig löjliga därför att de är gamla, primitiva, oordnade, högtflygande, absurda.

Av en sådan kommitté, en sådan arbetsgemenskap, kan vi inte vänta bestämda och entydiga svar. Vi kan, om gruppen är väl vald, tvärtom vara säkra på skilda meningar, vilda utflykter i olika riktningar, mycken tvekan och förvirring. Men jag tror att de sakkunniga för utopier möjligen skulle kunna avverka en del villfarelser, dra fram en del perspektiv som är nya eller glömts bort, ge en föreställning om skilda vägar, möjligheter och framtidssyner. De skulle kunna ge liv och något av storhet åt debatten.

Det finns, tycks det mig, ett främlingskap i vår tid som inte beaktas i de marxistiska diskussionerna om alienation. De flesta människor tänker, även sedan Gud försvunnit och gömt sig och metafysiken skjutits sönder, på de gamla livsfrågorna: varför lever jag, eller åtminstone — hur skall jag leva, hur skall jag få ro, mod, lycka, gemenskap, vad önskar jag för mina barn och för framtiden? I den allmänna intellektuella debatten berörs dessa ting knappast, de är förvisade till djuppsykologiska specialister, sekter och veckotidningar; politiken ordnar med alla materiella detaljer men står stum eller generad inför dylika konstigheter; i samtal är de för det stora flertalet bannlysta. Detta främlingskap skulle kanske kunna lättas genom att en statusbetonad utredning tog upp de allmänna frågorna. I varje fall skulle många människor få glädje

KRITIKEN I IDÉHISTORISKT PERSPEKTIV

och eggelse, känna att det finns en bro mellan dem själva och en av stora perspektiv inspirerad politik.

10.10.69

Uppsatsen är nedtecknad från ett extemporerat anförande vid SNS Tylösandskonferens den 28.8 1969. Materialet har endast genomgått en lätt redigering.

Det berättigade i kritiken

Av KURT SAMUELSSON

Det har sagts att kritiken mot näringslivet företer en treklang. Vi skulle för det första ha den nya vänstern som riktar sig mot hela det kapitalistiska systemet och som sålunda kan sägas vara ointressant för näringslivet från självprövningens synpunkt, på det sättet att den enda ståndpunkt den kan godta från näringslivets sida vore den rena uppgivelsen. Vi skulle för det andra ha den reformistiska, blandekonomiska kritiken från socialdemokrater och mer radikala liberaler, som vill förändra väsentliga beståndsdelar i näringslivet och "kapitalismen", men också behålla väsentliga grunddrag. Dessa kan vi benämna den gamla vänstern för att också här ha en term att leka med. För det tredje, slutligen, skulle vi ha dem som anser att det hela är bra som det är, som endast kritiserar att näringslivets företrädare försvarar en bra sak dåligt.

Eftersom man bör ange förutsättningarna för sina resonemang, vilka värderingar som ligger bakom, vill jag inledningsvis betona att jag varken tillhör den första eller den tredje gruppen. Kritiken mot hela systemet finner jag i grunden — trots vissa viktiga synpunkter som man kan dela och som jag återkommer till — okunnig, dum och sanslös, ett slags religiöst vanvett av samma slag som många andra religiösa vanvett. Den tredje nämnda ståndpunkten, att man försvarar en bra sak dåligt, tror jag endast till hälften är sann. Försvaret är dåligt, men saken är inte så genomgående bra som man föreställer sig. Jag ansluter mig alltså, som jag alltid gjort, till det mellersta synsättet — också om jag inom detta med åren glidit från en mer vänsterliberal till en mer traditionell socialdemokratisk placering, idag benämnd "gråsossig".

Det innebär att jag i fortsättningen kommer att stanna vid den kritik, vilket håll den än kommer ifrån, som jag finner berättigad

eller som jag, också när den inte är helt berättigad, anser att det "ligger något i". En kritik som näringslivet bör ta fasta på både så att man öppet diskuterar synpunkterna, bemöter dem man finner felaktiga eller praktiskt omöjliga att göra något åt, men också reformerar där reformer är berättigade och kan genomföras utan större vådor än fördelar. Det gäller inte bara hur långt man är beredd att göra detta. Kritiken, både den oberättigade och den berättigade, påverkar det politiska klimat i vilket näringslivet har att agera. Detta klimat är en del av dess marknad, och precis som andra marknadsbetingelser har det politiska klimatet sina ofrånkomliga funktioner och effekter som man får anpassa sig till, vare sig man gillar eller ogillar dem.

Effektiviteten

På ett sätt är utgångsläget obehagligt eller överraskande. Kritiken gäller inte längre brist på effektivitet, någon påstådd oförmåga hos det enskilda näringslivet att vara bra och rationellt från ekonomisk synpunkt. Man kan inte längre svara kritiken med vinstsiffror och tillväxttal och uppgifter över strukturförändringar och visad konkurrenskraft, nationellt och internationellt. Kritiken gäller i hög grad tvärtom att näringslivet är alltför effektivt, blivit olidligt i sin effektivitet, samtidigt som denna utnyttjas för att manipulera och genom hög konsumtionsstandard fördärva människors sinnen.

Denna syn är nu inte så alldeles ny. På 1940-talet framlade Schumpeter till och med teorin att kapitalismens effektivitet skulle bli dess fördärv. Han avvisade Marx utarmnings- och utsugnings-teorier, men också farhågorna — eller förhoppningarna — om att utvecklingen mot storföretag, imperfekt konkurrens och monopolism skulle förkväva kapitalismen och göra den ineffektiv som produktions- och ekonomisk tillväxt-höjare. Han räknade, tvärtemot sin tids stagnationister och andra pessimister, med en fortskridande tillväxt och standardhöjning som skulle snabbt spridas till de stora massorna av befolkningarna. Men just i dessa framgångar låg ne-

derlaget. De intellektuellas kritik skulle med ökad utbildning och ökade ambitioner rikta sig mot ett system som byggde på enskild äganderätt och enskilt befäl över produktionsmedlen; systemet skulle underkännas i sina grundvalar. Vi skall kanske inte säga att vi idag med den aktuella nya vänsterkritiken befinner oss i den av Schumpeter förutsagda situationen. Men Schumpeter själv skulle, om han levat, ha kunnat vädra morgonluft för sina prognoser. En kapitalism som varit ekonomisk långt effektivare i alla de stora utvecklade industriländerna än Schumpeter vågade föreslå — han talade om 2 till 3 procents tillväxt som en högsta, djärvt antagen möjlighet — skulle just genom sin effektivitet gå sin förintelse till mötes.

Även om det inte är så illa, utan Schumpeter gick för långt i sin utdragning av tankelinjerna, tror jag ändå att det här finns något som det är all anledning att ta fasta på. Om vi vill behålla en marknadsekonomi, hur sedan än ägarförhållanden och befälsrätter fördelas, så får en sådan ekonomis sociala och i vidaste mening kulturella eller politiska effekter inte nonchaleras. Jag betonar detta, ty jag hör till dem som alltid varit anhängare av ett marknadsekonomiskt system, det vill säga en ordning där ändå i stort sett inriktningen styrs av människornas preferenser, deras i sista hand fria val. Det valet må sedan vara mer eller mindre påverkat av reklam och andra försäljningsåtgärder. Ett sådant system är ändå, trots många ofullkomligheter, mindre ofullkomligt än en fullständig planhushållning både då det gäller att möta vad folk till sist uppfattar som sina behov och önskemål och då det gäller att vara ekonomisk i den meningen att rimliga proportioner uppstår mellan insatta resurser och utbekomna resultat. Jag tror också att en sådan ekonomi utan att garantera demokratin gör det lättare att förverkliga den. En helt genomförd socialisering och planhushållning utesluter visserligen inte demokrati, men gör det lättare och mer frestande att överge den. Oppositionen och kritiken kan så lätt störa planerna och därmed anses störa nationens och folkets intressen, fast det måhända endast är partiapparaternas och statsbyråkratins intressen som störs. Själva tävlan i en marknadsekonomi skapar en benägenhet till tolerans mot avvikande åsikter och kritik, därför att

kritikernas och opponenternas kvävande ter sig alltför dyrbar. De kan gå till en konkurrent.

Men det är klart att ett sådant marknadsekonomiskt system inte får vara så ekonomiskt effektivt att andra värden sätts på spel — eller av en stor opinion uppfattas som satta ur spel. Risken uppstår då att systemet just genom sin effektivitet kommer sig självt på skam. Effektivitet är förmågan att ge de stora massorna av medborgare en hög standard, en full sysselsättning och — genom skatter och avgifter — via den allmänna välfärdspolitiken en hög social trygghet, demokratiserad utbildning osv. Den höjer anspråksnivån på ett sådant sätt, att en ny och allvarlig kritik kan komma att riktas mot just själva effektiviteten, om denna köpes till ett pris som människor tidigare i tysthet fick finna sig i, men inte längre vill eller anser sig ha råd att acceptera. Om diskrepansen mellan näringslivets sätt att genom reklamen presentera sig och människors bildning och kritiska förmåga blir för stor, faller budskapet inte platt till marken; det tas upp till stark politisk kritik. Skillnaden mellan människan som i det dagliga livet — som konsument — är fri, välbärgad och självständigt tänkande och människan i produktionslivet är stor. Om människorna i produktionslivet behandlas som robotar och tjänstehjon, vilkas åsikter inte efterfrågas, vilkas meningar inte tillåts komma fram, vilkas värde helt mäts i relativt godtyckliga ackord, som inget utlopp får för sin egentliga kapacitet, blir diskrepansen ett politiskt sprängstoff. Förr uppstod inte denna diskrepan, då människor fick vara tacksamma för att de överhuvud kunde få ett jobb, då arbetets slit och underordning var förenade med vardagens fattigdom, obildning och tristess.

Nu har det i hela vår ekonomiska och sociala politiska teori- bildning funnits ett starkt drag av funktionell uppdelning. Åt företagen har överlåtits att vara ekonomiskt effektiva och genom denna effektivitet kunna avstå från sociala hänsyn vilkas tillfredsställande man så att säga betalt staten för att klara, genom utbildnings-, arbetsmarknads- och socialpolitik. På ett generellt plan tror jag denna funktionella uppdelning varit en fördel. Den har möjliggjort generaliseringar till exempel av socialförsäkringar och arbetsmarknadsinsatser på ett sätt som inte varit möjligt i länder, där välfärds-

anordningarna i långt högre grad förlagts till företagen direkt. I den lovsång till marknadsekonomi som präglade Landsorganisations betänkande "Samordnad Näringspolitik 1960" var denna funktionella uppdelning också förhärskande. Eftersom jag deltog i den arbetsgrupp som utarbetade betänkandet må det nära tio år senare vara mig tillåtet att säga att jag nu tror att denna huvudståndpunkt visserligen var riktig, men att vi gick för långt vad det gällde att "befria" företagen från de sociala uppgifterna. Jag tror man har anledning att betydligt klarare skilja på de sociala uppgifter, som lämpligen är och bör förbli allmänna, och de sociala uppgifter som bör åvila företagen. Det kan inte vara rimligt om den antydda funktionsuppdelningen drivs så långt att företagen för effektivitetens — det vill säga den rent företagsekonomiska effektivitetens — skull tillåts skapa betydande sociala problem som samhället i betydelsen stat och kommun sedan får ta hand om. Staten må agera hjälpgumma när det gäller arbetsmarknadspolitiken; eljest kan vi inte klara strukturförändringarna och dynamiken inom näringslivet. Det ligger inget fult i hjälpgummerollen. Den hör tvärtom till själva den nämnda funktionsuppdelningen. Men det går till betänkelig överdrift om exempelvis produktionshetsen inom företagen drivs till priset av fysiska och mentala sjukdomar hos stora delar av arbetskraften, som gör denna inkapabel att vidare delta i produktionen och tvingar till hjälp och vård från samhällets sida. Det kan vara en vinst för det särskilda företaget, men aldrig för samhället i stort eller för företagen, det vill säga produktionslivet i dess helhet. Här måste, säg gärna i den vidare och mer långsiktiga effektivitetens namn, ett långt större socialt ansvar läggas på företagen. Det måste också kvalificeras. Det räcker inte med personalvård och läkare och sjuksystrar, som på företagets bekostnad tar hand om människor sedan en olycka inträffat eller hetsen drivit dem till kollaps. Det behövs ett systematiskt tänkande och en systematisk planering för att undvika att olyckorna och krascherna någonsin inträffar. Det är ett socialt ansvar som tränger djupt, och som jag anser att företagen ännu inte, måhända med något undantag, påtagit sig i vederbörlig utsträckning. Det kräver forskning, experiment, försiktighet med alltför tvära modenycker, typ kontorslandskapen,

innan man undersökt att de verkligen är bra eller hur de skall ordnas för att bli bra. Men framförallt en annan anda, en stark upplevelse av detta ansvar, också när det för tillfället kräver att effektiviteten i dess begränsade företagsekonomiskt kortsiktiga (det vill säga på andra kostnadsöverlåtande) betydelse till en del får åsidosättas. Det betyder också en helt ny öppenhet för att låta de anställda komma med i bilden, inte bara som föremål för de nya sociala omsorgerna utan som beställare av dem, och medverkande i deras utformning. De anställda bör behandlas med samma respekt, om också inte med samma beskäftiga inställsamhet, som företagen behandlar dem i egenskap av konsumenter. Kritiken gäller på denna punkt företagen på ett jämförbart sätt med den som jag länge riktat mot den offentliga socialhjälpn och socialvården. Vi måste bort från botandet i efterhand och över till ett system för förebyggande. Vi måste se undvikandet av sociala besvär som en del av planeringen, lika viktig som planeringen av maskiner och produktionsordningar. Bakgrunden måste vara att vi lever i en annan miljö än många av våra anordningar och institutioner byggdes upp kring. Vi har andra resurser att ålägga företagen eller begära att företagen ålägger sig ett socialt ansvar än för fyrtio eller trettio eller tjugo eller till och med tio år sedan.

Låt mig också här dra en parallell mellan företagen och det samhälle i stort som de är en del av. Vi vet att en del av vår ekonomiska tillväxt vunnits till priset av miljöförstöring, hets och stress, dålig planering av bostadsorter och arbetsplatser. Jag tror vi behöver ett annat och vidare sätt att mäta vår ekonomiska tillväxt på än vi nu har, en social försörjningsbalans i vilken den ekonomiska försörjningsbalansen naturligtvis ingår som en grundläggande del. I denna sociala försörjningsbalans och dess förändringar skulle olika plus- och minusvärden införas, till exempel för ökad social trygghet, demokratisering av utbildning osv. på plussidan och för natur- och miljöförstöring, ökad hets, dåliga bostadsförhållanden, långa resor till arbetet osv. på minussidan. Helt godtagbara värden för dessa plus- och minusposter kom vi kanske inte till. Men resultatet skulle åtminstone resonemangsvis bli att vi på ett helt annat sätt observerade och ungefärligt jämförde vad olika ekonomisk

tillväxttakt gav och kostade i sociala värden, och därmed tvingades ta större hänsyn till dem. Till en del kunde saken också mätas. Miljön kan vi, som Erik Dahmén visat, i vissa fall direkt sätta ett pris på, som till exempel gör att de kostnader vi betalar för kraft från ett atomkraftverk inte bara täcker driften i gammal mening utan också försvaret mot naturförstörelse.

På liknande sätt tror jag företagen bör införa en social försörjningsbalans i sina kalkyler. Om effektiviteten hos Volvo, som det påstås, vinnas till priset av en hets och stress som framtvingar betänkliga skador hos personalen, bör dessa förhållanden med i Volvos kalkyler. En del kan mätas direkt företagsekonomiskt, om man så vill. Jämför fördelen av 3 eller 4 eller 5 procents högre produktion genom den uppdrivna takten med kostnaderna för att nyanställa, och informera och upplära nya arbetare i stället för dem som blir sjuka eller avgår för att finna ett lugnare jobb. Kanske räckte det för att ändra på kalkylerna. Men inför också de kostnader som samhället i stort, det vill säga till sist andra företag, får bära för dessa obehagliga sociala följder — och kanske blev företagspolitiken väsentligt en annan.

Jag lämnar med dessa, som jag hoppas tankeställare, det sociala ansvaret hos företagen gentemot arbetskraften och går över till några andra punkter, där jag har uppfattningen att kritiken i hög grad är berättigad eller i varje fall har en slagkraft, också när den är överdriven, som ger anledning för näringslivets företrädare att tänka om åtskilligt. Jag kommer att beröra tre saker: Det ansikte utåt som reklamen skapar, den hierarkiska uppbyggnaden och arbetsplatsdemokratin inom företagen samt ägandet och makten. Det är främst det sistnämnda området, som jag kommer att behandla mer detaljerat.

Reklamen

Olika undersökningar, såsom SNS Näringslivet utmanat och Sveriges Industriförbunds Sifo-undersökning 1969 av olika gruppers inställning till näringslivet har visat en misstro och kritik mot rekla-

men, som man länge haft på känn men först nu fått bekräftad. Det är klart att den senaste tidens debatt i frågan kan ha påverkat opinionen, sådan den kommer fram vid opinionsundersökningar, att svara, inte som man egentligen tycker utan som man tycker att man bör tycka. Skrik ut att det är finare att odla vita rosor än röda och efter ett slag svarar också många odlare av röda rosor att de föredrar de vita, för att efter någon tid, när kampanjen tystnat, lugnt återgå att hylla den röda sorten. Men också med reservationer för sådana tillfälliga överbetoningar är situationen ur näringslivets synpunkt betänklilig. Här har man sålt varor och tjänster med reklammetoder, som tydligen haft effekten att visserligen sälja varorna och tjänsterna, men samtidigt fördärva det egna ryktet. Ty det är klart att den som anses sälja medelst lurig eller larvig eller dum reklam lätt själv betraktas som lurig, larvig och dum. Man har uppenbart låtit en hord av reklamfabrikörer, vanligen på våra stora annonsbyråer, år efter år ge den svenska företagsamheten en utpräglad dålig image, som det brukar kallas i detta språk, eller på vanlig svenska dåligt anseende. Jag tror inte man skall underskatta detta. Inte minst människor som låtit sig luras av reklamen eller lockats till impulsköp av den blir irriterade, inte på sin egen dumhet att låta sig lockas, utan på själva reklamen och därmed företaget bakom och till sist näringslivet som sådant. Det behöver inte vara så, och är säkerligen inte heller så, att någon särskilt stor del av reklamen skulle vara direkt medvetet vilseledande eller alls moraliskt skum. Men blandningen av effektivitet och dålig smak är en farlig blandning då det gäller de uppfattningar om företagen som skapas. Det är som motsvarande ofta lika dåliga, smaklösa eller bara i största allmänhet fåniga politiska reklamverksamhet. Den förstör på ett till och med oförtjänt sätt politikernas och "politikens" rykte. Skulle vi söka värdera vad denna förlust av gott anseende kostar näringslivet och debitera kostnaden på de annons- och reklambyråer som främst åstadkommit skadan, skulle de flesta av dem bli konkursmässiga många gånger om. Det må vara att en viss slogan, viss utsmyckning eller en viss blicktilldragande anordning säljer. Men blir det inte en försäljning till döds, om man samtidigt undergräver förtroendet eller i största allmänhet gör ett sim-

pelt eller i ordets intellektuella bemärkelse underklassigt intryck? Jag tror att man har underskattat sin publik på ett katastrofalt sätt, glömt den ökade kritik som bättre utbildning, större kontaktyta med händelser och idéer lätt framkallar. Här är ett område där näringslivet verkligen har sig självt — eller sina dåliga rådgivare bland reklamfolket — att skylla. Det är ju, för övrigt, också synd ur reklamens synpunkt, eftersom vi behöver en viss reklam som kan ge upplysning om varor och tjänster och därmed öka vår valfrihet. På det hela taget verkar reklamen förbilligande på varorna i ett dynamiskt förlopp, och betalar därmed mer än väl tillbaka sina kostnader i form av ökad standard.

Näringslivets företrädare talar ibland, utan att ange vad det närmare skulle innebära, om det budskap det bör få fram till medborgarna. Det budskap reklamen, sådan den nu alltför ofta är utformad, för fram får man hoppas att det ändå inte gäller . . .

Den hierarkiska uppbyggnaden och arbetsplatsdemokratin

Men låt mig gå över till den andra punkten, företagens hierarkiska uppbyggnad och arbetsplatsdemokratin. Jag säger arbetsplatsdemokrati och inte företagsdemokrati av två skäl. Det ena är att den större frågan om makten över företagen återkommer under den tredje nämnda punkten. Det andra är att jag tror, att man bör vara försiktig med större företagsdemokratiska äventyr, som skulle innebära att bestämmanderätten främst lades i händerna på de anställda. Den frågan innehåller en rad svåra problem, såsom:

- 1) risken för en alltför stor samhörighetskänsla mellan företag och anställda som kan motverka rörligheten och därmed får betalas av hela folkhushållet,
- 2) det tvivelaktiga i att exempelvis de anställda vid SJ eller posten eller Volvo skulle avgöra från sin synpunkt i stället för företaget från tågresenärernas, postkundernas eller bilkonsumenternas synpunkt,

- 3) risken för småklicksvälden eller majoritetsövergrepp,
- 4) svårigheten att avgöra om anställda som så att säga kommer och går skall ha samma beslutanderätt som den fasta, till företaget långvarigt knutna arbetskraften (de förra kan vilja ta ut en snabb utdelning på affären, de senare föredra investeringar som tryggar företagets bestånd på sikt).

Dessa svårigheter bör emellertid inte hindra att väsentliga förändringar i arbetskraftens positioner genomförs. Förhållandena och lösningarna kan kanske inte vara desamma på alla företag, eftersom problemen växlar. Men som allmänna riktlinjer kan kanske dock gälla några viktiga saker. Informationer och kommunikationer kan förbättras, så att folk får veta vad som görs och varför det görs, vilka skälen är till de olika besluten och reglerna. Men också i andra riktningen så att synpunkter och kritik mot beslut och regler kan komma fram och tas hänsyn till, eller när de råkar vara felaktiga, bemötas på ett upplysande sätt. Avståndet mellan beslutsfattarna och dem besluten gäller är ofta alltför stort. I mycket hög grad bör detta kunna motverkas genom att beslutsrätten decentraliseras, så att den närmaste förmannen eller avdelningschefen, som man kan nå, måste ges tid att kunna diskutera och förklara och lyssna till åsikter och önskemål, och få större befogenheter. Det förekommer alltför ofta att den som människor framför sina klagomål eller önskemål till kanske lyssnar artigt och intresserat, men sedan måste svara att han skall föra saken vidare till någon högre upp, som i sin tur för den vidare i en lång kedja tills frågan slutligen kommer upp till den avgörande instansen. Om den alls kommer fram och inte tappas bort på vägen. Detta kan endast föda vanmakt och irritation. Ingen lyssnar. Eller någon lyssnar, men egentligen kan denne någon inte göra mer åt saken än man själv, det vill säga ingenting.

Jag tror inte man skall söka ändra på detta bara för att "lugna folk" eller få bort en del irritation, också om det är viktigt nog. Jag tror att man också skulle vinna mycket på bättre ömsesidig kommunikation, vilket faktiskt i en rad fall förutsätter mer decentralisering, ökad närhet mellan besluten och dem som skall verkställa dem. Det är problem som borde diskuteras i olika former i

företag efter företag, tvärs över och igenom de formella beslutshierarkierna och rangordningarna, i små grupper och stora grupper, avdelningsvis och i avdelningsblandning, som en för företaget lika stor och viktig fråga som de föreliggande nya investeringsplanerna eller nya konstruktionerna eller nya försäljningskontoren eller nya fusionerna eller dotterbolagsbildningarna i utlandet.

Någon olycka kunde dock knappast komma ut ur sådana rådslag. Om marknadsekonomin tvingar till effektivitet och rationell hantering så utgör den också, inte ett skäl vare sig för eller mot, men väl en säkerhetsventil för ökad demokrati på arbetsplatserna. Man kan till och med paradoxalt säga att de risker för effektiviteten som ökad demokrati inom ett statligt monopolföretag kunde medföra inte finns inom ett företag, vars liv hänger på att det sköter sig på marknaden. Ty i det senare lär sig människor snart förstå att man inte har råd med någon lekstugedemokrati av exempelvis det slag som här och var har prövats på våra universitet och högskolor. Man bör därför just från företagsekonomisk synpunkt kunna ganska oförskräckt pröva sig fram. Det är inte nödvändigt att göra alltihop till en avtalsfråga, där SAF, LO och TCO får köpslå med demokrati och löner som kort i leken. Tag i stället upp saken som en praktisk samarbetsfråga inom respektive företag, kanske efter modeller som jag föreställer mig att Industriförbundet och de anställdas huvudorganisationer kunde tillhandahålla.

Ägandet och makten

Varför makten måste diffuseras

Makten över företagen ligger nu i sista hand vanligen hos en ganska liten grupp av ägare med ett stort aktieinnehav som sträcker sig från absolut majoritet ner till några procent av den aktiestock som i övrigt är spridd på ett mycket stort antal ägare. Denna makt ger också makten att tillsätta styrelse och verkställande direktör.

Ibland sägs det att allt detta inte ger någon särskild makt. Marknaden, samhällets lagar och förordningar och andra ingrepp skulle göra makten så diffus, på gränsen till obefintlig, att dess koncen-

tration ingen skada innebär. Ibland hävdas tvärtemot denna synpunkt, så inte sällan från familjen Wallenberg, att det betydelsefulla gäller valet av verkställande direktör. Sedan är det han som bestämmer. Jag tror mer på denna senare teori — att makten över ledarvalet är viktig — än på maktutplåningens. Ty även om en rad maktinnehav — andra företags, marknadens styrfunktioner, regeringens, de anställdas organisationer, kommunernas osv. — balanserar varandra är det allt annat än ovidkommande vilka som innehar denna makt att motbalansera annan makt. Det ömsesidiga eller interdependenta beroendet utesluter verkligen inte att det har stor betydelse vem den ena eller andra parten är beroende av.

Inom näringslivet har denna fråga självfallet blivit mer brännande ju större koncentrationen till stora företag och koncerner har blivit. Den diffusering av makt som man kunde tala om i ett system där en stor mängd företag konkurrerade med varandra och var och en hade en ganska liten del av marknaden och av de totala resurserna inom näringslivet, denna diffusering föreligger på viktiga områden inte längre. Om därtill kommer att bakom ett stort antal sådana stora koncerner och företag ligger samma styrande hand, till exempel ett antal familjer eller banker, blir makten ett problem.

Den blir ett problem rent politiskt.* Ju färre som styr ett mindre antal större enheter — med större betydelse totalt i samhällsekonomin och samhället — desto mer stötande blir förhållandet att företagen styrs av människor, vilkas mandat helt enkelt beror på ett ägande som de i inte så få fall har ärvt eller gift sig till. Vi finner det självfallet att vi inte skulle godta att statsråds- eller byråchefsposter gick i arv eller kunde vinnas genom släktskap. Men beträffande jättelika industrier och till och med banker och stiftelser som dominerar hela kedjor av sådana företag, skulle vi acceptera arvs- och släktskapsprincipen som ofrånkomlig och korrekt. Systemet är från demokratisk synpunkt stötande också om det till äventyrs skulle kunna hävdas att det var det mest effektiva och rationella, som stod till buds.

* Det närmast följande resonemanget tog jag i Tylösand upp på en fråga av professor Erik Dahmén och är således skyldig honom ett tack för att resonemanget blir mer utfört här än i mitt inledningsföredrag.

Men det finns naturligtvis inget rimligt skäl att anta att just detta system skulle vara överlägset i effektivitet och rationalitet. Varför skulle arv och släktskap av aktier medföra så att säga arvsrätt till duglighet som företagsledare eller då det gäller att välja företagsledare? Men oavsett det orimliga i den tanken medför den större betydelsen av företagsledar- och styrelseval ju större och viktigare företagen är, att det överhuvud blir betänkligt om dessa val blir ensidiga. Det vill säga om samma person eller lilla grupp av personer (oavsett hur de fått sin makt) utser ett relativt stort antal företagsledare. Det blir lätt en enspårighet, ett sätt att väga meriter, som i det enstaka fallet kan vara utmärkt, men som blir betänkligt när det tillämpas i fall efter fall. Vi vet hur ensidigt våra viktigare företagsstyrelser är tillsatta: samma personer återkommer i litet olika kombinationer i styrelse efter styrelse. Också om de valts på grund av sin erfarenhet kunde det tänkas att andra erfarenheter, andra ekonomiska och sociala och politiska kontakter, andra synsätt och bakgrunder skulle tillföra informationer, kunskaper, uppslag, som nu i de alltför likriktades klubb aldrig kommer fram.

Den faktiska kombinationen har blivit, att makten att tillsätta styrelser och ledningar inte bara ligger hos ett fåtal utan att detta fåtal dessutom utsetts genom arv och släktskap, och alltför gärna ser sig om i den egna kretsen, när viktiga befattningar skall tillsättas. Jag tror att det från allmän synpunkt stötande i detta också förenar sig med det från rationell synpunkt tvivelaktiga. Jag tror visst inte att man väljer dåligt folk, att odugliga söner eller svärsoner ges för stora kommandon, också om det kan förekomma i enstaka fall. Men vad man frågar sig i en del fall är om det inte för den bank eller företag, där befattningar tillsatts genom släktskap, hade gått att leta upp någon eller några personer av större duglighet och lämplighet att leda verksamheten och — det inte minst viktiga — att utse andra ledare för stora enheter. Det skulle ändå vara en bra underlig värld vi levde i om under fyra generationer, från far till son och från broder till broder, en familj lyckats producera de lämpligaste och högsta befälhavarna inte endast för en av våra banker utan också för hela raden av viktiga industri-företag i dess imperium.

Det finns övervägande skäl för att söka konstruera och pröva ett annat, eller helst ett antal andra system, för makten över företagen än det nu gällande. Detta gäller både från demokratisk synpunkt och med hänsyn till en effektiv skötsel, effektivitet också i andra avseenden än de rent företagsekonomiska, som dock måste vara grundläggande för att ge resurser för det övriga. Jag anser inte att det rätta alternativet är någon mer allmän socialisering. En sådan skulle, oavsett de nästan oöverkomliga tekniska och rättsliga svårigheterna, ju endast vara att göra maktkoncentrationen ännu större. Det föreligger måhända inte större korrelation mellan politisk duglighet och förmågan att leda företag eller välja företagsledningar än mellan bördsrätten till aktier och denna förmåga. Om det är bevarad marknadsekonomi och hög grad av decentralisering man eftersträvar blir det andra anordningar som träder i förgrunden.

Ägande utan makt

En tanke som jag tror bör provas är att behålla äganderätten hos enskilda — och helst sprida den i väsentligt högre grad — men åtminstone när det gäller de stora, samhällsekonomiskt fundamentala företagen, avskilja denna äganderätt från makten över företagen. Det innebär att aktierna berövas sin rösträtt, att ägarna förvandlas till ett slags debenture-innehavare, som kan få god utdelning och viss värdestegring på sina placeringar och vilkas förtroende företagen därför måste tävla om, men vilkas direkta inflytande över företagets skötsel och tillsättande av styrelser och ledare försvinner till förmån för på annat sätt tillsatta "bolagsstämmor".

Från ett par synpunkter skulle ett sådant arrangemang alls inte vara konstigt eller ens så särskilt nytt. För det rätt stora antalet små aktieägare fungerar systemet redan nu så. Men också för stora aktieinnehavare, som i vissa fall lätt skulle kunna vinna majoritet på bolagsstämmorna och behärska företagen, men som avstår. Våra stora försäkringskoncerner förvaltar såsom placeringar stora aktieposter, inte minst i bankerna. Men de utövar ingen rösträtt eller vederligen annat ägarinflytande genom dessa aktier; de är goda pla-

ceringar, punkt och slut. Så kunde man tänka sig att också olika familjekonsortier och stiftelser valde att fungera beträffande sina aktier eller lagstiftningsvägen tvingades agera, exempelvis så som en arbetsgrupp inom folkpartiet nyligen förordat beträffande stiftelserna.

Makten åt intressenterna

Om aktierna förlorade sin maktbetydelse måste naturligtvis andra ordningar för makten över företagen arrangeras. En metod vore att olika intressentgrupper (det allmänna, de fackliga organisationerna på förbundsplanet, de anställda mer direkt, representanter för kunderna, olika tekniska och ekonomiska och andra vetenskapliga institutioner) utgjorde bolagsstämmor. Man skulle samtidigt föreskriva att en och samma grupp inte fick vara med att utse ombud till mer än ett visst antal företag och att en och samma person inte fick väljas in i mer än ett begränsat antal styrelser. Dessa bolagsstämmor skulle så utse styrelser och utöva revision, men i övrigt skulle styrelserna ha samma befogenheter som nu. Överhuvud tror jag att det vore en stor fördel med olika metoder för bolagsstämmornas sammansättning, med olika korporationer bakom och med olika rösträtt för de olika grupperna från det ena fallet till det andra, så att ett företag var mer styrt av en viss grupp, ett annat av en annan osv. Sådana variationer skulle också på ett smidigt sätt underlätta övergången från det rådande till det nya, som minst av allt bör ske abrupt vare sig i de enskilda företagen eller över hela linjen. Tvärtom måste behovet av successiv förändring understrykas. Man kan också härvidlag tänka sig olika former. En vore att göra upp en tidsplan för olika företag efter något slags glidande skala. En annan vore att utgå från att de vid förändringen sittande företagsledarna, men inte nödvändigtvis styrelserna i deras helhet, garanterades "sin tid ut". I fråga om styrelserna kunde man bestämma sig för en kontinuerlig förnyelse så att exempelvis högst en person per år fick bytas ut mot en ny, vilket självfallet inte uteslöt att man i många fall valde att betydligt längre behålla styrelseledamöter som man fann speciellt värdefulla.

Nu kan hela denna förändring väl knappast genomföras utan vissa genomgripande förändringar i aktiebolagslagen.* Men en del kan faktiskt prövas utan några sådana ändringar. Det står redan nu bolagsstämorna fritt att välja styrelseledamöter på förslag av grupper, som senare enligt den tänkta ordningen skulle bli de nya bolagsstämorna. Det står också fritt att, såsom i vissa företag redan är fallet, begränsa rösträtten till ett visst antal aktier. Detta kan göra det meningsfullt för olika grupper att förskaffa ett relativt begränsat antal aktier och således i realiteten få ett inflytande innan ägandets makt är slut.

Ägande utan makt — tre problem

Självfallet finns invändningar mot dessa tankar. Jag lanserar dem inte heller egentligen som ett utarbetat förslag utan endast som en utgångspunkt för diskussion och utredning. Det är därför också rimligt att den som framför detta uppslag själv nämner de invändningar som kan resas, eller åtminstone dem han själv finner särskilt viktiga, för att pröva deras hållbarhet.

Vad jag förstår är det särskilt tre saker som talar emot eller i varje fall på ett besvärligt sätt komplicerar detta resonemang.

1) Att dra den gräns där ägande utan makt och makt utan ägande lämpligen skall inträda. Det kan inte vara särskilt välbetänkt att beröva en person eller familj som bygger upp ett företag och själv leder det (en småländsk småindustri, en konsultbyrå) makten över verksamheten. Det skulle uppfattas som ganska orimligt och obilligt och skada en innovationsverksamhet, som vi redan har för litet av.

2) Det är svårt att se hur det tänkta systemet skall kunna tillämpas då det gäller utländska företag. Man kan inte gärna beröva de utländska ägarna av Philips eller IBM deras befogenheter över sina företag, om man överhuvud önskar (och det är önskvärt) att utländskt företagskunnande och utländskt kapital söker sig till vårt land.

* Jag hänvisar här till Lars Lidéns intressanta genomgång.

3) En viktig del av företagsamheten kommer i framtiden* att bli utpräglad rörlig, bestå av vad man kan kalla intellektuella kombinationer, tillfälliga åtaganden, mer än av fabriker och maskiner och varor, med i hög grad föränderliga behov av antalet och typen av personal. De skulle bli ett slags geniföretag, för att anknyta till en gammal svensk term, men utan den fasthet som präglat våra gamla geniföretag av SKF:s, Agas, Aseas, Atlas-Copcos karaktär. Skulle inte här nya institutionaliseringar av den av mig föreslagna typen bli ganska omöjliga eller i varje fall ett hinder för den rörlighet, som blir dessa företags grundvillkor?

Jag har tagit upp dessa tre invändningar inte därför att de är lätta att bemöta, utan tvärtom därför att de är utomordentligt svåra att bemöta, så svåra att de leder till inskränkningar i den föreslagna ordningen av ägande utan makt och makt utan ägande. Dock i olika grad i de tre skilda fallen.

1) Gränsen där ägande utan makt skall inträda kan dras dels vid företagets storlek, dels generationsmässigt. När ett ensamägt eller familjeägt eller av en liten grupp ägt företag når en viss storlek (i antalet anställda, i omslutning, i nedplöjt kapital osv.) kan en diffusering av makten sättas in gradvis genom att efterhand olika andra intressenter träder in med först visst medinflytande, sedan "halvt" medinflytande, till sist hela inflytandet. Dessa faktorer kan kombineras med generationsfaktorn på två sätt, så att denna sätter både en första och en sista gräns. Grundaren kan så att säga sin tid ut få behålla lägst halva inflytandet. När han är ute ur spelet genom dödsfall eller för hög ålder sker den slutliga överföringen till "den nya ordningen". Det kan inte vara omöjligt att finna rimliga regler för detta, som i varje fall inte är mindre orimliga än arvet av makten enligt det nuvarande systemet.

2) Det är möjligt att de utländska företagen måste förbli en sfär för sig, som inte berörs av maktöverföringen från ägarna på samma sätt. Varken västeuropeiska eller amerikanska ägare kan rimligen finna sig i att ägandets maktfunktion tas ifrån dem. Det kan för övrigt lika litet eventuella socialistiska dotterföretag från Sovjet

* Jag anknyter här till en tankegång som Exportföreningens chef, fil. lic. Jonas Nordenson framförde vid Tylösandskonferensen.

eller Jugoslavien. Vi kan inte heller tänka oss acceptera att i fråga om svenska dotterföretag i utlandet, vilkas huvudföretag i Sverige skulle befinna sig i den tänkta nya ordningen, skulle makten tas ifrån de svenska stämmorna och styrelserna. Men däremot kan självfallet här (i båda riktningarna) som en ersättning för maktöverföringen ske en maktdiffusering genom att olika lagar och regler och avtal för företagsdemokrati och andra former av insyn och inflytande fungerar enligt respektive värdlands bestämmelser och vanor.

Men det är klart att dessa olika problem måste penetreras, att en sådan penetration kan leda till att vissa i och för sig högt värderade förändringar får ske försiktigare och i mindre format än man skulle önska. Men här som eljest vore det dumt att avvisa kraven på att saken bör undersökas med att den är så svår. Hur svår vet vi ju inte utan undersökning. Vilka möjligheter som finns att klara svårigheterna vet vi inte förrän en rad uppslag och idéer att klara de svårigheterna har fått lanseras och prövas.

3) Företagsamhetens förändringar, eller rättare sagt förändringen av en alltmer viktig del av företagsamheten till "intellektuella kombinationsaffärer" utan fasta anläggningar, kanske utan fast stationering gör det problematiskt inte bara för ägande utan makt utan också för ägande med makt i den nu gällande ordningen. Det blir svårt att finna de rätta intressentgrupperna, ty en del av dem saknas eller har en snabb genomgångstid och försvinner för att ersättas med nya. Denna typ av företag kommer inte endast att sakna fabriker och maskiner och varulager utan också i många fall arbetare. De arbetar på marknader som i stort sett ligger utanför våra gränser och några svenska "konsumentintressen" kan därför inte heller göra anspråk på att företräda något berättigat inflytande. Kanske inte heller de svenska statsorganen; då flyttar man ganska behändigt utanför de svenska gränserna och ingripandet blir endast en förlust åtminstone från svensk beskattningssynpunkt. Å andra sidan har inte heller ägarna några tillgångar att peka på och förvalta utom sin fordran på god förräntning av det utlånade kapitalet. De är helt och i förhållande till sin insats beroende av sitt förtroende till den nya idén eller stundom idériakedomen hos skaparen eller

skaparna av denna typ av företag. Men deras möjligheter att utöva någon makt blir då reellt mycket liten. Den grupp av ägarna i Asea som har makten kan ha rimliga åsikter om verkstädernas lokalisering och proportionerna mellan olika produktionsinriktningar. Men när det gällde satsningen på forskning och konstruktion av den Lammska nya tekniken föreställer jag mig att deras makt fick inskränkas till att satsa eller inte satsa, och sedan väl saken var i gång på allvar fanns knappast någon återvändo. När det gäller företag som bygger helt på idéer, på vetande och ett fåtal personers "genium" gör säkerligen alla utanförstående parter, de må vara ägare eller tillsatta att ha makten på andra grunder, förståndigast i att bara bestämma en sak: har vi förtroende för dessa personer eller inte och sedan, om svaret blir att man har förtroendet, låta dem gå på. Det innebär att på sätt och vis ingen maktform, vare sig ägandets eller någon annan, utöver ledningens, passar i denna typ av företag. Det kan då vara bättre att först som sist bygga upp deras kapital på "debenture-principen" och därutöver ge ledningen ett alldeles fritt spelrum. Här skulle alltså, tror jag, ägarmakten försvinna utan att ersättas med några intressentinflytelser.

Företagsdemokratin

Nu är denna slutsats beträffande den tredje gruppen inte särskilt chockerande med hänsyn till den allmänna syn, som ligger bakom min framställning av maktproblematiken inom företagen. Jag kommer här åter till företagsdemokratin — i motsats till eller som en långtgående förlängning av den arbetsplatsdemokrati jag tidigare pläderade för. Förlängs en sak tillräckligt hamnar den ju inte sällan i sin motsats varför dubbelbegreppet "motsats till eller förlängning av" inte behöver vara motstridigt.

Tanken om företag utan ägarmakt utgår inte från att makten förläggs hos de inom respektive företag anställda, också om dessa kan få del av makten. De anställda är lika litet som aktieägarna de enda intressenterna. Staten, kommunen, "samhället", konsumenterna är också intressenter. De olika intressena löper i viss utsträckning samman och konflikterar i viss utsträckning. Till en del kan

de tänkas föreligga oberoende av varandra utan vare sig kombination eller konflikt med andra intressen. Så kan ägarnas intressen sägas vara eller böra vara begränsat till en god placering och en förräntning som är så mycket högre än en vanlig bankränta eller räntan på en statsobligation som det större risktagandet representerar. Jag erkänner haken i resonemanget; desto säkrare placeringen i ett företag är, det vill säga desto framgångsrikare det är, desto högre brukar också utdelningen eller den indirekta utdelningen i form av värdestegring bli. Men detta är till sist ändå bara ett uttryck för att kapitalet söker sig, med åtskilliga felspekulationer och misslyckanden, till de mest expansiva och marknadsmässigt bästa företagen, och är alltså bara bra. Konsumenterna har givetvis ett intresse av bra tjänster och varor till så låga priser som möjligt, medan de anställda kunde föredra lugnare tempo, som kanske tvingade till högre priser. Kommunens intresse, väl förenligt med de anställdas och med kapitalägarnas, är att företaget består och utvecklar sig. Detta intresse är också statens och det större "sammällsintressets". Men här kan också andra synpunkter komma in, till exempel olika lokaliseringönskemål eller hög utdelning på beskattningen av vinsten, som kan strida mot kommunens, de anställdas och kapitalägarnas intresse av högre självfinansiering och därmed snabbare utveckling. Tankegången kan var och en utveckla själv till en serie av olika intressescheman. Det blir vilka olika kombinationer man än för in i dessa scheman, och vilka vägningstal man än ger dem, rimligt att dra slutsatsen att alla dessa intressen inte endast som nu indirekt (lagstiftning, förhandlingar etc.) utan också direkt i stämmor och styrelser bör få göra sig gällande. Men inte bara att de bör få detta, såsom en "eftergift" åt dem alla, utan att det också kan vara en stor fördel för företagen att hänsyn tas till de olika intressena efter deras hörande.

Det är klart att om man nu finner bättre ordningar än de nuvarande för detta hörande, så försvinner den mer renodlade motsatsställning (eller föreställningen om en sådan) som ligger bakom kraven på företagsdemokrati i betydelsen ökad makt för de anställda, eller som man ibland hävdar hälften-inflytande mellan "kapital och arbetskraft". Ett sådant hälften-inflytande skulle tillgodo-

se endast två intressen av flera, och också om det vore mer tilltalande än det styrande kapitalets totala dominans, vore det en alltför begränsad och på många sätt betänkelig lösning.

Får vi flerintresserepresentationen på stämmorna och i styrelserna, så blir företagsledarna demokratiskt tillsatta, om också på indirekt demokratisk väg. Det blir då också följdriktigt, och inte längre stötande, att de får styra, så länge de har förtroendet kvar, att en effektiv maktutövning med stora befogenheter läggs i deras hand. Den företagsdemokratiska frågan — men inte den arbetsplatsdemokratiska, som naturligtvis kvarstår oförändrad — får en annan dimension än för närvarande. Det är, för att ta en litet vågad men inte alldeles oriktig parallell, som i statslivet; att förlägga stor makt hos en genom arv tillsatt monark är orimligt; att överlåta stor makt åt en på demokratisk väg vald regering, som kan förlora förtroendet och då får gå, inger inte alls samma betänkligheter.

Jag anser att detta är en mycket viktig poäng. Maktens demokratisering är både "ideologiskt" och reellt väl förenlig med effektivt maktutövande, med ledningar med stora befogenheter. Makten genom arv är det inte.

Jämlikheten

Nu finns också andra poänger, säg bipoänger, i det skisserade nya systemet. Om ägandet inte längre ger makt blir det inte lika angeläget att, till exempel genom stiftelseformen eller en hänsynsfull arvsbeskattning, bevara stora förmögenheter i generation efter generation. Tekniskt och administrativt viktiga enheter, vilkas splittning man nu fruktar, berörs inte som juridiska personer av hur det vid stora aktieägares frånfälle går med deras aktieinnehav. De kan, för klarande av arvsskatterna, försälgas i relativt små poster utan att makten över företaget skingras i för företaget menlig betydelse. De kan också inbetalas som arvsskattelikvid direkt till staten, utan att därigenom en inte avsedd socialiseringseffekt skulle uppstå. Inte heller staten fick ju någon makt genom själva aktieinnehavet. Samma resonemang gäller förmögenhetsbeskattningen, men kan delas på två linjer. Vid en väsentligt hårdare arvsbeskattning kunde

förmögenhetsskatten göras väsentligt mildare, om detta krävdes för att öka sparbenägenheten och viljan att satsa kapital på olika företag. Men den kunde också göras strängare, om de nämnda hänsynen ansågs underordnade. Man fick kort sagt också på detta område större politiskt svängrum.

Om arvet som motivering för "företagens eviga liv" försvann så försvann den sista skansen för mer betydande ojämlikhet genom ekonomiskt arv. Den sociala motiveringen, att folk skulle "spara" för att trygga nästa generation är i stort sett obsolet i ett samhälle där majoriteten av arvtagarna börjar nå 45—55-årsåldern innan de kan få något arv.

Jag nämner dessa bipoängar, därför att de är viktiga från en synpunkt som funnits med i hela min framställning men inte direkt blivit utsagd hittills, jämlikhetens. Jämlikheten är ett besvärligt begrepp, som det skulle föra för långt att ta upp i detta sammanhang. Men om vissa stora ojämlikheter varit relevanta med hänsyn till den ekonomiska ordningen och ordningen för makten över företagen och vi kan ändra dessa ordningar så att dessa ojämlikheter blir irrelevanta är det självfallet en stor vinst. Jag hör till dem som anser att olika prestationer bör belönas olika, i relation till de sociala syften de företräder. I en marknadsekonomi kan dessa sociala syften utläsas genom lönsamhet, vad man är beredd att betala för de olika prestationerna. Men det är klart att det strider mot själva grundprincipen om man har traditionella, fastlåsta normer. Mycket av dagens lönerelationer borde därför ses över och göras mer relevanta, vilket säkerligen ledde till inte bara att skillnaderna fördelade sig på annat sätt på skilda grupper utan också blev mindre än de är för närvarande. Men hur det än förhåller sig därmed är det ett gammalt jämlikhetskrav att ärvda privilegier måste bort, både legala och reella. Till de reella hör arv av stora förmögenheter, och även av små, men några praktiska gränser måste sättas. Det skulle med den förändring av makten över företagen, som jag har antytt, ske en väsentlig minskning av ojämlikheten. Makten kunde inte längre ärvas. Men som resultat fick man också en möjlighet att kraftigt minska arvet av den rent ekonomiska, och därmed sammanhängande sociala ojämlikheten.

Och dessa vinster föreställer jag mig, för att sluta en aning propagandistiskt, skulle inte endast vara förenliga med att fördelarna hos marknadsekonomin bevarades. Denna form av ekonomi skulle, tvärtemot det vanliga argumentet i den sterila diskussionen om socialism eller fri företagsamhet, planhushållning eller marknad, till och med få en starkare ställning och samtidigt på ett smidigt sätt möjliggöra en politisk reform (reform av maktfördelningen) och en social reform (minskad ärftlig ojämlikhet) av enorm räckvidd.

Säg inte att det bara är en önskedröm förrän vi på allvar fått utforma och pröva den.

Denna uppsats återger både i innehåll och formuleringar i huvudsak mitt anförande på SNS-konferensen i Tylösand den 29.8 1969. Jag har emellertid tillåtit mig att på några punkter ta upp tankar som framkom i den efterföljande debatten liksom vissa tankegångar som jag framförde på SNS lokalgruppskonferens i Saltsjöbaden den 12.9 1969. För en utförligare presentation av de framförda tankegångarna får jag hänvisa till min bok "Det fördömda kapitalet" (1970)

Kritiken från Europas studenter

Av ANTHONY SAMPSON

Det är intressant för mig som engelsman att se att man i industri-ledarkretsar här i Sverige verkligen vågar ta upp och på allvar diskutera frågor om studentrevolt och studentkritik. I England har man inte kommit längre än till vad jag kallar "the long-hair stage", dvs. man inskränker diskussionen till enkla skämt om långhåriga studenter. Företagarna är ofta för upptagna av bekymmer med sina egna affärer, med sina egna finansiella kriser, för att ha tid att tänka över dessa större frågor.

Som journalist har jag också fått kontakt med andra länder i Europa där jag rest omkring en del, talat med studenter och försökt få en uppfattning om det politiska läget i Europa. Under det senaste året har jag också undervisat vid ett mycket radikalt franskt universitet i Vincennes utanför Paris, som började sin verksamhet efter studentrevolten förra året. Det startades av regeringen i ett försök att minska studenternas missnöje men det har nu blivit det mest revolutionära av alla franska universitet. Jag har haft den märkliga och fascinerande uppgiften att undervisa där som gästprofessor, vilket har gett mig tillfälle att lära känna radikala franska studenter, som kanske är de mest radikala av alla. Det har varit särskilt intressant därför att franska universitet på dessa områden ju är något av en inspirationskälla för hela Europa.

Under de snart 30 år som gått sedan andra världskriget har vi haft ett slags fred i den inrikespolitiska kampen mellan kapitalism och andra ideologier. Sannolikt på grund av den förödelse som kriget orsakade och den misskreditering som Hitler- och Stalin-tiden innebar för nazism och kommunism och indirekt även för ideologier överhuvudtaget har vi haft denna vapenvila i den ideologiska debatten om samhället; en vapenvila som dock nu håller

på att brytas av den unga generationen. Jag tror det ligger mycket i påståendet att detta hänger nära samman med det faktum att den nya generationen inte har erfarenhet av krig och inte är så fixerade vid problemen med återuppbyggnaden efter kriget. Det är förvånande att se hur denna nya revolt, denna nya våg av kritik, har kommit vid samma tidpunkt nästan över hela Europa. Det finns många förklaringar till varför det har blivit så. Man har antagit att Vietnamkriget skulle ha varit katalysatorn — medlet som förenat studentrörelserna. Och naturligtvis har detta varit en mycket betydelsefull faktor. Men jag tror att ännu viktigare är att 25 år i sig självt representerar en generation och att man nu har en helt ny infallsvinkel på de problem som vi trodde var lösta eller i varje fall ansåg oss väl förtrogna med.

Den amerikanska utmaningen

Problemet får en särskild angelägenhetsgrad och blir särskilt oroande i ljuset av dagens strävan mot en europeisk integration. Vad som särskilt oroar mig är att europeisk industri och europeiska stater direkt pressas till att förena sina resurser för att kunna konkurrera effektivt med Amerika. Detta effektivitetsargument har populärt utvecklats av Servan-Schreiber och återspeglar en mycket utbredd uppfattning hos företagare och politiker, inklusive socialistiska politiker. Denna press hotar emellertid att leda till samma mycket allvarliga motsättning som uppträtt i Amerika, där kommunikationssvårigheterna mellan generationerna blivit avsevärt större än i Europa. När jag lyssnat på debatterna om de nya formerna för europeisk integration, när jag lyssnat till talet om det teknologiska gapet, om nödvändigheten av fler sammanslagningar mellan europeiska företag, om nödvändigheten av intimare kontakt mellan universiteten och industrierna, om nödvändigheten av samordning av penningpolitiken och av internationella banker i samma storleksordning som i Amerika, kan jag inte hjälpa att jag jämför detta med de protester och de uttalanden som man får från de amerikanska studenterna, som vänder sig mot just dessa företeelser. I synnerhet förefaller det mig som om samordningen av

universitet och näringsliv skulle vara den mest brännande frågan. Å ena sidan har vi ju nämligen kravet, baserat på en mycket förnuftig grund, att man måste ha närmare samarbete mellan människor som forskar och utbildar unga studenter och människor som arbetar med att utveckla industrin och landets välfärd. Å andra sidan har vi studenterna vid Harvard och Columbia som nästan drivs till ursinne när de inser att deras universitet har blivit mycket intimt förenade med hela det industriella komplexet, med hela basen för det kommersiella Amerika. Detta är anledningen till att integrationsproblemet nu är särskilt angeläget; det gäller inte bara relationerna mellan länder, utan också det slags samhälle som vi är i färd med att bygga i hela Europa.

När jag undervisar i Vincennes eller när jag talar med studenter i Storbritannien, i Västtyskland eller någon annanstans, förstår jag hur litet intresserade de egentligen är av denna del i Europas utveckling. När de läser utläggningar av Servan-Schreiber eller av det moderna Europas teknologiska profeter om europeisk teknologi och forskning eller om de alleuropeiska företagen är de inte nödvändigtvis motståndare till allt detta, det är viktigt att komma ihåg. De säger inte nödvändigtvis att detta är något dåligt, de säger bara: det här intresserar eller angår inte oss. Det är affärsmännens, vetenskapsmännens eller forskarnas sak. Som studenter är vi intresserade av idéer och framförallt av samhällsfrågor, det är inte vår sak att stödja eller förena oss med en utveckling som för oss framstår som baserad på rent kommersiella och tekniska överväganden. Vi intresserar oss för strukturen i samhället, för nya former av demokrati, och för hur vi skall kunna lösa de enorma problem som detta nya slag av kontinental teknologi eller teknokrati medför.

Historiska paralleller

Professor Tingsten har gett en briljant ideologisk och historisk bakgrund, jag vill bara tillägga en sak. Jag har en känsla av att det ligger en fara i att vi jämför den nya vänsterns situation, vare sig det gäller Sverige eller något annat land, med det som är mest väl-

bekant för oss, nämligen förhållandena under mellankrigstiden. Professor Tingsten talade om socialistiska eller antikapitalistiska rörelser under det tidiga artonhundratalet, vilket jag fann mycket intressant. Jag har en känsla av att parallellerna till den nuvarande situationen mera finns att hämta i den perioden än i en senare period av kommunistiska och socialistiska rörelser. Det finns en generation över hela Europa som har varit kommunister eller socialister i ungdomen men sedan ofta lämnat dessa rörelser. Det är risk för att vi försöker dra alltför många paralleller mellan deras erfarenheter och den nya studentvänstern. I Storbritannien hör man ideligen de välbekanta påpekandena ”om de bara ville lära av våra erfarenheter”. ”Om dessa unga människor ville se tillbaka i historien på kommunismen under 20- och 30-talen och förstå vilken felaktig väg vi slog in på.” ”Bara den som en gång varit kommunist eller vänsterradikal överhuvudtaget och sedan svängt åt höger, kan förstå den verkliga faran.” ”Ni unga studenter måste läsa historia om 20- och 30-talen för att inse att ni kommer att frammana en kontrarevolution eller i varje fall en reaktion med kanske fascistiska inslag.” Jag tror själv att man kan dra historiska paralleller, men jag anser inte att denna är den mest slående. Den parallell som intresserar mig mest är den med reaktionen mot den första industriella revolutionen under perioden efter Napoleonkrigen, från 1815 till låt oss säga revolutionen 1848. Vi har många likheter. Vi har den långa freden på nästan 30 år. Vi har reaktionen mot den franska revolutionen bland människor som en gång trodde på den, men som vände sig bort från den efter Napoleons maktövertagande, på samma sätt som en generation vände sig bort från Ryssland under Stalin. Men det viktigaste är kanske den mycket starka känslomässiga reaktionen mot den banbrytande kraft som den kraftiga industriella expansionen utgjorde.

Det talas mycket om att hela västvärlden nu håller på att gå igenom en andra industriell revolution som kanske är lika genomgripande som den första; en revolution där datamaskinerna tar ångmaskinernas plats, där masskommunikationen tar den tunga industrins osv. Jag tror att detta mycket väl kan vara sant, men jag tror att om vi accepterar detta måste vi också acceptera att det

uppstår en mycket kraftig emotionell reaktion motsvarande den som vi fick mot den första industriella revolutionen. Denna reaktion var inte främst politisk utan huvudsakligen romantisk och fick på längre sikt betydelse inte bara för det politiska skeendet utan förändrade också poesins och konstens inriktning. De stora författarna och konstnärerna i början av artonhundratalet förändrade helt den kulturella scenen. Det förefaller mig som om vi ibland skulle vara alltför tagna av upplevelsena från två världskrig och av nazismens och kommunismens excesser. Det kan ibland vara meningsfullt att gå tillbaka till en period som ligger längre bort i historien och göra paralleller med denna. Jag har nyligen läst Dickens roman "Hard Times" som skrevs omkring 1850, strax efter det att de första järnvägarna började byggas. Den är delvis en protest mot de undermåliga förhållanden som dåtidens arbetare levde under, och i det avseendet kan man kanske inte dra någon parallell. De studenter som påstår att deras typ av missnöje delas av arbetarna har mycket få fakta att bygga på. Men Dickens protesterade också, som många dåtida författare, mot den dödande inverkan på fantasin, den känsla av andlig kvävning som denna nya järnvägsvärld medförde, en värld som innebar punktlighet, tanke-disciplin och en nyttighetsinriktad syn på utbildningen. Jag tror att man här kan dra en parallell. Det har under senare tid talats mycket i Amerika om att den nya fas i den industriella revolutionen som vi nu är inne i kommer att få en själsdödande inverkan på den nya generationen, som förutsätts lojalt inpassa sig i ett mycket väl-disciplinerat, välorganiserat och perfekt system.

Jag vill bara ge ett exempel på problemet. Jag föreställer mig att de flesta av er såg månlandningen i televisionen. Det slog mig när jag såg den, att hela resan till månen, med den enorma organisation och de avancerade kalkyler som låg bakom, var ett slags parallell till de krav på organisation och disciplin som den första industriella revolutionen innebar. Att man lyckades få ner denna märkvärdiga farkost med dess 3 miljoner rörliga delar på månen var en triumf jämförbar med artonhundratalets järnvägar och andra uppfinningar. Men denna prestation kräver också sin tribut: man tvingar in människor i en mycket begränsad värld, vilket också

kräver en viss begränsning av fantasin. För att ge ett exempel på detta; det fanns ett avsnitt i TV-utsändningen, när månfarkosten landade på månytan och Armstrongs hustru skulle skicka ett budskap till sin man. Budskapet var: "Var beskrivande Neil." Om det var något som Neil inte var, när han var på månen, så var det beskrivande. Han jämförde månen med en amerikansk motorväg, han sade att den hade en magnifik ödslighet. Men frånsatt detta, tycker jag inte att kvalitén på beskrivningen var särskilt högtstående. Månen som haft en sådan fantastisk förmåga att inspirera framstående poeter, författare och konstnärer, visade sig helt enkelt vara en del av det tjugonde århundradets teknologi, precis som en motorväg eller någon maskin. Månen kan tas som ett slags symbol för denna välbekanta, mycket gamla strid mellan teknologi och fantasi.

Det är delvis på grund av mina erfarenheter från Frankrike som jag poängterar detta. Jag har blivit övertygad om att vi inte har råd att ignorera det skapande, eller om man så vill irrationella, elementet i studentrörelsen. Eller skarpare formulerat: det skulle vara mycket mer oroande för oss alla om denna reaktion inte hade kommit till stånd, om vi hade gått igenom denna andra industriella revolution, denna datamaskinernas och den perfekta organisationens revolution, utan att få en reaktion hos den unga generationen. Om vi nämligen helt utan invändningar skulle anpassa oss till maskinernas värld, då skulle framtiden inte bara för studenterna utan för oss alla bli ohyggligt omänsklig och blek. Varje mekaniskt steg framåt som detta måste framkalla en konvulsivisk reaktion för att mänsklighetens ande skall kunna fortleva.

Studentrevoltens motiv

Jag tvekar att generalisera eller att tala på studenternas vägnar, för jag är ingen student och jag vet också att skillnaderna mellan Storbritannien, Frankrike och Sverige är mycket stora. Jag blev mycket intresserad av SNS-undersökningen av den svenska studentopinionen. Undersökningen tycks avslöja att de svenska studenterna är mycket radikalare än de engelska. Det var särskilt en sak

när det gällde den sociala bakgrunden som intresserade mig. Er tolkning ger två hypoteser. För det första att den främsta inspirationskällan för den nya vänstern kan vara studenternas reaktion mot sina borgerliga eller konservativa föräldrar. För det andra att den nya vänstern tar mycket av sin kraft från den ökade bredden vid intagningen till universiteten, vilken skapat ett stort intresse för sociala problem eftersom fler studenter kommer från arbetarhem. Jag tror Ni drog slutsatsen att om det är så att mycket av den verkliga radikalismen går att härleda ur den första hypotesen, att studenterna protesterar mot sina föräldrar, kommer radikalismen att vara ett ganska temporärt fenomen, ungefär som "flower power". Vid Vincennes är det slående att se hur många av de verkligt radikala studenterna som kommer från förmögna hem. När jag först kom dit, sade en av mina kolleger att det var en sak som jag måste lägga på minnet när det gällde studenterna: ju rikare ju mer vänster. En annan kollega tillade: ju mer begåvade ju mer vänster. Det första påståendet syntes i varje fall helt sant. Man kunde se studenterna komma körande i sina Citroën eller Triumph sportbilar och sedan gå rakt ut på slagfältet och hålla proletära brandtal i smutsiga jeans. De avslöjade sig dock ibland själva genom att också bära en ganska dyr pullover. Det är uppenbart i Frankrike, jag tror också det gäller Tyskland, att huvuddelen av den nya radikalismen bärs upp av söner och döttrar från välbärgade hem. Men frågan är om detta betyder att man inte behöver se så allvarligt på revolten. Jag tror inte att slutsatsen nödvändigtvis blir att den är ett temporärt fenomen, i likhet med "flower power". Det faktum att vi så att säga kan psykoanalysera studenterna betyder inte att hela saken för den skull är mindre allvarlig. Det är antagligen så att de flesta av de stora historiska revolutionärernas eller reformisternas tankar skulle kunna föras tillbaka på olyckliga hemförhållanden eller psykologiska problem i ungdomen. Det innebär inte nödvändigtvis att tankarna är mindre betydelsefulla bara för att man kan säga att om de som formulerat dem hade pysslat om i vaggan eller känt till Freud så skulle de aldrig ha kommit på dem. Faktum är naturligtvis att den revolutionära rörelsen och reformrörelsen är skyldiga söner och döttrar ur borgerliga familjer myc-

ket tack. Idéerna och fantasin har alltid, särskilt i Frankrike, varit mäktiga krafter även om de haft mycket personliga eller subjektiva orsaker.

I maj 1968 såg det ett tag ut som om studenterna hade upprättat kontakt med arbetarna. Jag tror nu att kontakten var mycket svag och att det är osannolikt att den kommer att återupprättas inom den närmaste framtiden. Jag säger inte att det inte kommer att hända igen, men jag tror att banden mellan de franska studenterna och arbetarna för stunden är avklippta och att arbetarna har blivit mer och mer otåliga på studenterna och deras fantasi. Ju mer de talar om Mao Tse-tung, Che Guevara och dessa fantasihjältar som de skapat, ju mindre intresserade blir arbetarna för de kan naturligtvis inte på allvar tänka sig att införa kinesisk kommunism. Det är mycket lätt att göra narr av de franska och även av de brittiska studenterna för deras ganska fantastiska sätt att uttrycka sig. De talar ständigt om revolutionen som om den stod för dörren, och de anser sig själva som personliga efterföljare till Mao Tse-tung. De gör extravaganta utläggningar om nödvändigheten att omedelbart strypa den sista kapitalisten med den sista byråkratens tarmar. Men jag vill återigen påpeka, att man inte kan negligera det element av fantasi eller, om man så vill, av skapande som ligger bakom allt detta; den starka känslan av att fantasin och möjligheterna till självförverkligande måste ges spelrum i den extremt begränsade och pressande värld av välorganiserad teknologi som omger oss.

De franska studenterna är före sin tid när de pläderar för en extrem decentralisering, eller för olika former av arbetarkontroll över fabrikerna, ty de har inte lyckats väcka samma intresse hos arbetarna. Deras idéer är fortfarande ofullständiga och ofta gammalmodiga. De anarkistiska idéerna är dock inte döda i Europa. De kan mycket väl flamma upp igen bland arbetarna, som de så hastigt gjorde förra året vid renaultfabrikerna i Paris. Medan mycket av studenternas tal om Kina och Kuba inte har någon reell anknytning till vårt samhälle kan deras agitation för arbetarmakt komma att visa sig mycket mer realistisk i ett tidevarv då centraliseringen och automatiseringen av industrin slår fullt igenom, och då arbetarna kan tänkas komma att bli mindre och mindre

intresserade av själva lönen. På samma sätt som det ofta är de rikaste studenterna som är de mest radikala är det ofta de mer välbärgade arbetarna (t.ex. vid renaultfabrikerna) som är de mest oppositionella.

I Frankrike har den teknokratiska mardrömmen funnits sedan Saint-Simon först formulerade begreppet teknokrati i början av artonhundratalet. Denna mardröm håller på sätt och vis nu på att bli verklighet i Frankrike. Man har där en högst oroande situation; en mycket begränsad elit av blivande effektiva teknokrater väljs ut redan i trettonårsåldern. De fortsätter så småningom till de speciella högskolorna, "Les Grandes Ecoles", för att sedan gå vidare till poster inom förvaltning och industri. Teknokraterna i det nutida Frankrike känner sig hemmastadda på ett sätt som de kanske aldrig gjort tidigare. Den vision Saint-Simon hade om ett stort råd av internationella teknokrater som styr världen börjar nu, 150 år senare, att verka mer övertygande. Det finns alltså en ganska speciell anledning till att de franska känslorna exploderar inför denna nya mardröm. Det finns en känsla av att fantasin måste vara fristående från fakta, att fantasin har en egen kraft oberoende av vad som sker i politiken. Denna känsla är mycket stark i Frankrike, trots alla de motgångar den haft sedan maj 1968. Innehållet i de franska studenternas och i viss mån även de tyskas fältrop och slagord gör att man inte behöver tveka om detta. Ett av de viktigaste fältropen vid Sorbonne var: "Fantasin har tagit makten." Jag tänkte ofta på detta när jag såg de radikala Vincennes-studenternas fantastiska skådespel, pseudorevolutioner och barrikader. Det är också ett annat slagord som jag särskilt lagt på minnet därför att det har en sådan talande undermening. På universitetet har man installerat en sådan där praktisk kaffeautomat som man stoppar in en franc i och efter en stund kommer det ut en kopp kaffe i en lucka längst ner. Studenterna använder naturligtvis automaten på rasterna. Men tvärs över automaten hade någon kluddat: "Gadget cache-toi", dvs. "gå och göm dig apparat". Detta är ett mycket talande slagord. Det visar klart och tydligt motsättningen mellan behovet att å ena sidan acceptera denna nödvändiga apparat och behovet att samtidigt förringa dess betydelse. Man måste använda

sig av den moderna teknologin men samtidigt förneka den och säga att fantasin är viktigare än maskinerna. En engelsmans första reaktion på detta är fullständig förvirring. Engelsmännen är ju kända för att ha en pragmatisk och skeptisk inställning till idéer som kommer från Frankrike. Antingen använder de kaffeautomaten eller inte. Man kan inte göra bådadera. Men man måste komma ihåg att samma sak kunde sägas om de romantiska poeterna i början av artonhundratalet. Man kunde ha sagt till dem, antingen använder ni järnvägarna eller också gör ni det inte, det är ingen mening med att först använda dem och sedan attackera dem. En sak som jag tror man måste komma ihåg är att vi nu, mer än någon annan gång i historien, har en vad man skulle kunna kalla metaforisk revolt. Man revolterar på samma gång som man uppenbarligen accepterar en hel del av det man revolterar mot.

Med tanke på det jag sagt tidigare är det inte förvånande att den specifika kritiken mot storföretagsamheten visar en tendens att vara mycket generell och obestämd. Jag har intrycket att den speciella konsumentkritiken mot industrin är mer förhanden i länder där kritiken överhuvud är mer moderat, som i Sverige, Holland och Storbritannien. I dessa länder finns en stark opinion i sådana frågor som miljöförstöring, vilseledande reklam, aktieägarnas makt etc. I länder där studenterna har varit mera extrema i sina ställningstaganden, som i Tyskland, Frankrike och Italien, har emellertid huvudinställningen varit att dessa frågor är "irrelevanta" (för att använda ett av studenternas favorituttryck) därför att hela systemet är utdömt. Detta har naturligtvis inte hindrat studenterna från att peka ut vissa företag som speciellt misshagliga, t.ex. Fiat i Turin och Springerpressen i Berlin. Springerimperiet är ett särskilt viktigt angreppsmål, därför att Axel Springer i hög grad står för det som studenterna mest opponerar sig mot — maktkoncentrationen, manipulerandet av läsarna genom tendentiösa reportage, reklamens dominans och konspirationen mellan politiker, företagare och dem som kontrollerar massmedia. Springer är också ett exempel på en företagare som har varit känslig för studenternas attacker; försäljningen av Bild-Zeitung sjönk efter demonstrationerna mot den och Springer har sedan sålt undan en del av sitt pressimperium,

om än en ganska liten del. Andra företagare har varit mindre oroad över de radikala attackerna, delvis därför att dessa inte i någon större utsträckning påverkat deras rekryteringsmöjligheter; i många länder finns det ju ett överskott av akademiker, särskilt i humanistiska ämnen. Detta är också en av motsägelserna i den franska revolten. Å ena sidan klagar studenterna över att det inte finns arbete för dem när de tar sin examen (och detta gör dem naturligtvis än oroligare och mer missnöjda), å andra sidan klagar de över att universiteten är genomsyrade av borgerliga värderingar och är alltför intimt förenade med storföretagsamheten.

Masskommunikationerna

Varför upplever då studenterna den nuvarande situationen som så oroväckande? En sak som slår mig när jag ser på det amerikanska samhället är faran att kapitalismen, det slags upplysta, balanserade kapitalism, som vi har kommit att identifiera med vårt samhälle i Västeuropa och Nordamerika under de senaste 20 åren, har blivit den enda ”-ismen”. Studenternas känsla av att bara ha blivit erbjudna ett *enda* system, utan något egentligt starkt alternativ vid sidan av, spelar en oerhört stor roll för deras revolt. Det är mer uppenbart i Amerika men jag tror att detsamma är på väg att ske också i Europa. Vi har traditionellt alltid haft mycket mäktiga alternativa filosofier i Europa. Många har fått förödande konsekvenser, medan några under historiens lopp åtnjutit stor respekt, särskilt kristendomen. Oftast har det system som haft makten måst konkurrera med några andra mycket effektiva system. Kristendomen var en konkurrent, en annan var militären, som på det sociala planet alltid utgjort ett slags alternativ till kapitalismen på grund av det militära systemets helt annorlunda organisation och struktur. Ingen vill väl på allvar förorda att vi skall gå tillbaka till ett auktoritärt militärt system, men det hindrar inte att detta fyllt en mycket viktig social funktion, särskilt i Frankrike och Tyskland. I Sorbritannien är feodalismen fortfarande en kraft att räkna med i den betydelsen att där finns en traditionell önskan att vara en del av något slags aristokratisk struktur. De alternativa systemen eller

ideologierna håller i dag på att förlora sitt inflytande, under det att kapitalismen ständigt omformar sig för att kunna bemästra de nya situationer som kan tänkas uppstå.

Jag tror det är riktigt att säga att kapitalismen är ett tolerantare system än något annat vi hittills har uppfunnit. Det är tolerant särskilt mot de unga, detta är mycket viktigt att påpeka. Vad som slår en när man ser på de europeiska samhällenas utveckling under de senaste 10 à 20 åren, är hur storföretagsamheten, särskilt den amerikanska typen, på många sätt har varit en frigörande faktor för ungdomen. En frigörelse som riktats mot den gamla halvmilitära hierarkiska ordningen med en gammal, mycket konservativ man i ledningen, som man finner i Tyskland och Frankrike. I jämförelse med detta gamla system är den decentralisering, den utomordentligt öppna syn och den konsumentorientering som kännetecknar den amerikanska typen av storföretagsamhet nästan en revolution. Den ger den unge akademikern och ibland även arbetaren en känsla av befrielse som han aldrig drömt om att få. Kapitalismen idag kan inte ses i artonhundratalsstermer, som ett fastlåst system. Den är i många fall befriande, något som många fransmän och tyskar som åker till Amerika ofta upptäcker. De blir angenämt överraskade av de möjligheter som öppnas för dem genom den vidsynthet som utmärker den amerikanska storföretagsamheten.

Detta system liksom alla andra kräver emellertid sitt pris och därmed tror jag att vi kommer in på den centrala frågan i hela den här debatten. Priset som det moderna postindustriella kapitalistiska systemet kräver är en viss begränsning av synfältet. Jag tror inte att det är någon tillfällighet att frågan om masskommunikationerna har kommit i brännpunkten, inte bara för studenterna utan också för andra människor med verkligt intresse för samhällsfrågor. Det står mer och mer klart att för att upprätthålla tillväxttakten i produktion och konsumtion måste man också upprätthålla vad Galbraith ganska grovt kallar tron på framsteget, stimulera önskningar och ambitioner inom ett visst snävt begränsat område. Jag vill inte fullt och fast instämma vare sig i Galbraiths eller Marcuses resonemang om det moderna industrisamhällets brister, men jag tror att båda har rätt när de lägger särskild tonvikt på problemet med re-

klamen. Det var mycket intressant att se hur medvetna de svenska studenterna är om detta problem. Jag tycker nog för min del att de ofta har fått saken en smula om bakfoten genom att på ett ganska naivt sätt anta att reklamen ökar priset på varan. De går mindre in på att diskutera den intressantare frågan, nämligen i vilken utsträckning reklamen verkligen skadar eller manipulerar hela masskommunikationsprocessen. Jag ska ta fasta på ett par saker när det gäller reklamen. Jag måste erkänna att jag har ett visst känslomässigt engagemang i frågan, eftersom jag är journalist från Storbritannien. Det är nämligen så att den brittiska pressen under senare år fått uppleva en mycket oroväckande utveckling, där tidningarna sett sitt oberoende inskränkas mer och mer till följd av kommersialiseringen av pressen. I den processen har särskilt reklamen spelat en framträdande roll. Reklamens makt är inte direkt eller handgriplig i den bemärkelsen att annonsörerna hindrar saker och ting att komma in i tidningarna, även om detta händer ibland. Viktigare är annonsörernas förmåga att skapa en ram, en hegemoni om man så vill, som är förmånlig för dem och som resulterar i att många mycket betydelsefulla områden inte kommer upp i den allmänna debatten. Tidningarna har blivit så beroende av sina annonsörer att det utrymme de ägnar åt ett ämne är mer beroende av annonsörernas krav än av läsarnas. Handelssidor, resereportage, kvinno- och kulturidor m.m. har expanderat kraftigt, därför att den redaktionella texten där är förknippad med mycket lönsam annonsering, medan ur många synpunkter viktigare ämnen som utrikesnyheter, socialreportage och kritiska samhällsdiskussioner fått mindre utrymme, därför att de är mindre intressanta ur annonsörernas synpunkt. Denna nära förening mellan tidningar och annonsörer har precis som i Amerika och Tyskland gjort att en stor del av den unga generationen inte längre betraktar pressen som ett medium för fri kommunikation. Man kan se samma tendens i televisionen. Trots att BBC var avsedd att tillhandahålla program och värderingar av ett helt annat slag än den kommersiella televisionens, har detta kommersiella organ påverkat BBC så, att det nu är svårt att säga om det finns någon skillnad mellan de båda kanalerna.

Reklamen är för mig den mest oroväckande beståndsdel i den

nuvarande tillväxten av de multinationella företagen och de enorma framgångar som den postindustriella kapitalismen skördar. Det är svårt att hävda att man kan ha en expanderande ekonomi utan reklam. Men vad man mycket väl kan påstå är att reklamen utan en stark motbalanserande kraft, kan vara ett mycket farligt hot mot den allmänna välfärden. Jag vet att i Sverige är skyddet för konsumenterna med avseende på reklamen mycket mer utbyggt än i Storbritannien. Vad jag emellertid tycker mig se hända i hela Väst-europa är att frågan om masskommunikationerna är på väg att bli det dominerande problemet såväl i motsättningarna mellan generationerna som i de politiska motsättningarna höger—vänster. Makten över masskommunikationerna innefattar inte bara kontrollen över radio, television och tidningar utan också kontrollen över de nya former för kommunikation som datamaskinerna och hela telekommunikationskomplexet utgör. Många människor bär fortfarande på en ganska gammalmodig föreställning om vad makten över industrin egentligen innebär. De föreställer sig ofta att maktens centrum ligger t.ex. i den tunga industrin. Detta är ett för länge sedan passerat stadium, alla som försöker syna dessa maktcentra en smula närmare i sömmarna kommer att märka att makten i verkligheten finns någon annanstans. Jag föreställer mig att om det överhuvudtaget finns några maktcentra, så är dessa mer och mer på väg att bli kommunikationscentra och dessa kommer det inte att bli så lätt att dirigera, eftersom där ofta finns flera personer i ledningen. Problemet med kontrollen över samhället och med samhällets struktur överhuvudtaget kommer mer och mer att kretsa kring frågan om kommunikationernas utseende och kring frågan om reklam i vidaste bemärkelse — vilken omgivning och vilken atmosfär som krävs för att upprätthålla den industriella expansionen.

Den akademiska friheten

När man talar om kommunikationsproblemet kommer osökt frågan om förbindelserna mellan universiteten och näringslivet upp. Ni kommer kanske ihåg hur Galbraith i sin bok "Den nya industristaten" utvecklar sina farhågor när det gäller masskommunikatio-

nen och konsumtionssamhället. Jag tycker han har rätt när han säger att konsumtionssamhället är nödvändigt — vi kan inte avskaffa det — men att det är utomordentligt viktigt att vi har ett alternativt system på samma gång. Vi måste ha något vid sidan av det industriella samhället som kan erbjuda ett alternativ och som också kan tjänstgöra som en motpol till detta. I Amerika är konsumtionsindustriernas ställning nu så stark att konsumenternas valmöjligheter i realiteten inskränker sig till val mellan enbart konsumtionsvaror. Här intar universiteten en nyckelposition, för man kan säga att de europeiska universiteten traditionellt har varit ett av de mest effektiva alternativa systemen, ett system med delvis annorlunda värderingar, där man sökt sanningen och insisterat på att få sträva efter en fullständig objektivitet skild från kommersiella värderingar. Dessa egenskaper har funnits inbyggda i det medeltida universitetet och denna medeltida form har överlevt alla förändringar hittills. Modeller över maktstrukturen vid universiteten visar emellertid att dessa nu håller på att bli mer och mer dominerade av industri- och bankmän och att akademikerna själva blir mer influerade av kommersiella nyttovärderingar. Denna känsla av beroende har haft stor betydelse för studenternas attityder.

Naturligtvis är "akademisk frihet" ett ganska tvetydigt begrepp över hela Europa. När man hör någon tala om behovet av akademisk frihet kan det ofta betyda frihet för en professor att helt dominera sin fakultet, att tillägna sig uppsatser och artiklar som skrivits av hans yngre medarbetare och att styra och ställa på ett gammalmodigt och reaktionärt sätt. Uttrycket akademisk frihet har alltså i många fall en negativ dubbelbetydelse och studenterna revolterar också mot detta. De tyska och italienska professorernas självgodhet har i hög grad varit en faktor som initierat studentrevolten. Men i den grundläggande idén om akademisk frihet finns denna mycket viktiga beståndsdel att universitetens huvuduppgift skall vara att ständigt söka efter den objektiva sanningen, och samtidigt förhålla sig strikt oberoende till alla de påtryckningar som kommer från olika håll, kommersiella och andra, när det gäller val av studie- och forskningsobjekt och inriktningen av dessa.

Vad kommer att hända med studentrevolten?

Kan man göra några antaganden om vad som kommer att hända med studentrevolten i framtiden? Jag hoppas att jag inte ska behöva svara för de felaktiga prognoser som jag eventuellt kommer att göra. Många människor har den åsikten att studenterna, när de blivit litet äldre, kommer att lära sig att acceptera livet som det är och bli goda samhällsmedborgare, som studenter alltid blivit tidigare. De kommer att klippa håret, sätta på sig slipsen osv. Många kommer säkert att gå den vägen men jag tror definitivt inte alla.

Man kan också hävda att en del av studenterna kommer att fortsätta att vara en alienerad grupp som aldrig riktigt kan anpassa sig till det kommersiella samhället, och därför måste man göra sina prognoser med hänsyn till detta. Ni kanske har läst Herman Kahns bok "the Year 2000" i vilken han huvudsakligen sysslar med att göra förutsägelser om framtiden och där Sverige spelar en viktig roll som det mest slående exemplet på ett postindustriellt samhälle i Europa. Det är mycket intressant att se att Kahn är fullt medveten om det växande element av vad han kallar alienation som finns bland ungdomen och att han är orolig över detta. Hans åsikt är emellertid, som man kanske kunde vänta sig av en rationell teknokrat, att man kan ta hänsyn till detta genom att räkna av ett par procent på den väntade produktivitetstillväxten. Han antar att man kan uppfatta alienationen på samma sätt som en strejk eller någon annan form av arbetskonflikt, och att den växande alienationen kommer att göra att en del av studenterna hamnar utanför produktivetslivet. Det förefaller mig mycket osannolikt att så skulle ske, delvis av samma anledning som jag tidigare nämnde, att masskommunikationerna intar en nyckelposition i samhället och att studenterna är väl förtrogna med dessa. De är skickliga inte bara i att föra fram idéer som retar och sätter myror i huvudet på andra människor utan också i att övertyga. De vet hur man ska använda sig av televisionen och hur man ska utforma demonstrationerna för att fånga in de likgiltiga och väcka upp deras fantasi. Problemet är att det alltså inte är så lätt för dessa två läger, de alienerade och de samhällsanpassade, att existera sida vid sida. Jag är mycket

tveksam om i vilken utsträckning det verkligen är möjligt att bara säga: "O.K. om ni inte vill anpassa er så får ni gärna stanna utanför bara ni inte besvärar oss." Så ungefär uttryckte sig några tyska företagsledare när jag talade med dem om studentproblemen. De sade också: "Vi är egentligen inte så bekymrade, för den sorts människor som ställer till bråk vid universiteten är i alla fall inte det slags folk vi vill ha. Vi vill ha akademiker som är inriktade på näringslivets problem, de andra kan fortsätta att arbeta vid universiteten eller med att producera tidningar och tidskrifter." Jag tvivlar på att man kan resonera på det viset, man måste acceptera det faktum att denna revolutionära rörelse delvis riktar sig mot den typ av näringsliv vi har idag. Om man då är införstådd med vilken betydelse masskommunikationerna har, inte bara för frågan om reklamen i snäv bemärkelse utan för hela frågan om att finna en marknad och ett klimat som är gynnsamt för en expanderande industri, då tror jag också att man måste acceptera att studenterna har möjlighet att högst väsentligt påverka detta klimat. Det faktum att de mest intelligenta studenterna ofta är de mest radikala kommer sannolikt att påverka de andras inställning, de som lugnt och stilla söker sig till näringslivet. När jag besökte Harvard Business School tidigare under året lade jag märke till att de unga amerikanska affärsmännen var utomordentligt angelägna att på alla sätt rättfärdiga sig inför de radikala attackerna.

Slutsatsen av det här blir enligt min mening att företagen och även regeringarna måste försöka få till stånd någon form av dialog med sina kritiker och att denna dialog sannolikt kommer att påverka företagens framtida inställning. Jag tror t.ex. att den drivande kraften bakom den amerikanska kapitalismen, som i så hög grad varit knuten till puritanism och protestantism, och som bygger på att man automatiskt accepterar sådana värden som att arbete är "högsta moraliska dygd" och att "teknologin främjar mänsklighetens framåtskridande i alla lägen", kommer att bli väsentligt försvagad när den på allvar konfronteras med kritiken. Det är klart att affärsmän tidigare fick vara vana vid att bli missförstådda och att inte röna uppskattning för sina insatser, men denna nya våg av nedvärdering är mer oroande, därför att den ofta kom-

mer från ett mycket känsligt håll, nämligen från företagarnas egna söner och döttrar.

En framtidsvision

Jag skulle vilja avsluta det här anförandet med att föra fram en varning. Jag har bott några år i Sydafrika och har därför haft möjlighet att se något av vad som pågår där.

Jag betraktar Sydafrika som det mest framträdande exemplet på den kamp som latent pågår över tre kontinenter, konfrontationen mellan u-land och i-land, mellan den vita rasen och övriga raser, mellan revolution och reaktion. I Sydafrika ligger konflikten i öppen dager. Det västerländska näringslivet kommer inte att kunna undgå att bli indraget i denna konfrontation främst på grund av sina investeringar i u-länderna. I Afrika, i Latinamerika och i Asien har den västerländska kapitalismen intressen att bevaka som gör att den medvetet eller omedvetet, med eller mot sin vilja tar ställning i konflikten. Näringslivet kräver stabilitet som en väsentlig del av ett gynnsamt investeringsklimat, den andra parten kräver förändring oftast av mycket genomgripande slag. Motsättningen synes oundviklig och den västerländska företagsamheten kommer att betraktas som bundsförvant till de inhemska reaktionära krafterna. Explosionen ligger närmast i Sydafrika, enligt min mening, och där finns starka europeiska, särskilt engelska, intressen som kommer att få svårt att dra sig ur sitt samarbete med den etablerade styrande vita minoriteten. En omfattande konflikt i Latinamerika ter sig särskilt oroväckande med tanke på de enorma amerikanska intressen som finns där.

Om, som jag tror, en verklig konfrontation inträffar, kommer den att bli ett slags typfall för de marxistiska profetiorna om imperialismen, om kampen mellan utsugare och utsugna, mellan kapitalister och proletärer, och motsättningen blir särskilt tydlig därför att kapitalisterna ofta är vita och proletärerna är av annan ras.

Vi kommer då att få se mycket starka krafter i rörelse mot storföretagsamheten i allmänhet. Jag tror t.ex. inte det kommer att hjälpa svenskt näringsliv särskilt mycket att dess engagemang i u-

länderna är ringa, det kommer ändå att betraktas som en del av ett större imperialistiskt system. Skiljelinjerna är här på något sätt så klara, det är så uppenbart vem som är fattig och vem som är rik, vem som har makten och vem som inte har den. Kampen kommer naturligtvis också att bli högst konkret och blodig, eftersom striden i första hand står mellan inhemska förtryckare och förtryckta. Här är det lätt för en studentrörelse med inslag av idealism att välja sida. Det ligger också nära till hands att vilja se sambandet mellan den etablerade regimen i u-länderna och de utländska investeringarna och att därför också starta kampen på hemmaplan mot de västerländska moderbolagen.

Studentrevolten kommer därmed att ändra karaktär. Det inslag av fantasi och retorik som vi idag har, och som tar sig uttryck i att man hyllar hjältar som antingen är döda eller också mycket avlägsna som Che Guevara eller Mao Tse-tung, kommer antagligen att försvinna inför mer omedelbara och konkreta problem i vilka studenterna känner att de själva är djupt inblandade.

Att föra näringslivets talan

Av OLLE KARLEBY och LARS WIRSTRÖM

Kritiken mot näringslivet fortsätter att hårdna. Till raden av tidigare etablerade kritikergrupper har sällat sig nya såsom filmregissörer, barnboksförfattare och teaterfolk. Naturligtvis är företagsledarna inte ensamma om att ha hamnat i debattens centrum. Kommunalaråd, fackföreningsledare och landshövdingar har också fått känna på konsekvenserna av ett växande samhällsintresse hos personer med tillgång till uttrycksmedel. Det är dock ingen överdrift att säga, att näringslivet är särskilt illa ute.

Till bilden hör att kritikerna har resonans hos stora befolkningsgrupper, som skiftar alltefter den fråga det gäller. Det är inte enbart fråga om en utmaning från politiskt vänsterhåll. Från alla politiska läger och från alla befolkningsgrupper möter en mer eller mindre uttalad tveksamhet till näringslivets mål och metoder. Och när vi här talar om näringslivets kontaktproblem är detta inte synonymt med de enskilt ägda företagens. Kritiken riktar sig i huvudsak mot de *stora* företagen och dessas agerande oberoende av ägare. Statens och kooperationens företag är ute i samma blåsväder som de privatägda.

Enligt vår uppfattning kommer den kritik företagen för närvarande möter att på kort sikt tillta i styrka. Därtill tror vi på en långsiktig tillväxt av näringslivskritiken; en växande trend kring vilken de mer konjunkturella angreppen kommer att röra sig. Utmaningen mot näringslivet är någonting mycket djupgående. Vi går mot ett samhälle där kraven på insyn och medbestämmanderätt blir allt större från såväl gamla som unga. Vi kommer också att få alltfler rent professionella granskare av näringslivet. Det gäller här personer med en slagkraftig kombination av kunnighet, kritiklusta och förmåga till personlig public relation.

Inför den situation vi har målat upp är en given fråga om någonting klickat med näringslivets informationsverksamhet. Vad kan göras för att bemöta kritiken? Man kan undra: hur skulle författare, journalister, TV-producenter, studenter och alla de andra som angriper näringslivet ha uppträtt om de haft en bättre kunskap om de komplicerade förhållanden som de uttrycker sig så svepande om?

Vi är medvetna om att kritikerna delvis är personer för vilka angreppen på näringslivet syftar att misskreditera ett förhatligt samhällssystem. Från dessa kan naturligtvis inga positiva förslag till reformer väntas.* De är ej heller intresserade av information som kan tänkas rubba den egna världsbilden. Detta konstaterande får dock inte leda till tvivel på värdet av upplysning om näringslivet. För det första är säkert huvudparten av kritikerna genuint intresserade av en "dialog" med företagen. För det andra gäller det ju att öka kunskaperna hos kritikernas åhörare och därmed försämra den ovederhäftiga kritikens möjligheter att vinna gehör.

Vi tror som sagt att näringslivet har mycket att vinna på att sprida en saklig information. Utgångsläget är dock inte särskilt uppmuntrande. Det är ingen överdrift att säga, att näringslivets nuvarande informationsverksamhet ter sig splittrad och förvirrad. Företag och organisationer verkar tagna på sängen och har inga klara, genomtänkta föreställningar om varifrån angreppen egentligen kommer och på vilket sätt de bör bemötas. Enligt vår mening är det nu hög tid att företagsledarna sätter sig ned och förutsättningslöst gör en grundläggande analys av näringslivets kommunikationsproblem.

Under fyra rubriker följer vårt bidrag till en sådan analys,
mottagare (vem skall företagen rikta sin information till?)
budskap (vad skall sägas?)
avsändare (vilka skall föra näringslivets talan?)
media (genom vilka kanaler — personaltidningar, studiebesök, debatter etc. — skall näringslivets synpunkter överbringas?)

* Se vidare i Daniel Tarschys uppsats om vänsterkritiken mot företagen: SNS-boken "Näringslivet utmanat", Stockholm 1969.

Naturligtvis gör vi inte anspråk på att klarlägga problemen. Vi vill bara antyda ett sätt att strukturera en för näringslivet vital diskussion.

Mottagare

Vilka som är de lämpligaste mottagarna av näringslivets budskap skiftar alltefter den fråga det gäller. För identifiering av de grupper som är betydelsefulla mottagare eller målgrupper krävs ofta regelrätta opinionsundersökningar. Dessa bör utformas så att man kan besvara regelrätta hypoteser om folks inställning; attitydernas innehåll, spridning, intensitet, uppkomst etc. Tyvärr ger hittills ofentliggjorda enkätundersökningar inte intryck av att den vetenskapliga metodiken på området utvecklats.

Direkt eller indirekt kommunikation

Kritiken mot näringslivet framförs ofta av "talesmän". Det kan vara fråga om formellt anställda sekreterare eller ombudsmän, som talar på en organisations vägnar. Det kan också gälla självutnämnda företrädare; t.ex. en radikal författare som på konsumenternas vägnar går till storms mot reklamen.

Den i och för sig viktiga och frekventa kommunikation som äger rum mellan anställda partsrepresentanter i olika organ kan karakteriseras som ombudsmannainformation, vilken oftast inte tränger vidare. De som framför näringslivets synpunkter måste komma ihåg att de ej kommunicerar med "fackföreningsrörelsen" när de språkar med en LO-sekreterare. Ej heller har "samhällets företrädare" informerats i och med att man avlåtitt en skrivelse till ett departement eller ämbetsverk.

Det finns en liten krets välinformerade personer, som då och då likt gladiatorer framträder i tidningsuttalanden och TV-debatter. När en näringslivsrepresentant ger sig in i den leken måste vederbörande uppmärksamma skillnaden mellan *nominell* och *reell* mottagare. Ett debattinlägg eller intervjusvar riktas nominellt till den

som angripit eller ställt en fråga. Reellt vänder sig emellertid bägge parter till publiken i lokalen, lyssnarna vid radio- eller TV-apparaterna, läsarna av tidningar etc.

Diskussionen mellan företagsrepresentanten och dennes motpart är väl i allmänhet "sluten", vilket är facktermen för ett samtal, där deltagarna i första hand är inställda på att försvara sina positioner utan ambition att annat än i begränsad utsträckning under debattens gång modifiera sina åsikter. Syftet med konfrontationen är att påverka publiken. Det är därför inte logiskt att avböja debatt därför att motståndaren framstår som blockerad, dum, okunnig el.dyl. Det viktiga är de reella mottagarnas, publikens, receptivitet. Om publiken bedöms påverkbar kan det vara meningsfullt att ställa upp.

En analogi med valdebatterna i TV ligger nära till hands. Det är inte Helén och Holmberg som Palme hoppas omvända till socialdemokratien, utan odeciderade tittare.

Även om spelet med nominella mottagare accepteras skall inte argumentationen automatiskt anpassas till den kunskapsnivå och de facktermer dessa brukar. Ett inlägg skall först och främst vara begripligt för de reella mottagarna, dvs. publiken, lyssnarna, tittarna eller läsarna.

Några viktiga mottagargrupper

Det är otvivelaktigt slöseri med knappa resurser att söka nå den stora odeciderade allmänheten. Utrymmet för påverkan torde vara mycket litet. Därom kan varje valarbetare vittna. Gigantiska summor har i valtider satsats i fåfänga ansträngningar att vinna över någon procent av väljarna från motståndarsidan. Det är därför uppenbart att aktioner riktade till hela svenska folket i form av t.ex. annonskampanjer för "fri företagsamhet" ter sig ganska meningslösa.

De medelstora och stora företagens *anställda med familjemedlemmar* utgör en mycket stor del av Sveriges befolkning. Direkt och indirekt har företagen dagliga kontakter med omkring 30—40 procent av allmänheten. Inom gruppen anställda kan man urskilja fle-

ra nyckelkategorier, förmännen och företagsnämndsrepresentanter t.ex.

Vårt intryck är att företagsledningarna håller på att bli alltmer medvetna om vikten av en öppen och omfattande information till de anställda. Utrymmet för förbättringar är dock stort.

När det gäller det offentliga livet är det viktigt att noga skilja på reella beslutsfattare och formella sådana. Vidare bör man särskilja de rent exekutiva organen. Låt oss göra en jämförelse: den som vill påverka ett företags handlande vänder sig väl ytterst sällan till bolagsstämman. På samma sätt framstår riksdagen som en rent formell beslutsfattare. Att skicka information till riksdagsmän och bjuda dem på studiebesök kan ofta vara en fåvitsk åtgärd. De reella beslutsfattarna kanske sitter i en offentlig utredning, i ett departement eller i ett partikansli.

Det är utomordentligt viktigt för näringslivet att söka identifiera idéskaparna och de strategiska beslutsfattarna, vilka alltså kan vara helt andra än de som har det formella ansvaret.*

Den hittillsvarande utvecklingen har, som inledningsvis nämnts, kännetecknats av att angreppen på näringslivet i växande utsträckning kommer från håll som tidigare stått vid sidan om samhällsdebatten.

Dessa angripare är emellertid ofta besvärliga att kommunicera med, därför att de är på sin vakt mot vad de kan uppfatta som partisk information. Detta minskar naturligtvis möjligheterna för t.ex. företag och intresseorganisationer att komma till tals.

Budskap

Vi vill först peka på några allmänna riktlinjer som det kan vara nyttigt att ha i tankarna när budskapet formuleras. Till att börja med måste man noga försöka skilja mellan å ena sidan den del av budskapet som består av information om hur näringslivet fungerar och vad det har för uppgift, och å andra sidan den del som gäller

* För exemplifieringar härav se SNS-boken "Vad gör partierna i riksdagen?" av Hans G. Andersson, Stockholm 1969.

de värderingar som råder eller som man anser skall vara rådande i näringslivet. Det kan vara mycket svårt, ibland omöjligt, att göra en sådan här distinktion, men man bör sträva dit. Det är nämligen ytterligt viktigt att i dagens heta idédebatt göra klart för sig själv och andra vilka värderingar som ligger bakom det egna resonemanget, annars riskerar man lätt att bli beskylld för värderingar som man inte har.

När det gäller informationen är det viktigt att näringslivet talar samma språk som sina kritiker: att man använder samma begrepp och menar samma sak samt att man svarar på det man kritiserar för.

När det gäller värderingar så måste näringslivet kunna visa, om man skall komma till tals med sina kritiker, att de värderingar näringslivet står för är förenliga med de värderingar om jämlikhet, solidaritet med de fattiga folken, hänsyn till människa och miljö m.m. som det pläderats så starkt för. Man måste också kunna visa att näringslivets verksamhet i praktiken väl kan förenas med dessa värderingar. I den mån de inte är förenliga måste man på ett övertygande sätt kunna styrka att ens värderingar är överlägsna när det gäller att genomföra andra mål som människorna anser väsentliga.

När vi i det föregående talat om näringslivets informationsverksamhet har vi med detta menat upplysning om faktiska förhållanden och gällande värderingar i näringslivet. Denna upplysning är avsedd att möta kritiken på de punkter där denna är sakligt felaktig. Även om man naturligtvis inte kan övertyga alla kritiker med sådana argument kan man dock avsevärt minska kritikens slagkraft i opinionsbildande hänseende. Denna informationsverksamhet kan vi kalla näringslivets budskap på kort sikt.

Budskapet har emellertid också en annan sida som består inte i att vederlägga felaktig kritik utan i att ta fasta på det berättigade i kritiken och genomföra konkreta reformer på de områden som kritiserats. En ständigt fortgående reformverksamhet och resultatet av dessa reformer är näringslivets budskap på lång sikt.

När man angrips är det en naturlig och mänsklig reaktion att spontant koncentrera intresset på det omedelbara försvaret. Faran är därvid att man låser sig i kortsiktigt tänkande betingat av tak-

tiska hänsyn i debatten, vilket riskerar att förrycka de långsiktiga handlingsmönstren. Följden kan bli att näringslivet försvarar positioner som på lång sikt är ohållbara. Styrkan i budskapet ligger i de konkreta åtgärder och resultat som näringslivet kan presentera, dvs. budskapet på lång sikt. Det framstår därför som självklart för oss att det är på denna del av budskapet som näringslivet bör koncentrera sig.

Vårt tema är självprövning och reformer. Det får inte vara fråga om engångsföreteelser som man ägnar sig åt, när angreppen blir särskilt hätska. Det är tråkigt att behöva konstatera att stora delar av näringslivet ännu inte har lärt sig den viktiga läxan att självkritik och reformarbete måste vara en kontinuerlig process. När nu kritiken växer sig allt starkare så står vi ganska tomhänta på idéer och experiment. Varför är det så? Jo, den diskussion och de beslut som hade krävts för aktivitet idag kom aldrig till stånd under de lugna idylliska åren på 50-talet och i början av 60-talet. Näringslivet ägnade sig då inte med tillräcklig målmedvetenhet åt de långsiktiga ekonomiska och sociala problemen. Tesen om att näringslivet skall avstå från initiativ för att inte väcka den björn som sover, har eftertryckligen vederlagts av utvecklingen.

Vi vill nämna ett exempel på ett tåg som näringslivet har missat. För en 4—5 år sedan organiserades i Tylösand en SNS-konferens om företagens ledningsformer. Det var en konferens som bl.a. byggde på Lars Lidéns bok om makten över företaget. Rubriken på konferensen var "Stämman-styrelse-VD" och hela frågan om olika intressenters inflytande över företaget kom upp. Ett genomgående tema var behovet av reformer och anpassning till förändrade yttre och inre förhållanden. Många goda idéer och uppslag anfördes men det praktiska intresset för reformverksamheten visade sig dock vara svalt bland företagen. På flera håll var man starkt kritisk mot att SNS överhuvudtaget intresserade sig för dessa frågor. Tänk om vi idag hade haft genomtänkta och utprovade lösningar att ställa mot de hugskott som lanseras politiskt från både borgerligt och socialistiskt håll!

Om styrelserepresentation

Såsom ett exempel på ett område där det finns utrymme för självprövning kan den omdiskuterade frågan om företagsstyrelsernas sammansättning anföras.* Nedan följer några reflexioner kring detta praktikfall.

Vi vill för det första trycka på behovet av *personell förnyelse* i form av breddad rekrytering till styrelser och direktioner. Näringslivet är (liksom så många andra institutioner, organisationer och grupper) alltför inavlat till förfång för såväl dess effektivitet som dess relationer till omvärlden. Styrelserekryteringen är alltjämt i hög grad socialt eftersläpande. Man rekryterar ur ett mycket begränsat skikt i det svenska samhället. Det är en rekrytering ur en social ankdamn, som bestäms av traditionella, sociala och konventionella hänsyn och sådant går inte att försvara. Det är en liten krets på låt säga 50 personer, som man stöter på i de flesta sammanhang. På något sätt påminner det om stämningen i Strindbergs Röda Rummet där samma notarier möter upp överallt i de olika ämbetsverken. Alltså, vad vi behöver är förnyelse och vidgad bas för rekrytering av styrelseledamöter. Det har, det skall erkännas, skett en utveckling till det bättre, men ännu återstår mycket.

Frågan om *löntagarrepresentanter* i styrelserna, alltså representanter för de anställda inom det egna företaget, har varit uppe till livlig diskussion. Vi tror att det rent principiellt är en mycket diskutabel väg och ställer oss därför närmast avvisande till den. Den kan skapa en ytterst besvärlig lojalitetssituation. Det finns exempel från Tyskland, där man har lagstiftat om sådan representation, som inte manar till efterföljd. Företagets huvuduppgift är att betjäna marknaden med varor och tjänster. Ett starkt inflytande för aktieägarnas vinstintressen medverkar till att denna uppgift kommer i förgrunden.** Först i andra hand kommer den viktiga funktionen att ge sysselsättning åt de människor som arbetar i företaget. Detta kan vid första påseendet förefalla att vara ett olovligt reaktionärt

* För ytterligare synpunkter på utrymmet för reformer hänvisas till Lars Lidéns uppsats.

** Se härom avsnittet om marknadsekonomin.

påstående, men om man ser på företagens uppgift i stort så bör det ju därtill vara så att förutsättningen för att arbetet i företaget skall vara meningsfullt är att det fyller en produktiv funktion i samhället. Arbete under hur trivsamma former det än må vara kan aldrig i längden upplevas som tillfredsställande om det är ett slags självändamål som inte resulterar i något som uppfattas som en meningsfull insats i samhället.

Vi kommer alltid att ha denna motsättning mellan å ena sidan företagets uppgift att tillfredsställa de behov som marknaden ger uttryck för och å andra sidan de anställdas krav på arbetstidens förläggning, restriktiv invandring, arbetsförhållanden m.m. Men att tro att man skall kunna lösa den genom att göra arbetet i företaget till något slags självändamål anser vi vara en illusion. Risken är att om företagets styrelser domineras av de anställda eller av någon annan intressegrupp, kommer det att mellan företagsledning och anställda uppstå obehagliga allianser som till slut får negativa konsekvenser för den allmänna välfärden. Särskilt näringsgrenar utan importkonkurrens kan ställa konsumentintressena i bakgrunden.

Det ovan sagda får dock inte tolkas som att vi är negativt inställda till experiment med olika former av löntagarrepresentation. De initiativ till försöksverksamhet som tagits av Utvecklingsrådet anser vi bör stödjas.

Den typ av representanter som vi helst skulle vilja se i företagets styrelser skall representera olika samhällsintressen i vid bemärkelse och inte enbart löntagarintressen. Det finns säkert inte något bättre sätt att skapa förståelse för företagets verksamhet än att låta de personer, som man vill påverka, få insyn i den besvärliga men fascinerande uppgift och de problem som en företagsledning ständigt möter. Om de större företagen slutade med att dela på styrelseledamöter, så bleve det gott om plats för vidsynta personer från folkrörelserna, universiteten, förvaltningen och andra delar av samhällslivet.

Det är den typen av samhällsrepresentanter i vidaste mening som näringslivet självt skall ta initiativ till att förvärva till sina styrelser och inte vänta till den tidpunkt, då Kungen kommer att utse styrelseledamöter i alla storbanker och andra storbolag. Det här är

nu bara ett av många tänkbara led i ett arbete som syftar till att bryta barriären mellan företagen och omvärlden.

En annan reform som skulle kunna göras i bolagsstyrelserna är att låta styrelseledamöterna cirkulera efter ett antal år. Byt ut dem mot nya efter låt säga 5—10 års tjänstgöring utan att detta skall vara misskrediterande! Nu är det ju så att styrelseledamöter kommer in när de är säg 40—50 år och de är mer eller mindre självskrivna att sitta där tills de är 70 år eller äldre. Det är ett känsligt men viktigt område att sanera.

Sändare

En första indelning av sändarna kan ske i lokala respektive centrala. Med lokala förstås då individuella företag och lokala föreningar. De centrala sändarna är naturligtvis bransch- och övriga intresseorganisationer.

Vad de *lokala* sändarna beträffar, vill vi påpeka vikten av att företagsledningarna själva entusiastiskt engagerar sig i nödvändig informationsverksamhet. Det är inte konstigare att en företagsledare själv ger besked än att ett statsråd, borgarråd, landstingsråd, kommunalråd etc. gör det. Det är dock inte bara verkställande direktörer som skall agera och uttala sig. Anställda på alla nivåer har viktiga informationsuppgifter.

Det är de *centrala* sändarna som vi här främst skall kommentera. För närvarande finns mellan 20 och 30 organisationer och institutioner, som har personal som sysslar med relationerna näringsliv/samhälle. Om man läser stadgar eller lyssnar till dem som är engagerade, så ger de intryck av att med smärre variationer ta upp ett identiskt tema.

Vi tycker oss kunna spåra en viss stelhet i handlandet och ibland en märkbar svartsjuk bevakning av de "egna" intresseområdena. Man vill så gärna sköta allting själv, även om det skulle bli ett bättre resultat om arbetet lämnades över till någon annan. Det går åt mycken tid och kraft för intern kommunikation. Man kan fråga sig i vilken utsträckning organisationerna har klart definierade mål för

sina samhällskontakter. Hur ofta sker det dubbelarbete?

Låt oss exemplifiera: Hur många av Industriförbundets medlemmar vet syftet med förbundets informationsavdelning?

Skall den informera om Industriförbundets verksamhet?

Skall den informera om Industrins verksamheter?

Skall den vara ett serviceorgan för medlemsföretagens informationsavdelningar?

Man kan vidare fråga sig om det är rätt folk som sköter informationsarbetet. Är det inte för många f.d. "rutinjournalister" och för få personer som är mäktiga att delta i den policy-skapande verksamheten.

Är de centrala organisationernas administration uppbyggd på ett för informationsverksamheten lämpligt sätt? En jämförelse med marknadstänkandet ligger därvid nära. Informationsavdelningarna borde — precis som inom en konsumtionsvaruindustri —

analysera målgruppernas sammansättning och behov

medverka vid produktutformningen

testa produkter och budskap

mäta resultatet.

Varje gång näringslivet utsätts för angrepp växer det dessutom upp aktionsgrupper som svampar ur jorden. Meningarna är delade beträffande nyttan av dessa grupper. Det ligger en fara i att de gärna handlar oöverlagt och amatörmässigt, ibland kanske på rent känslomässiga grunder.

Media

Frågan om vilka media som skall användas är i huvudsak teknisk. Vi vill endast peka på behovet av fantasi. Se på motståndarnas/kritikernas gatuteater, barnböcker, film m.m.

Näringslivet har en fördel som består i att det har en faktisk verklighet att visa upp, dvs. själva företaget. Om detta medium används på rätt sätt bör det kunna bli en kanal för de allra tyngsta argumenten till näringslivets förmån. Felet är att man hittills inte gjort bruk av företaget som medium i någon större utsträckning,

eller i varje fall inte på rätt sätt. Företaget kan presenteras på en mängd olika sätt, genom studiebesök (varför t.ex. inte låta studiebesök på olika företag bli en integrerad del av undervisningen i skolorna?), personaltidningar, lokala informationsträffar etc.

Särskilt när det gäller studiebesöken är det viktigt att inte underskatta dem som informationen är avsedd för eller slå fast vad som är intressant för besökarna att känna till om företaget, något som sker i dag i alltför hög grad ute i våra företag. Grupper av besökare slussas runt för att titta på hur märkvärdiga maskiner spottar fram produkter i hög takt, dvs. den tekniska sidan av verksamheten. I många fall skulle besökarna säkert vara mer intresserade av att i lugn och ro få samtala med ledning och anställda inom företaget för att på så sätt kunna skaffa sig en totalbild av hur företaget fungerar och ställa frågor inom de områden som intresserar dem mest. En dylik information tillfredsställer besökarna bättre samtidigt som den ger mera av personlig kontakt, vilket är det inte minst viktiga för den bild allmänheten får av företaget.

En bra tumregel för att få klart för sig vad som intresserar olika målgrupper är att lyssna till vad dessa har att kritisera eller fråga om. Det låter kanske självklart att det skall förhålla sig på det viset men tyvärr fungerar det långt ifrån alltid så. Företagaren lever ofta i sin egen värld, har sin bestämda uppfattning om vad företaget är och vad det har för uppgift.

Det är kanske inte främst så att man inte lyssnar på vad andra har att säga eller kritisera. Nej, problemet är ofta mer avancerat än så. Vårt språk är ju ganska ofullkomligt och det är så lätt att medvetet eller omedvetet tolka en fråga eller kritik på ett helt annat sätt än vad frågeställaren menat. Svaret blir då därefter, dvs. inget svar på den egentliga frågan. Frågeställaren blir missnöjd och fortsätter att vara okunnig.

Kort sagt, informationen skall rikta sig till den som behöver den och vara förståelig för vederbörande, anknyta till hans eller hennes eget sätt att tänka. På samma sätt som man smidigt försöker anpassa sin produktion efter konsumenternas preferenser så skall informationen anpassas efter mottagarnas önskemål.

Vad kan näringslivet lära av kritiken?

Av LARS LIDÉN

Den som skall försöka anlägga ett långsiktigt perspektiv på någon vital fråga, som skall tolka och dra ut tendenser, gör kanske klokt i att beakta hur de flesta av oss reagerar i en sådan situation.

Rent generellt gäller väl att vi normalt är mer villiga att acceptera spådomar om tendenser och förändringar, som kan stärka vår egen nuvarande position, som stämmer med våra egna värderingar, än sådana som kan tänkas hota den.

Men när det sedan gäller reaktioner på sannolika förändringar — särskilt sådana som hotar den egna positionen — kan man tänka sig skilda beteenden. Den som intar en allmänt passiv hållning till tillvaron försöker antagligen i det längsta förtränga, inte låtsas om de olustiga perspektiven — och lyckas kanske för en tid undgå att påverkas av vad som sker.

Den däremot som har en mer aktiv, problemlösande läggning kan reagera efter endera av två principiellt olika linjer.

Antingen försöker han påverka själva *förändringstendenserna*, vanligen genom att söka vrida utvecklingen tillbaka i sina gamla spår.

Eller också accepterar han tendenserna men försöker påverka *förutsättningarna* för sin egen position i det väntade nya läget.

Det sistnämnda är möjligt, men vanligen inte det förstnämnda.

”Över min döda kropp”

Den här generella, lätt karikerade iakttagelsen kan måhända appliceras på det vi skall diskutera i dag — dvs. frågan hur man inom enskilt näringsliv skall ställa sig till vissa långsiktiga tendenser som ligger i tiden och som vi kan behöva räkna med, vare sig vi vill

eller inte.

Antingen — och det skulle då vara den passiva varianten — låtsas vi inte om de här tendenserna och hoppas att det hela skall blåsa förbi.

Eller också observerar vi vad som sker men vägrar att ge efter på någon punkt. Vi för ett slags uppehållande försvar enligt mottot: ”Över min döda kropp” — ”Efter mig syndaflo den, men . . .”.

Eller, slutligen, försöker vi så gott det går, bedöma motiven och styrkan i de tendenser vi möter för att sedan säga oss: Vad är det som på lång sikt är verkligt vitalt för ett effektivt fungerande näringsliv? Vad är det med andra ord för ställningar vi måste vara beredda att försvara, att försöka hålla? Och vad i det hittillsvarande systemet kan — om vi anlägger ett mer förutsättningslöst, självkritiskt betraktelsesätt — omprövas eller reformeras utan att behöva äventyra drivkrafterna?

Värt att slå vakt om

Jag skall lämna några inledande reflexioner kring temat självprövning, frågan vad näringslivet kan och bör lära av kritiken, och jag gör det i huvudsak från ett mikroperspektiv — ”utifrån det individuella företaget” som det står i programmet.

De här synpunkterna grundar sig bl.a. på attityder och erfarenheter från debatter och diskussioner — i SNS-miljö och andra näringslivskretsar, i politiska ungdomsförbund etc. Och jag tror mig i någon mån kunna tolka hur yngre akademiker ute på företagen upplever sin situation i en tid, när det allmänna skallet mot enskilt näringsliv varit både högljutt och utdraget, ofta dessutom med en personlig udd mot dem som verkar inom företaget och byråkrati.

Vad är det då för självprövning det gäller? Olle Karleby var inne på det i sitt hälsningsanförande när han talade om insikt och distans, om nödvändigheten att anpassa sig till vad som sker.

Och vad är det för fundament vi skall stå på, för ställningar vi måste vara beredda att försvara, prioritera?

För att börja med det senare så kan vi utan att behöva darra på målet hålla fast vid att ett på *marknadsekonomi* byggt system har

bättre förutsättningar än något annat känt system att tillgodose kraven på snabbekonomisk tillväxt. Vi är dessutom övertygade om att denna tillväxt, efter successiva anpassningar av de ramar företagsamheten har att verka inom, går att förena med trygghet, med olika slags miljövärden, med demokrati etc.

Detta innebär bl.a. att vi hävdar värdet av att företagen i stort sett skall kunna få arbeta som *fristående beslutsenheter* och mäta sin grad av framgång med hjälp av generella lönsamhetsmått på en konkurrensmarknad. Vi står inte främmande för att effektivitetsbegreppet kan behöva ges en vidare innebörd än hittills varit vanligt, men vi tar avstånd från den kritik som riktas mot företagsamheten för dess allmänna effektivitetssträvanden. I tron på marknadsekonomin ligger också övertygelsen att företagets framgång på lång sikt, trots allt som kritikerna säger, ändå huvudsakligen avgörs av deras förmåga att tillgodose människors *verkliga* önsningar och preferenser.

Inflytandets ursprung

Om detta är några av de marknadsekonomiska storheter som vi bör vara beredda att stå upp och försvara, så blir nästa steg att fråga sig vilka utvecklingsdrag och långsiktiga tendenser vi har särskild anledning att observera i nuet.

Eftersom jag skall se det här utifrån det individuella företaget, och då det naturligtvis inte är möjligt att ta med allt som kan tänkas höra dit, skall jag begränsa mig till i huvudsak *ett* frågekomplex, men ett som alltid stått i centrum för debatten och som väl kommer att göra det under den tid vi kan överblicka, även om vi själva vanligen gått runt det under våra konferenser, nämligen *inflytandets ursprung*, detta att ägarfunktionen samtidigt är en makt- och ledarfunktion, att bestämmanderätten över företag i sista hand knyts till aktieinnehav (eller liknande).

Det har ju här i landet inte varit vanligt att föra den politiska debatten i vaga och abstrakta termer om kapitalism och socialism. I stället har vi inriktat våra ansträngningar på att finna praktiska lösningar på konkreta problem.

Samtidigt har man i andra kretsar — speciellt i samband med utlandspresentationer — brukat framhålla att ca 90 % av produktionsmedlen i Sverige är enskilt ägda, eller t.o.m. 95 %, om vi räknar med vad som ägs av kooperationer. Och detta, säger man kanske, trots ett fyrtioårigt, nästan oavbrutet socialdemokratiskt regeringsinnehav.

Vad innebär nu sådana här uttalanden? Jo, bl.a. är det naturligtvis siffror som näringslivets kritiker tar fasta på. Och de tolkar siffrorna lika reservationslöst, lika statistiskt som vi själva gör i internationella PR-sammanhang, fast från andra utgångspunkter. De utgår från den grundläggande definitionen av ett kapitalistiskt och socialistiskt system, nämligen detta att produktionsmedlen är privat respektive statligt ägda. Och de använder i sådana sammanhang den ursprungliga, s.a.s. juridiska definitionen av äganderätt, och kritiserar ett samhälle där, som man säger, ett fåtal stora ägare kan fritt förfoga över större delen av landets samlade produktionsmedel.

Skulle man tro dessa kritiker verkar det som om äganderätten, och allt som är kopplat till den, inte hade genomgått några förändringar sedan Marx tid. Man vänder sig, som Kurt Samuelsson uttryckte saken i en tidningsartikel för någon tid sedan, mot en kapitalism som sedan årtionden är försvunnen, åtminstone i de avancerade industriländerna.

Vad man bl.a. fördöljer, och som över huvudtaget lätt kommer bort i debatten, är att ägaren i praktiken långt ifrån har — eller kanske någonsin haft — möjlighet att göra vad han vill med de produktionsmedel han äger.

Äganderätten är med andra ord inte något enhetligt, odelbart begrepp. Den måste — som väl Östen Undén var den förste här i landet att riktigt klara ut — snarast betraktas som en rad olika *ägarfunktioner*, som hänger samman men som ändå kan skiljas från varandra.

Och vad är det som har ägt rum under det senaste århundradet och som fortsätter att äga rum — inte bara i vårt land, utan även i andra marknadsekonomiska länder, i stort sett ganska oberoende av om det sitter borgerliga eller socialdemokratiska regeringar vid

makten? Jo, utvecklingen kan i det här avseendet enklast beskrivas så att *allt mer av ägarnas ursprungliga bestämmanderätt undandragits ägarna och tillfallit andra parter, främst samhälle och löntagarorganisationer.*

Det har skett på olika sätt, och inte likformigt över hela linjen, men tendensen är omisskännlig.

Företagslagstiftningen

Företagets relationer till omvärlden brukar ju i modern administrativ litteratur beskrivas som ett spel mellan olika parter eller *intressenter*. Denna syn går igen i skrifter från SAF lika väl som från LO och tycks, mer eller mindre godvilligt, ha accepterats av arbetsmarknadens parter. Det vanliga är väl att man utgår från 3 intressenter — anställda, ägare, samhälle. I vissa sammanhang tar man med väsentligt fler — utöver de nämnda även kunder, leverantörer, kreditgivare etc.

Oavsett om man väljer den ena eller andra definitionen betyder detta att ägarna — genom specialbestämmelser som ålagts företagen, eller genom ändrade ramar som kommit till avtalsvägen, fått ge upp bestämmanderätt.

Vad har man då anledning vänta för sannolika konsekvenser av denna utveckling, detta successiva överförande av "ägarfunktioner" till andra parter? Vad kommer det att innebära för begreppet enskilt näringsliv på 10—20 års sikt?

En av de frågor, som säkerligen kommer att aktualiseras relativt snart och som vi måste se i ögonen — om vi nu inte hör till den där passiva, bortträngande typen — är just kopplingen mellan ägande och inflytande via olika bolagsorgan. Vad jag syftar på är *bolagslagstiftningens* utformning, i första hand då aktiebolagslagens.

När man kommer in på detta i företagskretsar brukar reaktionen vanligen bli att "det här är frågor som vi inte skall ge oss på". Ty, som någon uttryckt saken, "då vet man aldrig vart det tar vägen". Kortsiktigt kanske detta kan vara riktigt, men jag tror inte den inställningen hjälper i längden.

Hittills har lagstiftaren alltid hållit fast vid föreställningen om

ägarna som de i företagen beslutande, vare sig ägarna sedan är enskilda personer eller sammanslutningar. Signifikativt är att denna grundsyn på sambandet mellan ägande och inflytande accepterats också av dem, som i övrigt motsatt sig enskilt ägande av produktionsmedel. När man i socialistisk kritik mot näringslivet velat ändra maktstrukturen inom företagen, skedde och sker det därför alltid i termer av att överföra ägande.

Den här grundinställningen, med rötter i ett gammalt agrart samhälle där det var någonting självklart och livsnödvändigt att gården gick i arv från far till son, har s.a.s. inte "observerat" vad som de facto skett med äganderätten fram mot våra dagars industrisamhälle.

I förarbetena till nu gällande aktiebolagslag finns vissa ansatser till en bredare intressentsyn, men dessa tankegångar kom endast i ringa utsträckning till uttryck i själva lagtexten.

Det förslag till gemensam nordisk aktiebolagslag, som under 1970 kommer att framläggas i respektive länder, innehåller heller inga tendenser till ändrad partssyn. Det nya lagförslaget torde, av allt att döma, komma att bli ett slags förenklad upplaga av nuvarande svenska lag. Att inga större förändringar skett — och att några sådana inte fanns antydda i utredningsdirektiven — beror väl främst på att målet har varit att skapa en samnordisk lagdräkt, inte att bana väg för företagsdemokratiska lösningar. Och inom ramen för det målet har det bl.a. gällt att finna en kompromiss som kan tillgodose kraven på finskt håll, dvs. från det nordiska land som nu har den äldsta lagen.

Ledningsorgan vid ändrat partsförhållande

Men trots dessa, om man så vill "lugnande" besked vet vi att det, främst utanför våra gränser, förts och förs en livlig diskussion om en företagslagstiftning, som skulle tillgodose vad som länge accepterats i den administrativa debatten, nämligen ett mindre ensidigt partsförhållande. Detta tar bl.a. sikte på ett uppluckrande av det hittillsvarande exklusiva sambandet mellan ägande och direkt administrativt inflytande.

Ett återkommande drag i denna debatt är att företaget (storföretaget) betraktas som ett slags samhällsinstitution, inte som någonting mer eller mindre synonymt med ägarna. Arbetsgivarbegreppet knyts till den professionella företagsledningen, som har att "förhandla" med respektive parter, även med dem som tillskjutit riskvilligt kapital (ägarna).

Debattlösningar av det här slaget påminner närmast om Ernst Wigforss samhällsföretag utan ägare. Företagen skulle bli någon form av stiftelser med en ledning som självklart och uttryckligen har till uppgift att förvalta en del av landets produktiva tillgångar. Ägarna i meningen kapitaltillskjutare finns där visserligen, men det är inte samma exklusiva makt knuten till kapitalet. Och utöver en avkastning (utdelning), som växlar med konjunkturerna och som genom sin riskfyllda karaktär kan antas ligga högre än t.ex. bankränta, har aktieägarna ingen del i överskottet.

En avgörande fråga är hur modeller av det här slaget går att förena med det partsförhållande och de organisationer som vi byggt upp på arbetsmarknaden. Kommer de att inkräkta på det fackliga inflytandet? Hur skall förhållandet mellan olika kategorier anställda regleras etc?

Vissa menar att vi genom sådana lösningar skulle hamna i ett korporativt samhälle, medan andra hävdar att fackföreningarna kan fortsätta att förhandla om löner och arbetsvillkor ungefär som nu, men att de inte behöver spela samma oppositionsroll som de innehaft i ett system där arbete och kapital varit i harnesk mot varandra.

Hur tänker man sig den administrativa uppbyggnaden i dessa samhällsföretag?

Kring företagsledningen grupperas ofta helt andra bolagsorgan än idag. Vanligen tycks man i debatten föreställa sig ett överordnat partsorgan med drag påminnande om tyska Aufsichtsrat. Beroende på de premisser vederbörande förslagsställare utgår från kan i detta överordnade organ sitta företrädare för ägare, anställda och samhälle eller enbart för ägare och anställda, varvid samhället i stället kanske utser ett separat kontrollerande organ (statsrevisorer). Bakom ägarna kan, liksom nu, finnas en bolagsstämma med

uppgift att bl.a. utse ägarintressentens representanter i partsorganet. Företrädarna för de anställda utses exempelvis av lokala och/eller centrala fackliga instanser.

Det är visserligen sannolikt att de senares uppgifter inte skulle förbli oförändrade i ett sådant system. Den nuvarande förhandlingsordningen är åtminstone delvis en konsekvens av likhetstecknet mellan företag och ägare. Men även i företag med ett mer representativt högsta, beslutande organ borde det vara möjligt att låta lönefrågor, anställningsvillkor, avgångsvederlag etc. bevakas av en fristående facklig organisation.

Väsentligt är att företagsledningen i den här sortens modeller utses av det överordnade partsorganet, inte av ägarintressenten ensam. Inom de ramar som partsorganet dragit upp, och under den tid mandatet varar, styr sedan företagsledningen bolaget på eget ansvar.

Möjligheterna att upprätthålla partsförhållandet beror inte minst på hur självständig företagsledningen tillåts vara i förhållande till de parter som utsett den. Och såtillvida kan självständigheten sägas öka redan i den mån företagsledningen befrias från nödvändigheten att vara lojal både mot företaget och dess aktieägare.

Debattlösningar av det här slaget har naturligtvis varierat starkt till utformning och innehåll. Den avgörande skillnaden är att lagstiftaren "observerar" fler intressenter än ägarna, och att bolagsorganen får annan uppbyggnad, andra befogenheter än i nuläget.

Vad driver fram förändringar?

Hur skall man då se på detta från näringslivets sida? Vad är det som talar för att sådana lösningar förr eller senare slår igenom i vår företagslagstiftning, och vad skulle de i så fall kunna få för konsekvenser för begreppet enskilt näringsliv? Jag skall försöka nämna någont om sannolikheten för det ena eller andra.

För det första skulle reformer av liknande slag inom t.ex. EEC-länderna, dvs. där debatten varit ivrigast, säkerligen förr eller senare få konsekvenser även här i Norden. En harmonisering av

företagslagstiftningen står ju på programmet inom Europamarknaden och kommer vi med där, torde vi i huvudsak få anpassa oss efter vad de stora industriländerna kommit överens om.

En annan generell och ofta påtalad faktor är att själva aktieägandet till stor del ändrat karaktär. Till följd av aktiespridningen, men också oförmågan hos företagen att finna kontaktformer med ägarna som kan ge begreppet ägardemokrati reell innebörd, har aktien för den stora massan aktieägare förlorat sin karaktär av medbestämmanderättspapper. Vi har i stället fått två sorters aktieägare, dels de många *aktiespararna*, dels ett litet fåtal s.k. *kontrollaktieägare*. Inflytandet över de beslutande bolagsorganen, stämma och styrelse, ligger ofta kvar hos de senare, som i kraft av flertalets indifferens — bl.a. manifesterad i rullande blankofullmakter — kan bestämma även med ett förhållandevis litet eget ägande. Detta kan sägas strida mot den ursprungliga filosofin bakom bolagslagstiftningen och har i debatten snarast accentuerat kritiken mot maktkoncentration hos de få.

I många storföretag, bl.a. flertalet banker, har utvecklingen tagit ännu ett steg bort från det gamla systemet. Här finner man överhuvudtaget *inget märkbart samband* mellan ledning och ägare. Man kan utgå från att styrelseledamöter och verkställande direktörer betraktar sig som experter/fackmän, vilka sköter företaget under professionellt ansvar, närmast på uppdrag av samhället i dess helhet. Men även i sådana företag finns den traditionella, ägarkopplade maktmekanismen fortfarande kvar, och för att gardera sig mot att någon plötsligt skulle komma på detta och försöka tillvälla sig makten, måste ledningen samla på sig fullmakter från de tiotusentals små aktiespararna.

Vissa talesmän för näringslivet försöker på olika sätt förneka att det skulle ha skett något som motiverar förändringar. Man hänvisar t.ex. till den allmän-sociologiska iakttagelsen att det först är i krissituationer, som man kan utläsa betydelsen av en representativ församling. Det är inte den socialt betingade mötesnärvaron som är avgörande, brukar det sägas, utan den aktivitet som kan flamma upp vid utsatta tillfällen.

Jag tycker dock det är en egendomlig blindhet att inte vilja inse

vad som här ägt rum, att själva förutsättningarna ändrats i takt med tidsavståndet till grundargenerationen och företagens utveckling till stora samhällsinstitutioner.

Beträffande föreningar och folkrörelser brukar det framhållas att de vanligen börjar sin verksamhet under aktivt demokratiska former. Medlemmarna lever med i organisationen och sluter villigt upp för att realdiskutera dess utveckling. Med tiden stagnerar medlemsaktiviteten, funktionärer anställs, man övergår från en direkt till en representativ demokrati — allt medan organisationen fortsätter att växa.

Det är något av samma sak med företag — med den skillnaden att ordet medlemsinflytande får bytas mot ägarinflytande.

Ett helt annat förhållande som också kan tala för att det kommer att bli förändringar av något slag är *attityderna på fackligt håll*. Där har man hittills handskats utpräglat försiktigt med frågan om medbestämmande, särskilt när det gäller löntagarrepresentation i företagens styrelser eller liknande organ. Man har gjort det med tanke på den dubbla lojalitetssituation den egna ledamoten lätt skulle försättas i, det ansvar som måste följa på ett direkt medinflytande etc. Partsförhållandet på arbetsmarknaden kunde lätt rubbas utan att — åtminstone vid nuvarande bolagslagstiftning — det reella medbestämmandet skulle bli så mycket större än som kan uppnås vid fackliga förhandlingar.

Men utanför den fackliga sidan, från partier, från grupper av intellektuella etc., växer det fram politiska krav på att göra något åt det här med företagsdemokrati — bl.a. genom styrelserepresentation. Detta i sin tur framkallar ökad facklig aktivitet och positionerna skjuts fram växelvis. Det kan här räcka med att bara peka på några av de åtgärder, som vidtagits under det senaste året:

- I november 1968 tillsatte regeringen en delegation för försöksverksamhet i de statliga aktiebolagen, där det i direktiven heter att "Företagsdemokratin i princip bör innebära medverkan från de anställda på alla beslutsnivåer i företaget".
- I mars 1969 krävde LO:s statstjänarkartell att motsvarande åtgärder skall genomföras även inom affärsverk och förvaltning.

- I juni föreslog LO i en skrivelse till det med TCO och SAF gemensamt administrerade Utvecklingsrådet, att man skulle planera för en utvidgad försöksverksamhet med varierande grader av medbestämmanderätt.
- Liknande önskemål har på sistone även framförts från flera politiska partier, ibland kombinerat med krav på en översyn av nuvarande aktiebolagslagstiftning, så att partsrepresentationen skulle få klarare juridisk förankring.

Ännu en faktor, fast av annat slag, som gör att vi snart kan påräkna krav på ändringar även av den legala partsstrukturen inom företagen, sammanhänger med studenterna och den s.k. *utbildningsrevolutionen*. Vid mitten av 20-talet studerade inemot 8 000 ungdomar vid universitet och högskolor här i landet. 1950 hade siffran stigit till ca 10 000 och av dessa gick förhållandevis få till företagen.

Idag är det mellan 80 000 och 90 000. I morgon ändå fler. Med eller mot sin vilja kommer större delen av dessa att hamna i näringslivet. De kommer inte automatiskt att tillhöra toppskiktet som deras företrädare ofta gjorde. De kan komma att utvecklas till en missnöjesgrupp. De kommer sannolikt att organisera sig — att bilda en mäktig facklig rörelse. På lite längre sikt har kanske SACO — för att nu tala i dagens termer — t.o.m. utsikter att gå förbi LO som den mäktigaste organisationen på arbetsmarknaden.

Tidigare stödde sig ägargruppen och dess förtroendemän vanligen på överlägsen utbildning, vilket gav den ett slags naturlig legitimation. Nu är snart högskoleutbildning möjlig för var och en som har fallenhet. Detta måste få konsekvenser. Det är t.ex. långtifrån säkert att morgondagens akademiker med vana vid kritiskt tänkande kommer att visa samma respekt för ägarnas legitima bestämmanderätt som deras företrädare gjorde. Bl.a. torde de allt högljuddare komma att opponera sig mot att företagsledande befattningar går i arv. Tvärtom kommer det snart att tas för givet att tjänsterna inom företagen skall tillsättas efter ungefär samma kvalifikationsprinciper som gäller på andra håll i samhället.

Listan över utvecklingsdrag och tendenser som pekar i den här

riktningen kan säkerligen göras längre, men låt oss tills vidare stanna där.

Bilden nyanseras

Vad kan då anföras mot allt det här? Är det något som talar för att ägarinflytande av ungefär nuvarande slag kommer att kunna hålla kritikerna stängna även i framtiden?

För det första vet vi att det fortfarande finns många företag, inte bara små sådana, där sambandet mellan ägande och inflytande fungerar ungefär som lagstiftaren tänkt sig, där grundarfamiljens idéer och kreativitet alltså är den dominerande kraften.

Att t.ex. den som med egna idéer och för egna medel startar ett företag också skall ha rätten att bestämma över sin skapelse ifrågasätts endast av dogmatiska kritiker på yttersta vänsterkanten. Men den avgörande drivkraften (produktionsfaktorn) här är inte själva kapitalet utan idémassan, ett förhållande som torde komma att accentueras än mer i framtiden.

Vidare vet vi att åtskilligt i debatten om maktkoncentration s.a.s. missar poängen. Kritikerna utgår — liksom för övrigt också lagstiftaren — från föreställningen om företaget som en organisatorisk hierarki, en sluten byråkratisk pyramid med någon eller några allt avgörande beslutsfattare i toppen. Vill man ändra maktstrukturen inom företaget "känns" det då spontant riktigt att s.a.s. byta ut den där toppfiguren eller ändra sammansättningen på topporganet och, simsalabim, blir företagsdemokrati införd genom hela organisationen.

Utifrån den sortens logik kan kritikerna sedan hänge sig åt allsköns "statistisk indignation" vid läsning av koncentrationsutredningen eller andra publikationer där ägarförhållandena i samhället kartläggs.

Vi kan hävda att beslutsfattande i företag inte går till på det viset. Vi vet att beslut fattas på alla nivåer, att företaget rentav skulle kunna karakteriseras som en enda lång rad av beslut, beslut av olika innebörd och räckvidd.

Det är följaktligen svårt, ofta kanske ogörligt, att klart urskilja

och avgränsa någon viss persons insats vid tillkomsten av viktiga beslut. De i beslutet medverkande påverkas av varandra, liksom av den allmänna miljö och de förutsättningar, under vilka saken diskuteras. Dessutom står det vanligen — direkt eller indirekt — ett flertal andra personers vetande och tyckande bakom den som i sista instans pläderar för något förslag.

Vad man kan utläsa genom att studera Svensk Industrikalender, Aktieägarnas Uppslagsbok eller andra samlingsverk där bolagsstyrelser och verkställande direktörer finns namngivna är därför kanske inte alltid vilka som verkligen fattar besluten i stora företag utan vilka som blir *ansvariga* för de beslut som fattas!

Det här betyder naturligtvis inte att de formella beslutsfattarna skulle vara maktlösa. Men det nyanserar bilden. Det avgörande blir mindre *vem* som beslutar än efter vilka *kriterier* besluten fattas.

Det är vidare självklart att vad som görs här i landet måste ske i medvetande om vårt internationella beroende, att vi måste beakta de strömningar som sker i vår omvärld — den samnordiska aktiebolagslagen kan ju anföras som exempel på detta. Men det är å andra sidan långtifrån säkert att den insikten verkar bromsande på utvecklingen av de frågor vi diskuterar. Tvärtom har, som jag nämnde, debatten om ändrade partsförhållanden etc. vanligen hunnit längre i de stora länderna på kontinenten.

Överordning — underordning

Ingen av dessa nyanseringar eller invändningar sopar för övrigt undan kraven på ökad företagsdemokrati — vi har bl.a. kvar frågan vilka som *utser* dem som sitter i beslutande och verkställande organ. Men visst finns det många faktorer som nyanserar den här kritiken mot maktkoncentration och som även ger talet om företagsdemokrati andra dimensioner.

Det ligger säkerligen heller inte några dolda naturkrafter bakom de delvis oexploaterade tillgångar som heter insyn, medinflytande, medbestämmanderätt — vare sig man ser dem ur företagets eller den anställdes synvinkel. Företagsdemokrati, eller snarare ”arbetsplatsdemokrati”, kommer aldrig att göra det möjligt för var och en

att vara med och styra viktiga beslut. Det kommer sannolikt alltid att finnas överordnade och underordnade — oavsett hur det sker och vad vi kallar det.

Den administrativa apparaten i ett företag innebär, och kommer alltid att innebära en långtgående fördelning av arbetsuppgifter — horisontellt genom specialisering, vertikalt genom ansvars- och beslutdelegering. Överallt tilldelas människor härigenom rätten att bestämma över andra.

Många har väl hoppats, och hoppas, att nackdelarna av den här underordningen skall kunna motverkas av nya organisatoriska principer. Den utveckling och det nytänkande kring styrning av komplexa organisationer, som vuxit fram under efterkrigstiden, kan ju t.ex. delvis sägas motivera en annan syn på själva ledarrollen.

Alla måste vi väl också fängslas av den här tanken att den traditionella, pyramidformade organisationen skulle komma att bytas ut mot något mer flexibelt, problem- och projektorienterat system, där människor inte sorteras vertikalt i hierarkier efter befogenhet och makt utan horisontellt i arbetsgrupper, sammansatta ad hoc efter problemens art. Vem kan låta bli att tjasas av att tänka sig ledarrollen mindre i form av överordnade chefer och mer såsom ett slags koordinatörer, vilka styr genom att sammanbinda projektgrupperna och genom den information de tillför systemen?

Det är bara så svårt att omsätta den här drömbilden i verkligheten. Det finns nämligen också krafter som verkar i andra riktningen. Företagsorganisationen ("pyramiden") växer t.ex. hela tiden och därmed ökar lätt också avståndet mellan toppen och basen.

Man kan måhända — utan att bli beskylld för fantasier — gå så långt som till att hoppas att tendenserna mot ett mer flexibelt, projekt- och problemorienterat system inte skall vara svagare än de centralistiska, men det betyder i alla fall att vi får dras med "underordningen" som sådan — denna term som så länge hörts i debatten och som så ofta vibrerat av indignation.

Att utse chefer

I och för sig behöver det naturligtvis inte ligga någonting stötande i att vissa människor tilldelas rätten att bestämma över andra. Det kännetecknar alla organisationer, i marxistiska länder lika väl som i kapitalistiska. Men det stötande, det odemokratiska kan ligga i sättet att rekrytera personer till skilda befattningar, i uppbyggnaden av övervakande och ansvarsutkrävande instanser, i tonen och kontaktmöjligheterna mellan personer på olika nivåer etc.

Vi hinner naturligtvis inte gå in på allt detta här. Men låt oss stanna upp ett tag inför den förstnämnda av de här faktorerna — sätten att *utse* de personer som tilldelas företagsledande befogenheter.

Vad skulle kunna göras för att ge fler människor, och parter, möjlighet att inverka på urvalsprocessen? Varför inte ta just detta som en tanketest på våra möjligheter och vår villighet att ta ett verkligt initiativ för breddat medinflytande?

Det givna svaret när man framkastar den här frågan brukar vara: Skulle vi få *bättre* företagschefer på det sättet?

Och på det måste man antagligen svara, att det inte är så säkert. Det skulle kanske på det stora hela bli ungefär som nu — varken bättre eller sämre — man kan spekulera litet hur man vill på den punkten.

Men t.o.m. om det skulle ge något sämre chefer i meningen mindre dynamiska, mindre tekniskt kompetenta, är det så säkert att detta måste vara den enda aspekten på frågan? Motiven för det som kallas företagsdemokrati kan vara, och är, så många. De pragmatiska (effektivitetspolitiska) argumenten finns där förvisso, men också företagsnämndsavtalets resonemang om arbetstillfredsställelse. Vi har dessutom rent intressebevakande motiv, vi har ideologiska motiv — för att nu bara nämna några.

Vi skall inte bortse från att den aktuella kritiken mot näringslivet till stor del utgår från ett slags *moraliska* utgångspunkter. Det är över huvud taget mindre vanligt i dag att man kritiserar företagen för bristande effektivitet, för att de skulle skötas dåligt.

I ett samhälle som uppnått en så förhållandevis hög materiell

standard som vårt, och där vissa profetior fram mot år 2000 brukar tala om en fördubbling av bruttonationalprodukten — i dagens penningvärde — kommer det kanske att bli mindre självklart än nu att ge effektivitetskraven prioritet i varje läge.

Misstron från dagens unga mot den protestantiska arbetsetik, det ”knegande”, som ännu deras föräldrageneration växte upp med är för övrigt ofta omvittnad.

Det är, som jag också hört många företrädare för näringslivet säga, slående hur mycket duktigare vi varit i att snabbt anpassa det industriella livet till nya tekniska förhållanden, till vidgade marknader etc. än när det gällt att lösa fundamentala mänskliga problem, alstrade av de stora enheterna, av den uppdrivna arbetstakten.

Och tyvärr beror det, åtminstone delvis, på att vi ägnat väsentligt mer kraft och energi åt att lösa tekniska eller marknadsmässiga problem än åt mänskliga sådana. Man kan bara göra tankeexperimentet var vi skulle ha stått i dag om företagen emellanåt hade avsatt sina bästa hjärnor till att fundera ut hur man skulle kunna gjuta liv och mening i företagsnämndsarbetet. Jämför detta med den för all del välvilliga men tämligen passiva, för att inte säga preventiva attityd vi i verkligheten intagit.

Det kommer alltså med största sannolikhet att även anföras andra motiv än de rent effektivitetsmässiga för ökat medinflytande, för företagsdemokrati. Och, märk väl, opinionen kommer att bli alltmer lyhörd för dem.

Det rör sig här till stor del om krav och önskemål som håller på att förverkligas inom andra delar av samhället, och som särskilt genomsyrar den allra yngsta generationen. Låt oss bara för ett ögonblick locka fram de minnesbilder vi har från vår egen skoltid och jämför dem med dagens unga, med tonåringar som tidigt vänjer sig vid att med läraren få diskutera igenom valet av kurslitteratur, som får ha synpunkter på hur undervisningen skall läggas upp, som tar för givet att man kan ifrågasätta, opponera, få veta varför! Om några år är dessa ungdomar ute i förvärvslivet.

Förhållandet mellan samhället som sådant och människorna som bor där måste stå i rimlig överensstämmelse med företagets för-

hållande till sina anställda. Endast om individen identifierar företagets målsättning med accepterade allmänna mål kommer han att själv kunna identifiera sig med företagets strävanden.

Medbestämmanderätten — både i politiska och andra sammanhang — är kanske till stor del en psykologisk fråga. Men den är inte mindre viktig för det. Och kravet på att fler än några få kontrollaktieägare skall få vara med och göra sin röst hörd vid tillsättandet av cheferna för storföretag med kanske tiotusentals anställda, företag som orter, ja hela landsändar står och faller med, de kraven är nog ingen modefluga som kommer att försvinna och ersättas av lugn besinning om den gamla ordningens förträfflighet. Tvärtom stöder sig dessa krav på en fundamental demokratisk idé, nämligen den att ingen skall vara styrd av någon som han i sin tur inte direkt, eller indirekt, har kontroll över.

Här som i så många andra sammanhang gäller väl också att det vanligen bara behövs en liten ändring av perspektivet, en liten vridning på synglaset, för att motiven skall förvandlas från lömska stämplingar mot enskild företagsamhet till någonting på det hela taget begripligt och ganska vettigt.

Förbättrat ideologiskt utgångsläge

Vad skulle då anpassningar av den typ vi här snuddat vid — bl.a. manifesterade i antydda förändringar av det legala utanverket — få för konsekvenser?

”Rör inte aktiebolagslagen” var det någon som sa i början av den här konferensen. ”Newer change a winning team” är ett annat vanligt uttalande med ungefär samma innebörd.

Den som är befriad från tvånget att tänka i förhandlingstaktiska banor känner sig knappast övertygad av sådana attityder. De utgår på något sätt från föreställningen att företagarna själva skulle kunna välja om man bör gå kritiken tillmötes eller ej. Och därvid drar man, efter att ha hänvisat till den storartade samhällsutveckling som möjliggjorts av industrialism och enskilt näringsliv, slutsatsen att näranog *allt* i det hittillsvarande systemet måste bibehållas oförändrat om framstegstakten skall kunna bevaras.

Detta är inte realistiskt och måste bara leda till att företagsamheten permanentar rollen som "målvakt", dvs. en som andra skjuter på men som själv aldrig får chansen att "spela center", ta egna initiativ.

Företrädarna för svenskt näringsliv har en övervägande stark sak att försvara. De utbetalade lönerna ligger enligt alla vedertagna beräkningar väsentligt högre än i vår konkurrerande omvärld. Vi har en ton på arbetsplatsen som fördelaktigt avviker från de flesta andra länders. Vi har rättigare fördelning av produktionsresultatet etc. Likväl håller vi på att hamna i ett ideologiskt underläge. För att komma ur det tror jag vi måste vara beredda att nyansera vissa grundbegrepp i det hittillsvarande systemet.

Äganderätten utgör, som jag försökt antyda, ett juridiskt komplex som är mer differentierat och svåråtkomligt än det kan förefalla en lekman. Men just därigenom öppnas också möjligheter till lösningar av maktkoncentrations- och medinflytandeproblem, som väl ansluter sig till våra bästa förhandlingstraditioner. Äganderätten kanske på så sätt i framtiden kommer att ta sig andra uttryck än vi har varit vana vid, särskilt när den appliceras på storföretag.

Hela det värdesystem som kännetecknar privat företagsamhet får kanske svårt att motstå trycket från det som vi en smula "lud-digt" kallar samhällsorienterade värden. T.o.m. konkurrensbegreppet kanske blir knutet mindre till ekonomiskt avgränsade system och mer till verksamheter baserade på andra målsättningar än ekonomisk avkastning.

De tendenser till nytänkande beträffande företagsamhetens mål och medel, som gör sig gällande på olika håll i världen, kommer också att påverka oss. Vill vi själva vara med och ta initiativ härvidlag — i den välförstådda avsikten att samtidigt kunna slå vakt om sådant som vi finner vitalt — räcker det inte med nödtorftigt avdammade idéer från industrialismens barndom. Det är nödvändigt att försöka finna något slags ideologi — förlåt, professor Tingsten — för andragenerationens moderna storindustrisamhälle.

"Socialisering" kanske någon tänkte när jag var inne på de ändringar som i många stycken redan har skett beträffande ägarnas befogenheter och som förr eller senare torde komma att kodifieras

av lagstiftaren.

Nej, begreppet socialisering som vi känner det är nog på väg att få en annan innebörd och kommer att få det ännu mer i framtiden. Möjligen skulle man kunna tala om "funktionssocialisering".

Frågan gäller inte om att överföra ägande från en part till en annan utan om *flera än* ägarna skall vara med och utöva inflytande på besluten, beslut rörande företag som i övrigt lever ett självständigt liv på en marknad — med de korrektiv detta ger mot bristande lönsamhet, ineffektiv skötsel, oförmåga att dra till sig riskvilligt kapital etc.

Ägaren har därmed inte spelat ut *sin* roll. Hans uppgift, och det som kommer att göra honom lika värdefull i framtidens samhälle, är hans kompromisslösa krav på att företaget skall vara vinstgivande.

Med sikte på 1970-talet

Det sägs ibland att man från näringslivets sida är ovillig att gå i närkamp med sina kritiker, att man låter ovettheter och ensidiga personangrepp stå oemotsagda. Det kan finnas olika skäl till att det förhåller sig så — alltifrån egen oförmåga till känslan av att kritiken är för orimlig för att man över huvud taget vill nedlåta sig att bemöta den.

Men ett annat skäl till att så många i och för sig kapabla näringsförespråkare tiger still tror jag helt enkelt är att de inte helhjärtat tycker sig kunna försvara *allt* som kommit att förknippas med privat företagande. Där finns vissa drag som de själva finner stötande.

Och endast den som är helt övertygad om sin sak, som känner sig stå på en fast "åsiktsplattform" och som inte måste använda en stor del av sin energi åt att övertyga sig själv, kan få budskapet att gå hem hos andra.

För att därför till sist knyta an där vi började, så måste vi ur myllret av överord och ovettheter i den aktuella näringslivskritiken försöka få fram den kärna av sanning som finns. Och sedan gäller det att själv ta initiativ till anpassningar och förändringar, som vi — handen på hjärtat — ändå vet måste komma förr

eller senare.

På så sätt skulle kanske den aktivitet, allt det engagemang som på den här punkten lagts i dagen från våra unga kritiker kunna vändas till något konstruktivt, till en reformering av det hittillsvarande systemet. Och samtidigt skulle det göra oss själva bättre rustade att ta emot de tiotusentals välutbildade ungdomar som under 1970-talet kommer att välla ut från högskolor och universitet.

Fakta och argument om marknadsekonomi, makt- och företagsdemokrati, u-landsengagemang samt miljö

Introduktion av GÖRAN ALBINSSON

Syftet med den följande sammanställningen är tvåfaldigt. På fyra aktuella och väsentliga områden vill vi försöka att *dels* ge några aplock ur debatten, *dels* teckna en bakgrund till denna. Det begränsade utrymme som står till buds har tvingat till urval och koncentration. Risken finns naturligtvis att framställningen som följd härav kommit att bli skev och ofullständig. Det behöver väl knappast påpekas att SNS ambition varit att referera så objektivt som möjligt.

Vi har valt att genomgående tala om ”kritiker” respektive ”näringslivets företrädare” utan att närmare definiera vilka personer eller grupper som innefattats i dessa begrepp. När det gäller kritikerna har vi dock i vissa fall grovt indelat dessa i marxistiska respektive andra kritiker, även om en person naturligtvis kan sympatisera med vissa delar av den marxistiska kritiken men ta avstånd från andra.

Vad menas då med sådana termer som ”näringslivets talesmän”, ”näringslivets synpunkter”, ”näringslivets intressen”, etc.? Kan folk från företagen framträda i en debatt med starka ideologiska inslag utan att själva argumentera utifrån en gemensam ideologi? Vad skulle det i så fall vara för slags ideologi som förenade ledningen för en privatägd bilfabrik, chefen för ett producentkooperativt pappersbruk, verkställande direktören för en statlig gruva

etc. — Dyliga frågor är naturligtvis centrala för en utgivare av böcker om näringslivsdebatten. Därmed är dock inte sagt att vi lyckats att helt besvara dem.

Vår utgångspunkt har varit att företagen angrips i grupp. Kritiken gör oftast ingen skillnad mellan t.ex. olika ägareformer. Enskilda, kooperativa och statliga företag som i en marknadsekonomi konkurrerar på lika villkor menas komma att i stort sett bete sig likadant. Några av de hätskaste attackerna under senare tid har för övrigt gällt statliga företag. Detta synsätt har i stort accepterats inom näringslivet. När dess förespråkare tagit till orda har argumentationen i obetydlig utsträckning differentierats med hänsyn till ägare- och driftsformer. Det ideologiska elementet är tron på att en blandekonomi med ett stort inslag av marknadshushållning utgör ett för alla parter i samhället överlägset system. För att effektivt kunna fullgöra sin uppgift som bärare av de — av alla önskade — materiella framstegen måste företagen ha vissa arbetsvillkor. De principer man värnar om — rätt att etablera, fri konkurrens, möjlighet att kommunicera etc. — upplevs inte som försedda med en liberal eller annan ideologiskt färgad etikett. Snarare är det fråga om något man anser bör vara folkhemmets överideologi.

Ur den näringslivsargumentation som refereras i det följande kan alltså den intresserade extrahera det gemensamma ideologiska stoffet. Därmed är dock inte sagt att alla de argument som vi lägger i munnen på "näringslivets företrädare" accepteras av var och en av dessa. Det finns naturligtvis mängder av individuella varianter.

Vi har valt en presentationsform som gör det lätt att se varifrån de olika argumenten kommer. Näringslivets respektive kritikernas argument har sålunda redovisats var för sig. Intrycket av omedelbar debatt går därigenom måhända delvis förlorat. Å andra sidan vinnns den fördelen att parternas argument redovisas logiskt sammanhängande i stället för i form av lösryckta uttalanden. Vi hoppas också att det klart skall framgå vad som är SNS kommentarer respektive parternas argument.

Som anges i förordet emanerar mycket av stoffet i denna bok från de seminarier och konferenser i SNS regi vid vilka före-

tagsledare sammanträffat med samhällsforskare, akademiska lärare och studenter. Utöver de anteckningar som förts vid dessa tillfällen har som underlag utnyttjats böcker och tidningar av debattkaraktär. SNS har i en rad böcker behandlat många av de problem som här penetreras. Dessa böcker har självfallet varit värdefulla källor. I sitt arbete med sammanställningen har civilekonom Lars Jeurling haft stor hjälp av disponent Lars Lidén, fil. lic. Daniel Tarschys och fil. kand. Carl Tham. Han har också följt debatten i studentvärlden och i de politiska ungdomsförbunden.

Den avslutande litteraturförteckningen är sammanställd i avsikt att orientera om möjligheten till en fylligare orientering än den vi kunnat presentera. Därtill har litteraturförteckningen ett ytterligare syfte, nämligen att ge en uppfattning om det allmänna diskussionsklimatet. I konsekvens härmed upptar den följaktligen samhällsvetenskapliga standardverk likaväl som okvalificerat tyckande.

Marknadsekonomi

På grund av den centrala roll som marknadshushållningen spelar för de västerländska samhällena finns anledning att ägna kritiken av det marknadsekonomiska systemet en speciell uppmärksamhet. En stor del av våra institutioner, lagar och sedvänjor överhuvudtaget är uppbyggda kring principen om marknadshushållning. Att radikalt begränsa marknadshushållningen skulle innebära en mycket genomgripande förändring av hela vårt samhälles struktur.

Detta påpekas därför att kritiken i många fall riktar sig mot några av marknadsekonomins mest fundamentala egenskaper. Några lösryckta exempel på påståenden som slungats ut i debatten: — De behov som tillfredsställs inom en marknadshushållning är skapade av producenternas reklam och marknadsföring och har inget att göra med konsumenternas verkliga behov. — Vinsten är ett asocialt sätt att allokera resurser, de gemensamma behoven blir inte tillgodosedda. — Det är de köpstarka som styr, de som har låga inkomster har inget inflytande på marknaden.

Den följande översikten börjar med en kortfattad redogörelse för begreppen planekonomi respektive marknadsekonomi. Därefter presenteras kritiken av det marknadsekonomiska systemet med tonvikt på några väsentliga punkter i denna. Några argument till marknadshushållningens försvar skall slutligen återges.

Plan- kontra marknadshushållning

Världen uppvisar en rad olika ekonomiska system. Bland de underutvecklade länderna finner vi statiska samhällen där traditionen i

stor utsträckning styr det ekonomiska livet. I decennier har samma varor framställts med oförändrade metoder. De stora massornas konsumtion är enformig och styrs av konventioner och tabuföreställningar.

Inom de *centralplanerade ekonomierna* fattas de viktiga besluten i sista hand av en liten grupp personer. En speciell planadministration är sedan verkställande myndighet. En viktig uppgift för denna är att i detalj fastlägga den plan som skall ligga till grund för den ekonomiska verksamheten under de närmaste 3—5 åren. Planmyndigheten sköter också alla ekonomiska förbindelser med utlandet. — Vad är då det slutliga syftet med en centralstyrd ekonomi? Ett tänkbart svar: vad statsmakterna anser vara det allmänna bästa. Hushållen kan relativt fritt fördela sina köp mellan *tillgängliga* varor och tjänster. Det finns emellertid inga mekanismer som automatiskt anpassar produktionen till konsumenternas skiftande önsningar och behov. Ingen centralstyrd ekonomi har sålunda försökt att ersätta prismekanismens signalsystem med systematiska studier av konsumenternas preferenser. Priserna sätts för att styra konsumtionen i enlighet med den fastställda planen. De inhemska prisrelationerna är frikopplade från de internationella priserna och kan ändras snabbt och radikalt.

I en centralplanerad ekonomi är det viktigt för staten att hindra enskilda att rubba planen. En effektiv centralplanering kräver därför inskränkningar i den enskildes handlingsfrihet. Staten bestämmer vilka som skall utbildas och var folk skall arbeta. Fackföreningarna äger inte rätt att förhandla om löner. Arbetare och funktionärer har inte möjlighet att strejka. Yttrande- och tryckfriheten måste begränsas för att inte oppositionella skall ha möjlighet att nedsätta planmyndighetens auktoritet. Argumentation för att övergå till ett annat ekonomiskt system kan inte tillåtas. Över huvud taget måste statens makt över de enskilda människorna med nödvändighet bli stor.

Systemets främsta fördelar ligger i att samhällets totala resurser kan överblickas och mobiliseras. Detta är särskilt värdefullt i en ekonomi där snabb industrialisering utgör det allt överskuggande målet. Sovjetunionen befann sig i denna situation under de första

30 åren efter revolutionen och likaså gör många underutvecklade länder idag.

Sverige tillhör tillsammans med ett antal andra utvecklade länder gruppen *blandekonomier* inom vilka marknadshushållningen är den ledande principen för det kommersiella livet. Marknadshushållningen bygger på ett decentraliserat beslutsfattande. Produktionens — och därmed konsumtionens — sammansättning framkommer som ett resultat av de beslut att köpa eller inte köpa som miljontals konsumenter och företag gör på olika marknader. Företagsvinsten spelar en central roll i denna koordinationsprocess. Det slutliga syftet med all ekonomisk aktivitet inom ramen för en marknadshushållning är att tillfredsställa konsumenternas på marknaderna uttryckta önskningar och behov.

Det är uppenbart att en väl fungerande marknadsekonomi kräver att samhället är anpassat därtill. En av de viktigaste förutsättningarna är att folk är fria att själva välja sysselsättning. Kännetecknande för de kapitalistiska marknadsekonomierna, som är den helt dominerande typen, är att folk har rätt att äga och bruka produktionsmedel och starta egna företag. Karteller och andra konkurrensbegränsningar får som regel inte förekomma. Priskonkurrens och rörlighet av produktionsfaktormarknaden måste uppmuntras. Reklam och andra konkurrensmedel skall utformas så att de inte mister konsumenternas förtroende eller exploaterar dessas brist på erfarenhet eller kunskap. Endast genom en fortlöpande övervakning av att dessa och andra villkor och förutsättningar efterlevs kan marknadsekonomin bringas att fungera på ett tillfredsställande sätt.

Den officiella svenska näringspolitiken har också utformats i enlighet härmed. Åren närmast efter andra världskriget präglades det ekonomiska livet av en mångfald statliga regleringar: priskontroll, importkontroll, investeringskontroll etc. Dessa ingrepp i marknadsprisbildningen avvecklades dock i huvudsak successivt. Ett uttryck för statsmakternas positiva syn på marknadshushållningens företräden är näringsfrihetslagstiftningen och konsumentupplysningen. Det går knappast att övervärdera betydelsen för de svenska konsumenterna av vårt lands traditionella frihandelspolitik.

Professor Assar Lindbeck har påpekat följande om marknadshushållningen (DN 14.6.69):

Marknadssystemets arbete tas i regel så mycket för givet att i stort sett bara fackekonomerna tycks uppmärksamma det enorma arbete marknadssystemet uträttar. Lekmannen uppmärksammar marknadsmekanismen, förefaller det, främst när något gått på sned. Det är uppenbarligen lättare att upptäcka tvivelaktiga inslag i systemet, exempelvis när Esso försöker få oss att köpa deras bensin med löften om "en tiger i tanken", än att ge en vision av hur systemet som helhet fungerar, dvs. hur det förmedlar information mellan företag och hushåll och styr produktionsinriktningen i dess miljarder små detaljer.

Det måste emellertid framhållas att vissa sektorer av folkhushållet anses mindre lämpade för marknadshushållning än andra.* Skälen varierar men oftast hänger de samman med egenskaper hos själva marknadsmekanismerna som inom dessa sektorer hotar att få kännbara och icke önskvärda konsekvenser. Marknadshushållningen placerar konsumenten i centrum, det är därför naturligt att den har sina främsta förtjänster när det gäller att tillfredsställa konsumenternas omedelbara behov av varor och tjänster. När det bl.a. gäller s.k. kollektiva nyttigheter, dvs. sådana som alla, oavsett betalningsförmåga, konsumerar på grund av att man inte kan eller inte önskar utesluta någon, är marknadsmekanismen emellertid oanvändbar. Typiska exempel är försvaret och rättsväsendet.

Hur stor del av ekonomin som man väljer att av ovannämnda och andra skäl låta stå utanför marknadshushållningen varierar från land till land. I Sverige är den förhållandevis stor. Praktiskt taget hela skol- och sjukhusväsendet drivs av offentliga organ. Sektorer med stora inslag av offentliga företag är bl.a. bostadsförvaltning, elproduktion, försäkring, tobaksvaru- och sprittillverkning samt malmbrytning. Vid en jämförelse med de centraldirigerade socialistiska systemen visar det sig att dessa till stor del är inriktade på att fylla behoven just inom de sektorer som blandekonomierna önskar avskärma från marknadshushållningen. Detta kan tjäna som

* Om skillnader mellan marknadens och samhällets värdering, se avsnittet om miljö.

en ytterligare belysning av skillnaderna mellan de båda systemen och i någon mån förklara varför marknadshushållningen satts ur spel i dessa länder.

Debatten kring marknadsekonomin i Sverige

De grupper som i Sverige helt dömer ut marknadshushållningen är små och utan politiskt inflytande. De har dock förstått att på olika sätt dra till sig uppmärksamheten och göra sig hörda i debatten. Såväl det socialdemokratiska som de borgerliga partierna betraktar sig som förespråkare för det blandekonomiska systemet.

Om alltså "försvararna" av marknadsekonomin omspannar ett mycket brett register av politiska uppfattningar innebär det ingalunda att alla dessa helt accepterar marknadsekonomin som den nu fungerar och det spelrum som marknadsmekanismerna nu har. Man kräver reformer av två principiellt skilda slag: dels sådana som går ut på att förbättra de fria marknadskrafternas spel inom de sektorer där man anser att marknadshushållning bör råda, dels sådana som begränsar detta spel eller helt eliminerar det på områden där det anses kunna få icke önskvärda konsekvenser. Båda typerna av krav kan komma från samma person beroende på vilket område det gäller och är ofta ganska oberoende av hans politiska uppfattning. Det är dock givet att det första kravet oftare kommer från liberalt håll och det senare från socialdemokratiskt.*

Debatten kring marknadsekonomin rörde tidigare främst tillväxtfrågor men har på senare tid alltmer förskjutits mot att gälla marknadsekonomin som ett instrument för fördelning av resurserna. På grund av den centrala roll som *vinsten* spelar i ett marknadsekonomiskt system och de konsekvenser som möjligheten att göra vinster får för inkomst- och förmögenhetsfördelningen har vinsten kommit att stå i centrum för den kritiska diskussionen.

* För frågan om makt och ägandeförhållandena i en marknadsekonomi, se avsnittet om makt och företagsdemokrati.

En annan huvudlinje är kritiken av *marknaden* som det medium genom vilket konsumenterna tillgodoser sina behov och produktionsfaktorerna fördelas. Kritiken är särskilt riktad mot den typ av fåtalskonkurrens som man anser håller på att bli dominerande i de kapitalistiska ekonomierna.

Vinsten

Kritik

Enligt Marx klassiska mervärdesteori är arbete allt värdes ursprung. Arbetet betalas i arbetslön till ett värde, vilket är lika med den mängd arbete som går åt för att uppföda, utbilda och hålla arbetarna vid liv. Kapitalisten (företagsägaren) sysselsätter arbetaren under ett större antal timmar än vad som är nödvändigt för att ge arbetaren underhåll. Kapitalisten försäkrar sig om ett mervärde (profit, vinst) som utgörs av skillnaden mellan arbetets avkastning och arbetarens lön. Kapitalistens strävan är att ständigt öka detta. Detta sker genom att kapital ackumuleras i två grundformer: variabelt kapital (= arbetskraft som han sysselsätter) och konstant kapital (= råvaror, maskiner). Det konstanta kapitalet är resultatet av tidigare arbetsinsatser. Arbetaren får icke del i detta mervärde.

I dagens debatt förekommer teorin sällan i denna renodlade form. Men under åtskilligt av den värderande kritik som förekommer mot vinsten ligger ändå grunduppfattningen att den är frånlurad arbetstägaren; att företagsägaren (kapitalisten) tillägnar sig frukterna av en mycket stor del av arbetarnas insatser.

Om man bortser från denna kritik som kommer från i stort sett samma grupper som förkastar hela det marknadsekonomiska systemet, kan diskussionen kring vinsten sägas följa två huvudlinjer. För det första; hur stor skall vinsten vara och hur skall den fördelas? För det andra; på vilken sikt och från vems synpunkt skall vinsten beräknas? (Vilka samhällsekonomiska och mänskliga kostnader skall t.ex. subtraheras?)

Som närmare kommer att utvecklas nedan brukar vinsten motiveras med att den fyller viktiga samhällsekonomiska funktioner. Det ligger inget inkonsekvent i att erkänna detta och samtidigt anse att de vinster som faktiskt förekommer är för stora och/eller olämpligt fördelade. I detta sammanhang bortser vi dock från sådan "vinstkritik" som har sin grund i stabiliseringspolitiska överväganden. Med hänsyn till konjunkturläget kan vinsterna bedömas vara för höga likaväl som för låga. Vi är intresserade av den mer ideologiskt betingade kritiken. Ett gränsfall utgör den kritik som utgår ifrån att strävandena att upprätthålla full sysselsättning lett till att den genomsnittliga vinstnivån ständigt tenderar att ligga för högt. Hög vinstnivå är en förutsättning för att även mindre effektiva företag skall kunna upprätthålla driften. Höga vinster är likaledes en förutsättning för att investeringarna skall hållas på en mot den fulla sysselsättningen svarande nivå.

Det främsta skälet till att många människor tycker illa om höga vinster är naturligtvis att de skärper ojämnheter i inkomst- och förmögenhetsfördelningen. Ur insikten om att det kanske inte är så mycket att göra åt den genomsnittliga vinstnivåns höjd har sprungit förslag om alternativa former för vinsternas delning. Man har menat att det är fel att betrakta produktionsfaktorn kapital som den enda riskbärare, vilken skall tillerkännas risksättning, dvs. vinst. En anställd löper ju också risker. Går företaget illa kan han bli arbetslös, kanske bli tvungen att flytta och förlora surt förvärvade slantar på ett svårsålt egnahem.

Av de olika förslag till vinstandelssystem som lanserats är det främst de kooperativa som fått praktisk tillämpning. En vanlig variant inom jordbrukets producentkooperation är att fördela vinsten i form av pristillägg på levererade produkter. Konsumtionsföreningarna ger utdelning till ägarna — konsumenterna — i förhållande till inköpsens storlek. Även föreningsanställda kan naturligtvis vara medlemmar — delägare.

Det finns personer som är allmänt positiva till vinsten som ekonomiskt instrument men tar avstånd från vissa icke önskvärda typer av vinster. De negativt laddade begreppen monopolvinst och oförtjänt markvärdestegring representerar sådana asociala vinst-

slag. Man menar att vinster måste "legitimeras" som resultat av framgång i konkurrens eller någon annan positiv insats. Vinster som har sin grund i konkurrensbegränsningar, monopolsituationer e.d. anses principvidriga. Likaså anses det vara fel att enskilda markägare drar fördelar av initiativ från det allmänna i form av t.ex. förbättrade kommunikationer. — Genom bl.a. näringsfrihetslagstiftningen och skattelagarna har statsmakterna i väsentlig grad markerat sin anslutning till dylika synsätt.

Under senare år har en form av kritik som vill omformulera själva vinstbegreppet vuxit sig allt starkare. Utgångspunkten är att vinsten inte uttrycker det som den avses göra i ett perfekt fungerande marknadsekonomiskt system, dvs. överskottet med avdrag för alla de kostnader som produktionen orsakar. Man pekar på samhällsekonomiska kostnader som orsakas av förslitning av miljö och människa som exempel på kostnader som inte medtages, eller medtages ofullständigt, i företagens kalkyler. Detta gör att vinsten som allokeringinstrument och effektivitetsmätare i många fall blir helt missvisande från samhällets synpunkt. Vinst som uppkommer genom att arbete och kapital flyttas från mindre till mer produktiva områden (strukturomvandling) beräknas t.ex. utan att några hänsyn tas till de mänskliga kostnader som följer med strukturomvandlingen i form av otrygghet i arbetet m.m. Genom de snäva vinstresonemangen uppstår en skev och felaktig fördelning av samhällets resurser. I det här fallet syftar kritiken främst till att förbättra marknadsmekanismernas funktionssätt genom att kräva rättvisande kalkyler.*

Motargument

Den vanligaste motargumentationen sammanfattar att vinsten som sådan är berättigad genom de funktioner den fyller i marknadsekonomin. Vi skall här redogöra för innebörden av denna tes.

När vi i det följande talar om vinst avses därmed inte den vinst som framkommer i ett företags resultatredovisning — hur öppen och realistisk denna än är. De följande resonemangen bygger på

* Se även avsnittet om miljön.

ett samhällsekonomiskt vinstbegrepp som kan kallas riskpremie, och som erhållits sedan den på marknaden rådande kapitalräntan och eventuella företagslöner subtraherats från den konventionella företagsekonomiska vinsten. Frågorna om räntans berättigande och ersättningen till den som leder företagen bör skiljas från vinstdebatten.

En företagares handlande är inriktat på framtiden. Alla faktorer en företagare måste beakta förändras från tid till annan. Priser, löner, teknik och allt annat som kan tänkas ingå i en kalkyl, är inom vida gränser föränderliga. Företagaren måste söka förutse kommande förändringar och snabbt anpassa sig till ändrade villkor. Lyckas han därmed, ökas hans möjligheter att erhålla vinst. Motivet för vinsten är att risktagande är en produktionsinsats som skall ha ersättning; ju större risk desto större ersättning.

Det är därför inte helt korrekt att säga, att vinsterna styr produktionens inriktning. Strängt taget är det förväntningar om vinster som är marknadsekonomin styråra.

Strävan efter högsta möjliga vinst uttrycker främst ett långsiktigt beteende hos företagen. Detta innebär att företagarna försöker ta hänsyn till alla intäkter och kostnader som påverkar vinsten i dag och i framtiden.

Varje företag som vill fortsätta verksamheten måste ta hänsyn till att omvärlden förändras och att konkurrenterna kanske strävar efter maximal vinst. För att i det långa loppet över huvud kunna överleva drivs företagen att handla i nära överensstämmelse med vinstmaximeringsprincipen, dvs. ständigt söka minska kostnaderna och öka intäkterna. Företagsledningen vet att en för långsam takt i anpassningen kan vara ödesdiger. Den upplever inte tillvaron som en fråga om "högre eller lägre vinst" på kort sikt utan som en fråga om "vinst eller förlust" på lång sikt. Den process varom här är fråga har kallats "ekonomisk darwinism" emedan den anses medföra "survival of the fittest", dvs. av de effektivaste företagen.

Det är att märka att förlusten är betydligt vanligare än som framgår av företagets redovisningar. Så snart den redovisade vinsten är lägre än vad en alternativ placering i värdepapper skulle ge har företaget gjort en förlustbringande investering, även om detta inte

kommer till synes i redovisningen.

Det föregående kan sammanfattas till en förteckning på olika funktioner, som vinsterna fyller i en marknadsekonomi. De faktiskt erhållna vinsterna i en på fri företagsamhet byggd ekonomi utgör en *mätare på företagets effektivitet*. Vinsten är tecknet på att företagen producerar sådana varor och tjänster som köparna är villiga att betala kostnadstäckande priser för, minst lika rationellt som konkurrerande företag.

Vinsterna — eller rättare sagt utsikten att erhålla vinster — fyller en *allokeringsfunktion*. Via prisbildningen blir nämligen vinsterna det roder som styr ekonomin, så att de varor som efterfrågas även blir producerade. Genom att kombinera produktionsfaktorerna på det mest ekonomiska sättet ökar en företagare sina möjligheter att erhålla vinst. När en viss tillverkning eller teknik ger goda vinster, lockas nya företag att flytta över sin verksamhet på det givande området. Denna omfördelning av resurserna från mindre till mer lönande verksamhet, vilket ständigt pågår, ger ett väsentligt bidrag till samhällets totala produktion. Förutsättningen för att allokeringen skall bli samhällsekonomiskt riktig är att vinsten inkluderar alla intäkter och kostnader. Det långsiktiga vinstmotivet garanterar i viss utsträckning att så sker. I övriga fall är det statmakternas sak att t.ex. genom lagstiftning se till att samhällsekonomiska kostnader och intäkter faller på de företag eller konsumenter som orsakat dem.

Vidare fyller utsikten till vinster, som tidigare antytts, en *innovationsfunktion* genom att den sporrar till introduktion av nya varor och ny teknik.

Vinsterna fyller också en samhällsekonomisk *sparandefunktion* genom att utgöra sparkälla för ökad kapitalbildning. Erfarenheten har visat att företagen är obenägna att utnyttja lånade pengar för investeringar med stora vinstchanser men också stora förlustrisker. För dylika engagemang föredrar de att använda eget kapital i form av sparade vinster. Det är av stor betydelse att för allas välstånd svenska företag behåller sin internationella konkurrenskraft genom djärva satsningar på nya projekt.

Till den empiriska bilden hör också, menar försvararna, att det

finns ett positivt samband mellan höga vinster och höga löner. Det är i de anställdas intresse att företaget går bra; det ökar dess förmåga att betala goda löner och ge en tryggad anställning.

Marknaden

Kritik

Ett grundläggande inslag i den mer fundamentala kritiken mot marknadshushållningens principer är att de betraktas som principiellt odemokratiska genom att människorna har inflytande efter sin köpkraft. Valfriheten i ett marknadsekonomiskt samhälle gäller bara valet mellan de varor och tjänster som produceras, dvs. som ger vinst, och är således mycket begränsad. Karakteristiskt för dessa varor och tjänster är att de med fördel kan konsumeras individuellt av individer och hushåll (bilar, tvättmaskiner m.m.). Därigenom skapas människor som är inriktade på att slå vakt om sina individuella konsumtionsmöjligheter.

Det marknadsekonomiska samhället kännetecknas av en skriande obalans mellan konsumtionen av å ena sidan individuella och å andra sidan kollektiva varor. Miljarder läggs varje år ned på t.ex. bilar samtidigt som livsbetingelserna håller på att radikalt försämrans genom miljöförstörelsen. För många kritiker är denna påstådda bristande förmåga hos marknadsekonomin att sörja för de kollektiva behoven en fundamental egenskap i själva systemet och kan därför inte avhjälpas genom partiella reformer. Förekomsten av en offentlig sektor i det blandekonomiska samhället löser inte det grundläggande problemet eftersom marknadsmekanismen fortfarande är den styrande principen i det ekonomiska livet.

Kritiken riktar sig också mot den uppmuntran av konkurrensmentalitet som finns inbyggd i systemet. Man menar att denna tenderar att understryka människans egoistiska böjelser och skapa ett samhälle där människorna ställs i motsättning till varandra i stället för att samverka. Konkurrensmentaliteten skapar en effektivitetsbyggs på egennyttn som degraderar människan till enbart

produktionsmedel och konsument. Det är värt att observera att även om denna kritik överensstämmer med den marxistiska beskrivningen av det kapitalistiska samhället så framförs den ingalunda bara av renodlade marxister.

Det är särskilt reklamen som kommit i skottgluggen för angrepp av detta slag. En anledning är att den på ett så påtagligt sätt demonstrerar just de brister man vill kritisera, kommersialism, status-tänkande, inriktning på privat konsumtion etc. Reklamen tar oftast fasta på existerande och dokumenterade värderingar, behov och levnadsmönster och försöker visa hur varan eller tjänsten som är föremål för reklamen kan tillfredsställa dessa behov. Det är inte bara i marxistiska kretsar som reklamen förutom att den anses onödig och fördyrande också beskylls för att vara starkt manipulerande; den anses få folk att köpa vad de inte vill ha.

Den typ av kritik som hittills refererats har främst rört det människoideal som marknadshushållningen menas premiera. Sådan kritik har under senare tid kommit att spela en växande roll. Vid sidan om denna förekommer naturligtvis den mer ekonomiskt inriktade kritiken, som tar fasta på marknadshushållningens bristande förmåga att lösa centrala ekonomiska uppgifter. Ett område för dylik kritik som med åren kommit att få en mindre framträdande plats är konjunkturvariationerna. Under mellankrigstiden var kritikernas favorittema de kriser och den stora arbetslöshet som tycktes oupplösligen förknippad med marknadshushållningen. Den framgångsrika full-sysselsättnings-politik som västvärldens industristater fört under senare decennier har skapat en ny situation. Ur denna har uppstått den s.k. nymarxistiska kritiken, som angriper det överflödssamhälle marknadshushållningen frambringat; dess dästa och liknöjda konsumenter, dess manipulerande företag, dess avideologiserade maktcentra, dess "repressiva tolerans" mot oliktankande etc.

En annan klassisk kritik av marknadsekonomierna är riktad mot den sneda inkomstfördelning som de utmärks av. Driftiga och hänsynslösa människor kan slå sig fram till jätteinkomster medan personer som är sjukliga, äldre, utbildade etc. lider nöd. Även denna kritik har kommit att mista mycket av sin udd genom offentliga

åtgärder. En omfattande sociallagstiftning och en starkt inkomstutjämnande ekonomisk politik korrigerar marknadsmekanismernas "orättvisor".

En del av kritiken mot marknadsekonomins funktionssätt är inriktad på vad man närmast skulle kunna kalla imperfektioner i marknaden, dvs. systemet fungerar inte som det förutsätts fungera i teorin. Liberala kritiker syftar här främst till att undanröja eller begränsa dessa för att på så sätt förbättra marknadsmekanismen. På radikalt vänsterhåll tas dessa brister till intäkt för att hela systemet måste kastas över bord. Kritiken sammanfaller dock till stor del i sak. Här skall endast ges en kort sammanfattning av de viktigaste inslagen.

Näringslivets företrädare talar ofta om den fria konkurrensens välsignelser. Men i själva verket gör man allt för att söka begränsa konkurrensen och manövrera in det egna företaget i en gynnsam monopolistisk eller oligopolistisk situation. Det kan erinras om Adam Smith's klassiska ord:

Folk som är verksamma inom en och samma bransch kan inte träffas om det så vore bara för nöje och förströelse utan att deras umgänge slutar i någon konspiration mot det allmänna bästa, eller i någon hemlig överenskommelse att höja priserna.

Konkurrensen fungerar inte på det sätt som de marknadsekonomiska teorierna förutsätter. Konsumentens fria val i detta system är en ren myt. Konsumenten är hjälplös. Produktionen styrs inte — som teorin förutsätter — av konsumenternas efterfrågan utan av producenterna som planerar marknaden och styr konsumenten mot de varor som producenten vill ha konsumerade. Produktionen är inriktad, inte på att tillgodose konsumenternas behov, utan mot de varor som ger god lönsamhet. Därigenom är det många varor av intresse för köpsvaga grupper som inte kommer till, medan produktionsresurser satsas på att tillfredsställa de rikas nycker. För att få sälja bygger man in "slitage" i form av dåligt material eller modeberoende i produkterna som gör dessa mer kortlivade än vad som skulle behöva vara fallet.

På flertalet marknader råder också en oligopolistisk situation där konkurrensmedlen främst är reklam och jippon och där producen-

terna krigar om marknadsandelar. Detta leder till ofta helt betydelslösa produktdifferentieringar där en viss obetydlig förändring av en tidigare vara påstås ha stor betydelse. Vid blindtester kan folk inte skilja mellan olika märken av öl, cigaretter, margarin eller kaffe.

Säljarna söker också ge intryck av prissänkningar genom s.k. förmånserbjudanden som i själva verket fördyrar varorna och inte alls ligger i linje med vad konsumenterna rationellt kan efterfråga. Ofta ger man konsumenterna en felaktig bild av varans kvalitet eller omfång, t.ex. genom förpackningar med mycket luft och färggranna omslag som inte svarar mot varans funktion. Själva mångfalden av varor försvårar eller förhindrar också en rationell överblick. Den s.k. rationaliseringen inom handeln har i stor utsträckning endast inneburit att arbetet övervältras från butikspersonalen till konsumenterna.

Motargument

När det gäller debatten kring marknadsekonomin är det berättigat att tala om en entydig näringslivsopinion. För alla företagsformer — aktiebolag, stiftelser, ekonomiska föreningar etc. — är marknadsekonomin karakteristiska helt enkelt livsvillkor. Få har som konsumentkooperationen kämpat *för* frihandel och fri konkurrens men *mot* hinder för nyetablering, karteller och monopol.

Man medger på näringslivshåll att många marknader under senare år alltmer har präglats av produktions- och säljarkoncentration. Nya förutsättningar i utrikeshandeln, krav på de stora enheternas ekonomi, arbetskraftsbristen och åtskilligt annat har samverkat till denna utveckling.

Det är dock fel att endast beakta koncentrationen på företagsnivå i den inhemska produktionen. För att få ett grepp om återverkningarna på den svenska marknaden måste man ta hänsyn till importkonkurrensen, som är betydande och befinner sig i ständig tillväxt. På många områden kan konkurrensen från utländska säljare utgöra ett starkt korrektiv till enföretags- eller fåtalsdominans inom landet. Importkonkurrensens styrka är svår att kvantifiera

genom att det även på marknader där ingen egentlig import föreligger ändå finns vad som kan kallas potentiell konkurrens, dvs. den svenske producenten tar hänsyn till möjligheten att en för hög prisnivå kan locka fram importkonkurrens.

Också inom handeln går utvecklingen mot ökad koncentration, genom varuhusföretag, mångfilialföretag, Kooperation, frivillig ekonomisk samverkan mellan enskilda detaljhandelsföretag. Totalt representerar dessa storföretagsformer (1965) en marknadsandel av över 60 %. Handeln präglas också av ökad vertikal integration. Särskilt gäller detta livsmedelshandeln.

Det är uppenbart menar man från näringslivshåll att koncentrationen inom produktion och handel medfört en rad väsentliga fördelar; rationell produktion i stora serier som ger billigare varor, bättre förutsättning för utvecklingsarbete, bättre möjligheter till specialiserade produktionsfaktorer. De stora butikerna har medverkat till mer överskådlig varuexponering och framförallt till att hålla nere kostnaderna i distributions- och försäljningsledet. Den statliga koncentrationsutredningen har också starkt betonat att rationaliseringsinsatser av detta slag haft en påtaglig effekt för att hålla kostnaderna nere.

Man förnekar inte att koncentrationen också medför nackdelar. De oligopolsituationer som råder inom många varubranscher kan, även om man tar hänsyn till verkan av importkonkurrensen, utan tvivel leda till nackdelar för konsumenterna. I många fall söker dock företagen bryta sig loss ur oligopolsituationen genom reell produktutveckling eller prissänkningar (rabatter), service, bättre kreditvillkor etc. Det är att märka att oligopolet ofta inte heller är önskvärt från företagarens synpunkt. Till nackdelarna hör givetvis frestelserna till skenbara produktdifferentieringar. Svårigheterna ligger dock här i att avgöra när differentieringen verkligen är skenbar; ibland kan en liten förändring vara ett första steg till en radikal förbättring av produkten.

Teserna om att företagen genom sin reklam och marknadsföring manipulerar konsumenterna har tillbakavisats med argument från massmediaforskningen. Påverkan av attityder, för att inte tala om köpbeteende, är en utomordentligt komplicerad process där rekla-

men spelar en underordnad roll vid jämförelse med bl.a. personlig påverkan. Att påstå att reklamen i någon mening kan "skapa nya behov" framstår för försvararna som rent nonsens. Man är dock inom företagen starkt medveten om att reklamen är full av överdrifter och nonsens som måste verka utmanande på många människor. Det är därför ingen tillfällighet att det just på reklamområdet bedrivs en aktiv självsanering genom bl.a. etiska regler som är föremål för en successiv skärpning.

Trots att marknadsmekanismerna sålunda inte fungerar som de förutsätts göra i ett idealfall, anser dock näringslivets företrädare, att snedvridningarna i fråga om prisbildning m.m. inte blivit värre än att de marknadsekonomiska signalerna mellan konsumenten och producenten går fram. I stort sett fördelas därmed produktion och konsumtion efter konsumenternas önskningsar.

Sammanfattningsvis kan sägas, att näringslivets företrädare på många punkter är överens med kritikerna i fråga om brister i marknadens funktionssätt.

Ett komplicerat samhällssystem kan dock inte utdömas på grundval av jämförelser med ett teoretiskt idealtillstånd. Det väsentliga är att marknadsekonomin i princip är överlägsen andra kända ekonomiska system när det gäller att tillfredsställa vissa allmänt accepterade behov, och att bristerna skall avhjälpas genom att marknadsmekanismerna bringas att fungera bättre. Denna tro delas för övrigt av grupper inom det svenska samhället som i vissa andra frågor står i motsättning till näringslivet. Den närings- och konsumentlagstiftning som under efterkrigstiden initierats av den socialdemokratiska regeringen har, liksom den förda handelspolitiken, som ledstjärna haft en stark tro på marknadshushållningens grundprinciper. De undantag som kan anföras, t.ex. bostadspolitiken, rubbar inte helhetsbilden. Den aktiva arbetsmarknadspolitiken är exempel på ett område där fackföreningarna och statsmakterna samverkat med näringslivet i avsikt att göra produktionsfaktorn arbete rörligare och därigenom förbättra marknadsmekanismerna.

Den kritik som hävdar att mänskliga, sociala och psykologiska defekter är en konsekvens av ett system byggt på marknadshushållning har mött ett mycket litet gensvar hos näringslivets före-

trädare. Man hävdar i själva verket motsatsen, nämligen att det marknadsekonomiska systemet inte bara är förenligt med demokrati, frihet, decentralisering etc. utan att systemet i sig borgar för att dessa värden tillgodoses. Därigenom kommer det marknadsekonomiska systemet att befrämja utvecklingen mot ett på det hela taget mänskligare samhälle. Samtidigt, hävdar man, visar jämförelsen med planekonomier att det marknadsekonomiska systemet är överlägset när det gäller att skapa en hög materiell levnadsstandard. De imperfektioner i marknaden som kritikerna angriper är i många fall, som Schumpeter så övertygande visar, en förutsättning för ekonomisk tillväxt. Om fullständig jämvikt mellan vinster, löner och priser rådde på alla marknader skulle det innebära en helt statisk ekonomi. Tillväxten uppstår just genom att företagarna utnyttjar eller skapar obalanser i marknaden i förhoppning om att därigenom kunna göra vinster. Detta har formulerats som att "företagets kanske viktigaste bidrag till den ekonomiska utvecklingen är inte att med allt större effektivitet producera givna varor och tjänster, utan framförallt att introducera *nya* varor, *ny* teknik, *nya* organisationsformer etc. Detta är själva grunden för det kapitalistiska systemets sätt att fungera. Den kraftfulla hävstång som på lång sikt tvingar produktionen att expandera och som samtidigt pressar ned priserna är för övrigt artskild från den konventionella priskonkurrensen mellan existerande produkter och företag".*

* Se L. Lidén, Makten över företaget, sid. 166.

Makt och företagsdemokrati

Maktens tre steg

Näringslivet har ända fram till de senaste åren intagit en relativt undanskymd plats i den politiska debatten. Bland företagens ledningar är man i allmänhet förvånad över att ha hamnat i politikens rampljus och benägen att beklaga detta. Den aktuella situationen anses som något onormalt. Man vill gärna betrakta näringslivet som en slags central produktionsapparat, vilken spelar en stor roll i samhället och naturligtvis därmed i politiken. Men den politik som därvid avses är handelspolitik, arbetsmarknadspolitik, lokaliseringspolitik etc. och inte den allmänna politiska kampen. En viktig anledning till denna inställning har varit den partipolitiska enighet som rått kring den svenska formen av blandekonomi. Få regeringar har så konsekvent uppmuntrat konkurrens och frihandel som den socialdemokratiska regeringen i efterkrigstidens Sverige. Därmed är dock inte sagt att dagens stormar kring näringslivet är något att vara förvånad över. Politik är nämligen en fråga om vem som skall ha makten i samhället, i vems intresse besluten skall fattas och efter vilka kriterier detta skall ske. Företagens beslut om investeringar, nedläggningar av fabriker etc. har ett vidsträckt inflytande på hela samhällsutvecklingen. Att ha makt över näringslivet är att ha politisk makt. Detta konstaterande leder till frågor av typen: Vem utser näringslivets makthavare? På vilka grunder sker urvalet? Hur skall näringslivet inlemmas i demokratiseringssträvandena?

Kritikerna har upprörts över vad de uppfattat som orättvisor och otidsenliga drag i näringslivets nuvarande maktstruktur utan att närmare se till de praktiska problem som en förskjutning av makt-

strukturen innebär. I den mån man inom näringslivet överhuvudtaget accepterat tanken på någon form av formell demokratisering av företagens beslutsprocesser har detta skett med en mängd reservationer avseende just svårigheterna att på det praktiska planet genomföra sådana reformer. Debatten har därigenom i mycket blivit en dialog mellan döva.

Vi skall i det följande försöka att i någon mån reda ut vad som menas med de svårgripbara makt- och företagsdemokratibegreppen. Vi skall därefter ta upp några av de argument som förts fram i debatten av kritiker respektive näringslivsrepresentanter. Framställningen disponeras efter tesen att det är meningsfullt att tala om olika maktnivåer.

1) Makt i samhället

2 a) Makt över företaget

b) Makt över arbetsplatsen

Med makt i samhället menas det inflytande som främst storföretagen och personerna bakom dessa har att påverka samhällsutvecklingen i stort, både i ekonomiskt och allmänpolitiskt avseende. Makten över företaget omfattar rätten att bestämma produktionens inriktning, omfattning, lokalisering m.m. Makten över arbetsplatsen slutligen kan definieras som rätten att bestämma över förhållandena på arbetsplatsen; arbetets detaljorganisation och utförande, sanitära förhållanden etc.

När ordet företagsdemokrati används i dagligt tal åsyftas de två senare maktnivåerna utan att någon egentlig åtskillnad görs dem emellan.

Formell och reell makt

När det i olika sammanhang talas om maktkoncentrationen inom det svenska näringslivet är utgångspunkten uppgifter om företags- och/eller ägarkoncentration. Vanligen sker så en glidning så att likhetstecken sätts mellan dessa begrepp och begreppet maktkoncentration. Problemet omfattar emellertid två led: dels i vilken utsträckning det föreligger en ägar- och företagskoncentration, dels

i vilken utsträckning som denna representerar en maktkoncentration. Det bör kanske tilläggas att kritiken inte enbart är knuten till en förmodad ökning av maktkoncentrationen. Dess grogrund är de allmänna kraven på maktfördelning och demokratisk styrning, vilka gör sig gällande oberoende av maktkoncentrationens aktuella omfattning.

Beträffande det första ledet i denna fråga kan främst hänvisas till koncentrationsutredningens undersökningar. Angående företagskoncentrationen kan dess resultat sammanfattas enligt följande: Även om de svenska storföretagen är små jämfört med t.ex. de engelska eller amerikanska, sysselsätter de en hög andel av det totala antalet sysselsatta inom näringslivet och särskilt inom industrin. Antalet privata storföretag — definieras som företag med minst 500 anställda — uppgick året 1964 till 293 med totalt 735 000 anställda.* De sysselsatte 27 procent av den totala arbetskraften och 35 procent av alla anställda inom den privata sektorn. De 50 största företagens andel av antalet privatanställda ökade från 16 procent år 1942 till 21 procent år 1964. De 100 största privatföretagen inom industrin svarade år 1963 för 42 procent av industrins sysselsättning och 46 procent av industrins förädlingsvärde.

På ägarsidan finns en motsvarande koncentrationstendens. Aktiekapitalet är inte särskilt spritt och de små aktieägarna innehar — trots sin antalsmässiga dominans — en mycket begränsad del av aktiekapitalet i börsnoterade företag. Vanligen är det, framhåller koncentrationsutredningen, 60—80 procent av aktieägarna som ”delar” på de ”sista” 10 procenten av aktiekapitalet. De 20 största ägarnas genomsnittliga aktieandel är 41 procent i börsnoterade företag med störst koncentration inom de större företagen. Den främsta konsekvensen av ägarkoncentrationen är att ett fåtal personer kan dominera bolagsstämman och bestämma styrelsens sammansättning. Är sedan aktierna väl spridda på många små ägarposter, kan ett innehav på några få procent vara en tillräcklig koncentration för att medge stort formellt inflytande. Till bilden hör

* Med privata företag avses andra företag än de som ägs av staten, kommuner, konsumentkooperationen och fackliga organisationer.

att en och samma ägargrupp kan ha ett mer eller mindre dominerande aktieinnehav inom flera koncerner.

Koncentrationsutredningen kan sägas ha visat på den formella maktstrukturen i samhället. Däremot har den inte sagt något om vem som verkligen fattar besluten och efter vilka kriterier detta görs, dvs. den reella maktstrukturen. Det är nämligen långt ifrån säkert att de formella beslutsfattarna också är de som reellt har mest inflytande över besluten.

De reella maktförhållandena är naturligtvis mycket svårare att påvisa än de formella bl.a. på grund av att de är så svåra att kvantifiera. En metod att studera dem, som gärna används i marxistiska kretsar, är att söka se i vems intresse besluten fattats. Det är naturligtvis oundvikligt att en bedömning av vem som kan tänkas vara betjänt av en viss utveckling måste få inslag av subjektivitet. Man kan också invända att en person kan ha reell makt, dvs. han kan förmå andra människor att handla som han vill, utan att han för den skull använder denna makt till att direkt befrämja sina egna personliga intressen. En komplikation för intressesynen är att företaget som sådant representerar ett intresse. En beslutsfattare inom ett företag har främst att bevaka företagets "intresse" av expansion, lönsamhet eller vad det kan gälla. Frågan blir inte om det är i "mitt" intresse med en filial i X-stad, utan om det är i företagets intresse. De personliga intressena om god kapitalavkastning, hög lön etc. tillgodoses genom att företaget helt allmänt är framgångsrikt, vilket i sin tur endast på lång sikt är möjligt om verksamheten sker i samklang med den allmänna samhällsutvecklingen.

Samtidigt som maktutövaren tillgodoser sina egna intressen, kan även andra grupper ibland vara betjänta av besluten. För att exemplifiera är det inte bara i ägarnas, utan även i de anställdas, kommunernas, statens etc. intresse att ett företag är framgångsrikt. Någon motsättning mellan beslutsfattaren och andra grupper behöver alltså inte förekomma, alla parter kan tjäna på affären, antingen därför att beslutsfattaren måste ta hänsyn till andra, eller därför att beslutet ändå är till fördel för dem. I dylika fall kan det vara svårt att avgöra vem som är den reella beslutsfattaren bara genom att se på i vems intresse beslutet fattats; beslutet kan vara

en kompromiss mellan många olika viljor, där vars och ens intresse tillgodoses i förhållande till hans styrka.

Om man studerar maktstrukturen i svenskt näringsliv med avseende på i vems intresse beslutats kan man säkert konstatera att t.ex. vissa grupper av centrala aktieägare och företagsledare har en mycket stark ställning som de kan utnyttja när det gäller att få sina intressen tillgodosedda. Det är dock att märka att, som närmare utvecklas i avsnittet om marknadsekonomin, vårt ekonomiska system som en väsentlig drivkraft har enskilda individers strävan efter egna fördelar. Genom fri konkurrens under av samhällets företrädare fastlagda spelregler föreställer man sig att det skall uppstå godtagbar harmoni mellan egenintresse och samhällsintresse. Låt oss exemplifiera hur detta system är tänkt att fungera. Det är ett väsentligt samhällsintresse att landets kapitaltillgångar ges en så produktiv användning som möjligt. I princip utgör avkastningen ett mått på produktiviteten. Företagens strävan att göra sina investeringar så lönsamma som möjligt blir den mekanism varigenom landets kapitaltillgångar ges en optimal produktivitet. Ett väsentligt inslag blir ett kontinuerligt ekonomiskt framåtskridande, som har sin grund i de nya produkter och produktionsmetoder konkurrensen driver fram. De icke önskvärda sociala och fördelningsmässiga effekterna kan i efterhand korrigeras genom bl.a. beskattning av vinster och utdelningar.

För att kunna bedöma vem som har den reella makten måste det också vara väsentligt att studera beslutsförloppet i företaget och hur intressenterna kommer in på olika stadier av beslutsfattandet. Man kan inte med ledning endast av vem som undertecknar det formella beslutet, avgöra hur den reella makten är fördelad.

Näringslivets makt i samhället – en översikt

Frågan om näringslivets reella makt i samhället kan studeras ur två aspekter, dels med avseende på den makt som storföretagen som sådana kan utöva, dels med avseende på makten hos de personer som står bakom storföretagen.

Resurskoncentrationen, som innebär att företagen blir färre och större, är huvudsakligen betingad av den teknologiska utvecklingen. Stordriftsfördelarna är betydande såväl inom produktion som marknadsföring och finansiering. Den starka företagskoncentrationen i Sverige sammanhänger givetvis med landets ringa storlek och beroende av utrikeshandeln. Internationellt sett är de svenska storföretagen, med några få undantag, att betrakta som små. Till detta kommer att den allmänna ekonomiska politik som förts — särskilt arbetsmarknadspolitik — uppmuntrat företagskoncentration.

Koncentrationen leder utan tvekan till att varje företags, eller i ännu högre grad företagsgrupps, inflytande på samhällsutvecklingen tenderar att öka. Det är emellertid vanskligt att dra slutsatsen, att företagens "makt" över konsumenter, anställda och samhälle ökat under tiden. Det finns många faktorer som verkat i motsatta riktningen som t.ex. importkonkurrens och utvidgad näringslagstiftning. Fri konkurrens i den meningen att en mängd företag konkurrerar på varje marknad råder visserligen inte, men därmed är inte sagt att fåtalskonkurrens ger företagaren friare händer. Snarare är de som arbetar under oligopol särskilt observerade av konkurrenter, massmedia och myndigheter.

Parallellt med den faktiskt konstaterade företagskoncentrationen anses det ha skett en koncentration av besluten till ett färre antal personer. Denna maktkoncentration skulle bl.a. ha kommit till stånd genom att företag slås samman eller på annat sätt förenas under ett gemensamt ägarintresse. De personer som på detta sätt koncentrerat makten i sina händer kan vara ägare eller företagsledare eller bådadera. Denna utveckling behöver på intet sätt vara ofördelaktig för andra grupper i samhället, särskilt inte på kort sikt, men genom att beslutet mer eller mindre fattas över huvudet på den enskilda människan, kan den ändå upplevas som påtvingad och därmed otillfredsställande.

Det är omöjligt att uttala sig om den reella maktkoncentration som i dag finns inom näringslivet kan anses befogad eller inte. Vad man måste göra är att väga de eventuella fördelar som maktfördelningen kan tänkas innebära, t.ex. i fråga om effektivitet, mot de

nackdelar den innebär ur t.ex. demokratisk synpunkt och de risker som en centraliserad maktutövning kan innebära för framtiden. En annan sak är att maktkoncentrationen inom näringslivet aldrig kan ses isolerad från de politiska maktförhållandena i samhället. Ett väsentligt inslag i samhällslivet är balansen mellan olika maktcentra, dvs. vad professor Galbraith döpt till "the problem of countervailing powers". En demokratisering och decentralisering av maktförhållandena inom företagen kan försvaga näringslivets ställning gentemot andra maktcentra såsom politikerna, centralbyråkratin, fackföreningsrörelsen, kommunalförvaltningarna etc. Det kan därför göras gällande att demokratiseringsprocessen för att bli framgångsrik måste omfatta alla maktcentra ungefär samtidigt.

Företagsdemokrati – en översikt

Någon allmänt vedertagen definition av begreppet företagsdemokrati, eller industriell demokrati som termen löd tidigare, finns inte.

Redan den s.k. Wigforsskommittén konstaterade i sitt slutbetänkande 1923 med titeln "Den industriella demokratins problem" att . . . den stundom något förvirrade karaktär som diskussionen om den industriella demokratin kan antaga, har delvis sin grund just i det faktum att man på olika håll med det gemensamma namnet förbinder avsevärt olika föreställningar. Och samma faktum kan också . . . förklara, hurusom kraven på industriell demokrati kunna framställas från synnerligen växlande utgångspunkter.

Enligt den ofta åberopade definition som återfinns i Svensk Uppslagsbok — och som även den kan härledas till 1923 års statliga utredning — sätter man likhetstecken mellan företagsdemokrati och ett i lag bestämt inflytande på skötsel och förvaltning av företaget:

. . . en sådan gestaltning av förhållandena inom industriella och andra företag mellan företagets ägare å ena sidan samt produktionens tekniska ledare, tjänstemän och arbetsledare och

de inom företaget anställda arbetarna å andra sidan, varigenom sistnämnda grupper beredes ett legalt inflytande på företagets skötsel och förvaltning.

För att sedan gå över till de definitioner som genomsyrar den innevarande debattfasen kan först hänvisas till LO-utredningen från 1961 ("Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratin"). Här är utgångspunkten delvis en annan och företagsdemokrati står som beteckning för en rad olika beståndsdelar, som visserligen har ett gemensamt utflöde i själva demokratitanken, men vars praktiska konsekvenser kan vara mycket skiftande. Det framhölls bl.a. att . . . det inte är fråga om att direkt överföra den politiska demokratins system till företagen lika litet som detta system kan sägas ha någon direkt och parallell användning inom det kulturella området.

De problem LO-utredningen berörde är främst sådana som sammanhänger med anställningstryggheten och anpassningen till arbetslivet. Den kom också in på frågor som gäller förutsättningarna för arbetstagarnas positiva medverkan vid olika rationaliseringsåtgärder etc.

I SAF-utredningen från 1964 ("Företagsdemokrati och företagsorganisation") lämnas inte någon egentlig definition av begreppet företagsdemokrati utan

. . . detta accepteras och utnyttjas på ungefär samma sätt som andra har använt det, dvs. som en vag och mångtydig samlingsbeteckning på en uppsättning ideologiska ambitioner och politiska och företagsadministrativa handlingsprogram.

Det finns således ingen allmänt godtagen definition. Dessutom råder betydande oklarhet såtillvida att begrepp som medinflytande och medbestämmanderätt ofta används synonymt med företagsdemokrati.

Ett sätt att mer generellt nalkas företagsdemokratin är att knyta den till beslutsförloppet inom ett företag, dvs. till de olika steg som man inom administrativ litteratur brukar indela beslutsprocessen i (initiativtagande, målformulering, problemlösning och det formella beslutet). De här stegen — fler kan tänkas — är långtifrån alltid möjliga att urskilja i praktiken. Beslutsförloppet är ofta kompri-

merat och de olika stegen invävda i varandra.

Graden av företagsdemokrati mäts sedan mot beslutsförloppet, varvid rent allmänt begreppet "inflytande", får avse de anställdas möjligheter att påverka ett eller flera av de olika stegen i förloppet. Denna påverkan kan alltså avse initiativ, målformulering, problemlösning likaväl som deltagande i det slutliga, formella beslutet.

När det talas om *medinflytande* för de anställda, menas en möjlighet att påverka besluten, eller något av stegen i besluten, dock att företagsledningen fattar de slutliga avgörandena. *Medbestämmande* däremot definieras som rätten att delta även i beslutens fattande. Vid närmare eftertanke måste dock gränsen mellan dessa bägge begrepp framstå som mycket flytande. Medbestämmande är i själva verket en högre grad av medinflytande.

Det finns emellertid de som menar att företagsdemokrati är något mer än medinflytande och medbestämmande. Kravet på företagsdemokrati är en följd av de levnads- och arbetsbetingelser som industrisamhället skapat. Industrialiseringen innebar, menar man, dels att de anställda i många fall förlorade möjligheten att se det slutliga resultatet av sitt arbete, dels att de blev tvungna att inordna sig under ett system med stora krav på exakthet, ordning, effektivitet etc. Det marxistiska alienationsbegreppet anknyter till den vilshenhet som blev följden av denna nya ordning. Marx och hans uttolkare relaterar dock alienationen inte till industrialiseringen som sådan utan till den speciella form av industrialisering som kom till stånd under det privatkapitalistiska systemet; alienationen är en följd av att de anställda inte har kontroll över produktionsmedlen. Konklusionen blir att all företagsdemokrati inom en kapitalistisk produktionsordning måste bli ett spegelfäkteri.

Om man vill gå till den andra ytterligheten och skilja företagsdemokratibegreppet från frågan om makten över huvud taget kan man säga att företagsdemokrati ytterst gäller individen och dennes förhållande till sitt arbete. Vad som brukar kallas *arbetsplatsdemokrati* blir enligt denna definition den mest genuina formen av företagsdemokrati. (Naturligtvis gäller också frågan om makten över hela företaget ytterst rätten att bestämma över sitt eget arbete.) Ju mer komplicerad arbetsorganisationen blir, ju fler nivåer kommer

företagsdemokratin att omfatta. Varje nivå av företagsdemokratin kan i och för sig diskuteras och genomföras separat. I Norge har man t.ex. experimenterat med arbetsplatsdemokrati i form av s.k. självstyrande grupper, i Västtyskland har man lagstiftat om styrelserepresentation för de anställda.

Intill en viss gräns är företagsdemokrati förenlig med och även ett medel att uppnå ökad effektivitet. Genomförandet av företagsdemokrati kan här måhända innebära praktiska problem men några samhällsekonomiska avvägningar behöver inte göras. Samarbetet mellan LO och SAF om företagsdemokrati gäller denna typ av reformer. De verkliga problemen uppstår först när kravet på företagsdemokrati kommer i konflikt med den samhälleliga effektiviteten, dvs. när det visar sig att reformer på företagsdemokratiområdet måste köpas till priset av lägre produktion, sämre service etc. De företagsdemokratiska vinsterna måste då vägas mot de samhälleliga produktionsförlusterna.

Om effektivitetsförluster uppstår innebär det att det finns en intressemotsättning mellan de anställda i företaget och inte bara ägaren utan även konsumenterna av varor och tjänster från företaget. Effektivitetsförlusterna kan tänkas uppkomma på två vägar. Dels kan själva beslutsprocessen bli mer tungrodd, vilket verkar hämmande på effektiviteten, dels kan de konkreta beslut som fattas reducera företagets möjligheter att tillfredsställa marknadens behov. Det senare kan exemplifieras med att trivsel, trygghet och förläggning av arbetstiden ges starkt ökad betydelse framför produktion och tillhandahållande av tjänster. När det gäller hemmamarknadsnäringarna kan man räkna med att kostnaden övervältras på konsumenterna direkt, bilarna blir dyrare, sjukvården sämre etc. Exportnäringarna har inte samma övervältringsmöjligheter, men det slutliga priset kommer ändå att betalas av konsumenterna i form av mindre import.

Ett problem är att företagsdemokratiska reformer, som tar reala resurser i anspråk, också får inkomstomfördelande effekter, därför att anställda i företaget och konsumenterna av företagets produkter är olika personer. Hur skall man t.ex. väga välståndsvinsten för postverkets personal av lediga lördagar mot välfärdsförlusten för

samtliga medborgare av lördagsstängning av postkontoren. Om företagsdemokrati genomförs allmänt i förvärvslivet blir det närmast en fråga om en inkomstöverföring från icke yrkesverksamma (pensionärer, hemmafruar m.fl.) till förvärvsarbetande.

Arbetsmarknadsparternas inställning till företagsdemokrati

Företagsnämndsinstitutionen

Redan 1936 tillsatte SAF och LO den s.k. arbetsmarknadskommittén för att diskutera sådana frågor av gemensamt intresse, som icke var lämpade för behandling vid de vanliga avtalsförhandlingarna. Överläggningarna resulterade 1938 i huvudavtalet — det första av de s.k. Saltsjöbadsavtalen. 1946 träffades de första företagsnämndsavtalen mellan SAF och LO och mellan SAF och TCO. De skapade en lokal ordning för information och samråd med mera vidsträckt innehåll och omfattade även tjänstemännen. 1958 reviderades avtalen på flera punkter, och då underströks kraftigt förbundens insatser för att främja företagsnämndernas verksamhet. Det nuvarande avtalet är från 1966 och innehåller som viktigaste komplettering att organisationerna inrättat ett gemensamt organ, "Utvecklingsrådet för samarbetsfrågor", med uppgift att genom information, utbildning och forskning främja det lokala samarbetet. Det bör nämnas att företagen har möjlighet att vända sig till Utvecklingsrådet för att få hjälp med utformningen av ett efter företagets förhållanden lämpat samarbetsystem.

Företagsnämndens ställning och uppgifter framgår av 4 § i 1966 års avtal:

Företagsnämnden, som är ett organ för information och samråd mellan företagsledningen och de anställda genom deras fackliga organisationer inom företaget, har, på sätt närmare anges i det följande, till uppgift att verka för ökad produktivitet och ökad arbetstillfredsställelse.

Härvid åligger det nämnden

att upprätthålla fortlöpande samverkan mellan arbetsgivaren och de anställda;

att bereda de anställda insikt i verksamhetens ekonomiska och tekniska betingelser samt rörelsens resultat;

att verka för de anställdas trygghet i anställning samt för arbetarskydd, trivsel och i övrigt en god arbetsmiljö;

att främja yrkesutbildningen inom företaget;

samt att i övrigt verka för goda produktions- och arbetsförhållanden vid företaget.

Arbetsgivaren må till företagsnämnden delegera rätten att fatta beslut inom vissa avgränsade områden, t.ex. sociala frågor inom en given budgetram och ersättning för inlämnade förslag. Sådan delegering gäller till dess den återkallas.

I praktiken visar företagsnämnderna mycket stora variationer, både när det gäller avvägningen mellan samråd, information och möjlighet till formella beslut och när det gäller nämndens aktivitet över huvud. Skälet härtill är främst att intresset varierar starkt bland såväl arbetsgivare som arbetstagare. Bristande kunskaper hos främst de senare är ett stort problem. Det förekommer att företagsnämnderna inte ens sammanträder det antal gånger per år som anges som minimum. I vissa företag är nämnden enbart en informationskanal. Det saknas å andra sidan inte exempel på företag som delegerat beslutanderätt i viktiga frågor till företagsnämnden och där nämnden har stort inflytande på förhållandena i företaget. Ett exempel bland många är Grängesbergbolagets gruvförvaltning, där ca 15 % av de anställda i någon form är engagerade i företagsnämndens verksamhet.

Allmänna ståndpunkter

I 1961 års LO-utredning hävdas bl.a. att löntagarrepresentation i företagets ledande organ skulle innebära problem genom att den anställda lätt hamnar i ett dubbelt lojalitetsförhållande. Även tanken att företagsnämnden skulle tilldelas företagsledande uppgifter avvisas, med hänvisning till att företagsledarfunktionen måste vara "hel och odelbar". Representation för de anställda i företagsledan-

de organ diskuteras sedan inte vidare av utredningen, men under den senaste tiden har frågan åter aktualiserats inom fackföreningsrörelsen. En kommitté har tillsatts som har till uppgift att fram till LO-kongressen 1971 utarbeta ett förslag till fackligt handlingsprogram för företagsdemokratins utveckling. Särskild uppmärksamhet skall därvid ägnas frågan om de anställdas medverkan i företagsledande organ — exempelvis styrelsen. I nära samarbete med LO tillsatte också regeringen i november 1968 en delegation för försöksverksamhet med företagsdemokrati i de statliga aktiebolagen. I direktiven heter det att företagsdemokratien i princip bör innebära medverkan av de anställda på alla beslutsnivåer i företaget. Olika grader av inflytande är dock tänkbara, från information och samråd till medbestämmande. Frågor om den allmänna företagspolitiken som exempelvis marknadsföring, produktval etc. bör inte vara undantagna från de anställdas inflytande, heter det vidare.

I en skrivelse till Utvecklingsrådet kräver LO bl.a. styrelserepresentation försöksvis även i enskilda företag. I Utvecklingsrådets svar heter det att rådet skall medverka till försök med engagemang av de anställda bl.a. när det gäller arbetsmetoder, arbetsorganisationer, personalpolitik, val av arbetsledare m.m. Det vill också pröva olika former för överläggning med företagsledningen, t.ex. regelbundna kontakter med VD och/eller hans närmaste medarbetare, genom styrelserepresentation etc.

I en TCO-rapport, utgiven 1964 ("Tjänstemännen och företagsnämnderna"), betonas möjligheterna att genom ökad ömsesidig information fatta beslut som är lämpliga för verksamheten inom företagen. Företagsnämnderna föreslås få ett slags stabsställning. Företagsnämnderna borde få utvidgade rådgivande uppgifter med beslutanderätt i begränsade frågor. I en annan rapport som utgavs i april 1970 förordar TCO en kraftig utvidgning av de anställdas bestämmanderätt, såväl när det gäller att påverka sin egen arbets-situation, som företagspolitiken. I det senare fallet ställer man sig bl.a. positiv till representanter för de anställda i styrelserna.

Från arbetsgivarsidan har ofta framhållits att vissa av "företagsdemokratiseringens" mål kan antas sammanfalla med eller främja företagsledningens mål — exempelvis att åtgärder för ökat sam-

arbete, förbättrad insyn, stärker arbetsmotivationen och därmed leder till höjd produktivitet.

I den mån de anställda genom ökat inflytande i större utsträckning identifierar sig med företaget kan också vissa målkonflikter mellan anställda och företagsledningen undvikas.

Å andra sidan har arbetsgivarsidan hela tiden hävdad att löntagarinflytande över en viss gräns skulle få oacceptabla konsekvenser för ledningens handlingsfrihet och därmed konsekvenser för effektivitet och konkurrenskraft.

Näringslivets makt i samhället

Kritik

Kritik mot maktkoncentrationen inom näringslivet kommer förvisso inte bara från marxistiskt håll, eller ens bara från socialdemokrater eller liberaler. Den är delvis ett psykologiskt fenomen, ett allmänt folkligt ogillande av finansfurstar, deras makt, rikedom och prestige. Kritiken kan komma från småföretagare, från bönder, tjänstemän eller akademiker som från en eller annan utgångspunkt, alldeles oberoende av politisk åskådning i övrigt, känner obehag eller motvilja mot de ”stora företagen”, eller ”storbankerna”. Denna kritik är naturligtvis ofta ganska oprecis; mera ett stämningsläge än logiska konstruktioner.

Principiellt upplagda attacker mot storföretagens stora makt kommer dels från liberalt, dels från marxistiskt håll. För *liberalerna* ingår kritiken som ett led i strävandena efter decentralisering och maktkontroll. Den vänder sig emot att företagen fattar viktiga beslut utan hänsyn till samhällets önskemål. Den kritiserar företagarnas alltför stora makt gentemot konsumenterna.*

Vad som skiljer denna kritik från den *marxistiskt* grundade är att den senare är en väsentlig del i en konsekvent ideologisk kritik

* En diskussion om storföretagens makt över marknaden finns i avsnittet om marknadsekonomi.

av ett system där kapitalisterna, dvs. innehavarna av produktionsmedlen anses inneha den slutgiltiga och avgörande makten i samhället. Att här göra några distinktioner mellan företagsägare eller företagsledare är mindre meningsfullt; de senare är de förras redskap och de har inte bara en självklar makt över företagets utveckling och de anställdas situation (intern makt). De behärskar och styr även konsumenterna. Men allra viktigast är att även statsmakten är ett redskap för den härskande klassen, dvs. kapitalisterna. Den politiska demokratin är mer eller mindre en formell fasad bakom vilken de ekonomiskt besuttna styr.

Med detta avses inte i första hand att kapitalisterna styr de politiskt ansvariga genom intriger eller korrupcion. Sådant antas förekomma, men viktigare är andra krafter. Det centrala är att de politiskt ansvariga tvingas till anpassning — i huvudsak — till den överlägsna ekonomiska makt som innehavet av produktionsmedlen ger kapitalisterna. Reformers eller lagstiftning som formellt synes begränsa kapitalisternas makt innebär i själva verket oftast att systemet anpassas till ändrade förhållanden och utgör därefter ett befästande av deras maktpositioner. Sociala insatser som på kort sikt kan synas strida mot den ekonomiskt härskande klassens intresse kan tillkomma genom att de på lång sikt stabiliserar systemet och lämnar kapitalisterna i orubbat bo. Detta är kärnan i den marxistiska kritiken.

I åtskilliga sammanhang möter man något uppmjukade varianter av denna teori. Att statsmakten utövar ett visst självständigt inflytande, oberoende eller rentav i motsatsställning till de kapitalistiska intressena erkänns. Men de politiskt ansvariga är ändå starkt beroende av företagsägarna och genom den klassolidaritet som existerar mellan kapitalisterna och likatänkande i förvaltningen skapas ett maktblock som i realiteten är omöjligt för de politiskt ansvariga att rå på. Kapitalisterna utövar givetvis en autonom makt över näringslivet: över företagsutveckling, nedläggningar, produktionsinriktning etc. och därigenom styrs också statsmakten. De har likaså ett betydande indirekt inflytande över den allmänna opinionsbildningen; de behärskar tidningar och andra massmedia, de styr med tusen subtila medel den allmänna me-

ningen, de skapar ett gagneligt klimat där ifrågasättande av deras positioner är en hädelse eller ett brott (tesen om "den borgerliga hegemonin"). Och tvärtemot vad som kunde antas har denna situation förstärkts under senare år genom den ökade koncentrationen inom näringslivet.

Den marxistiska kritik, som riktas mot företagen avseende maktkoncentration, gäller således inte i första hand maktmisbruk i olika former — även om man naturligtvis gärna exemplifierar med verklig eller påstådd sådan. Kritiken är ett led i en allmän uppfattning om maktförhållandena i ett "privatkapitalistiskt" samhälle och gäller således ytterst snarare "systemet" än enskilda företag. Att företagarna betar sig som de gör beror inte enbart på moralisk försumpning, utan lika mycket på deras klasstillhörighet.

En anledning till att kritiken mot maktkoncentrationen i näringslivet gått långt utanför de socialistiska kretsarna är att makten inom näringslivet till en del är ärftlig. Till detta kommer vad som skulle kunna kallas socialgruppsnepotism. Finns inga söner eller svågrar att befordra till direktörer och disponenter rekryterar man inom det egna umgänget, inom den egna klassen. Det finns empiriska studier som bestyrker hur smal basen är för näringslivets ledarrekrutering. Detta är ett förhållande som anses oacceptabelt inom vida kretsar i en tid då politiska, statliga och kommunala positioner skall fördelas efter personliga kvalifikationer och efter politiskt/demokratiska meriter. I detta avseende skiljer sig maktkoncentrationen inom näringslivet och den politiska maktkoncentrationen. Näringslivet utgör en avskild sektor där de demokratiska lagarna inte gäller. Näringslivets makthavare är inte ansvariga inför folket utan endast inför sina aktieägare.

En annan typ av kritik som drabbar såväl de privata makthavarna som de offentliga är att de väsentliga besluten fattas av en grupp "teknokrater" över huvudet på vanliga människor, utan att några försök görs att låta folket ta ställning till de politiska frågorna i samband med dessa beslut. Politiska avgöranden sammanvävs med komplicerade tekniska och ekonomiska problem på ett sådant sätt att utvecklingen för de enskilda människorna framstår som ett resultat av ofrånkomliga tekniska och ekonomiska lagar.

Makthavarna kan därigenom i realiteten fatta politiska beslut under en förment opolitisk täckmantel, utan att behöva bekymra sig om de demokratiska spelreglerna. Teknokrater från näringslivet samarbetar med de offentliga teknokraterna i något som i tillspetsad form kan liknas vid en politisk storsvindel. Denna går till så att politikerna garanterar att folket i tron på "utvecklingens krafter" accepterar att näringslivet hämningslöst driver utvecklingen i en för aktieägarna gynnsam riktning.

Motargument

Försvararnas generella invändning mot kritiken av maktkoncentration i samhälle och företag är att makthavarna i praktiken är kringgärdade av så många bestämmelser och tvungna att ta så många hänsyn att deras möjligheter till självständig maktutövning starkt begränsas. Den som granskar de beslut som fattas i företagen kommer att finna att det ingalunda bara är ägarnas och företagsledarnas intressen som tillgodosetts. Man pekar också på förhållanden som gör att ägare/företagsledare knappast kan ses som en homogen grupp med gemensamma intressen. Företagsledarna kan vara många och de kan ha olika intressen. Företagsledarna har i ökad utsträckning en självständig maktposition gentemot företagsägarna som de också utnyttjar när deras intressen kommer i konflikt med aktieägarnas. Vilka är då företagsledarnas intressen? I mycket hög grad är de knutna till företaget. Företagsledarnas ambitioner är att företaget skall expandera, att agera mönsterarbetsgivare, att ha gott anseende hos allmänheten etc. Detta låter altruistiskt men reflekterar bara den enkla sociala mekanismen, att företagsledare liksom andra människor vill vara populära och omtyckta, menar man på näringslivshåll.

Kritiken baseras på föreställningar om maktförhållanden som utvecklades i förra seklet; före den allmänna rösträtten och det demokratiska genombrottet, då statsmakten var svag och då det i många fall förelåg en stark identifikation mellan ekonomisk överklass och statsmakt. Statsmaktens auktoritet gentemot näringslivet var ofta bräcklig. Det är lätt att konstatera att denna situation i

betydande utsträckning påverkade den tidens socialistiska teoretiker, men det är orimligt, hävdar försvararna, att på basis av sådana föreställningar dra några slutsatser rörande dagens samhällsförhållanden.

Under hela 1900-talet har statsmaktens ställning och auktoritet förstärkts och befästs och genom de politiska makthavarnas beroende av väljarkåren har de inflytande kanalerna väsentligt vidgats. Näringslivet och "kapitalisternas" makt och inflytande beskärs inte endast av en omfattande lagstiftning; statsmaktens roll i det ekonomiska politiska livet har förstärkts enormt genom den vidgade offentliga sektorn och genom det metodiska utnyttjandet av olika slags ekonomisk-politiska medel.

Storföretagens makt är också starkt beskuren genom konkurrensens — inte minst importkonkurrensens — effekter, fackförningar, press etc.

Det väsentliga är alltså, menar man på näringslivshåll, inte i första hand vem som fattar besluten, utan efter vilka kriterier besluten fattas. Man pekar gärna på det förhållandet att när privatägda, kooperativa och offentliga företag arbetar på samma fält och under samma villkor uppvisar de ett praktiskt taget identiskt beteende.

Mot kritiken att företagen på olika sätt missbrukar sitt inflytande invänds att vinsten på lång sikt får en allt större betydelse vid beslutsfattandet. Det långsiktiga vinstbegreppet inkluderar samhällsekonomiska hänsynstaganden i högre grad än det kortsiktiga. På lång sikt kan naturligtvis inte företagen vara betjänta av miljöförstöring och dåliga arbetsförhållanden, inte heller av en regional obalans som består i att den ekonomiska aktiviteten koncentreras till storstadsområdena. Försvararna hävdar också att företagets agerande i hög grad är bestämt av de ramar som statsmakterna angivit och av de stimulansåtgärder man vidtagit. Detta gäller särskilt miljöförstöringen. Näringslivet har givetvis ett ansvar i denna sak men det måste ändå till slut åvila statsmakterna att ange de riktlinjer som miljövärden skall följa. Näringslivet kan inte fatta beslut i denna politiska fråga, utan kan endast rätta sig efter de direktiv som de politiska instanserna ger. Direktiven har

hittills varit ganska sparsamt förekommande.*

Till blandekonomin spelregler hör att gränserna för företagens agerande stakas ut av de politiska instanserna.** De anklagelser som riktas mot näringslivet för maktmissbruk m.m. kan alltså, enligt näringslivets försvarare, lika gärna eller i ännu högre grad riktas mot politikerna, som inte ingripit mot missförhållanden som skapats genom de privatekonomiska krafternas spel. Dessutom förefaller det, menar man, som om dessa brister mindre hänger samman med det privatekonomiska systemet än med hela industrialiseringsprocessen som sådan, vilket bestyrks av erfarenheterna från socialistiska ekonomier.

Slagkraften hos dessa motargument är beroende av att det finns en stark statsmakt. En väsentlig del av kritiken riktar sig emellertid just mot det påstådda förhållandet, att statsmakterna samarbetar med näringslivet till ensidig båtnad för de privata näringslivsintressena. Statsmakterna uppträder som näringslivets hjälpgumma till förfång för samhället som helhet.

Näringslivets försvarare finner det naturligt att statsmakterna har ett starkt intresse av ekonomisk utveckling och därmed av att företagen går bra. Det är ju näringslivet som tillhandahåller den kaka som politikerna gärna hjälper till att dela. Ju större kakan är och ju snabbare den växer, desto lättare blir det för politikerna att hålla sina vallöften. Det faktum att regeringen genom näringspolitiska åtgärder slår vakt om svenskt näringsliv betyder alltså inte, menar man, att aktieägare och företagsledning kan sko sig på samhällets bekostnad. Man hänvisar till den starka utvecklingen av den politiska makten under det senaste halvsekle och till den allmänna höjningen av bildningsnivån, två omständigheter, som garanterar att de politiska instanserna inte befinner sig i händerna på näringslivet. Den motsättning som faktiskt finns mellan den socialdemokratiska regeringen och näringslivet är enligt näringslivets företrädare en god garant för att de privatekonomiska intressena inte blir orättmätigt gynnade.

Försvarsargumenten i frågan om makten i samhället har som vi

* Se även avsnittet om miljö.

** Se även avsnittet om marknadsekonomi.

sett främst varit inriktade på att bevisa att maktkoncentrationen inte är så stor som det påstås och att något maktmissbruk inte förekommer. Argumenten till försvar för den maktkoncentration som de facto existerar har varit mindre talrika. Vanligen hänvisas till nödvändigheten av en viss maktkoncentration för att kunna uppbåda riskvilligt kapital och till behovet av stora företagsenheter under en slagkraftig ledning. Man talar om behovet av balanserande maktcentra som motvikt mot den alltmer koncentrerade statliga makten och om faran i att låta partipolitiska hänsynstaganden dirigera besluten i det ekonomiska livet.

I de fall kritiken pekat på sådant som har få, om ens några, försvarare inom näringslivet brukar motargumentationen följa två linjer. För det första sägs, att ingen samhällsorganisation är i alla delar perfekt. Det väsentliga är att det existerande systemet är klart överlägset alla tänkbara alternativ. För det andra framhålls att de kritiserade förhållandena befinner sig under omvandling. Om en företagsrepresentant möter påståendet att nepotismen är utbredd inom näringslivet, svarar han med att påstå, att den befinner sig under avveckling.

Företagsdemokratien

Bakgrunden till kritiken

Kritiken mot näringslivet i företagsdemokratifrågan ifrågasätter i många fall de grundvalar som organisationen av näringslivet hittills varit uppbyggd på. Arbetstagarna knyts till företaget genom ett avtal som garanterar dem en viss lön, men som utestänger dem från inflytande. Ägarna har inte samma avtalsmässiga garantier, men har å andra sidan tilldelats rätten att leda och fördela arbetet och inkassera vinster när sådana uppstår. Denna uppdelning av rättigheter och skyldigheter bygger på att företaget är förenat med ett väsentligt risktagande och att förutsättningen för att någon skall vilja riskera sitt kapital är att han får rätten att bestämma över företaget och möjlighet att göra vinster utöver normal kapitalränta.

Kritikerna menar att särskilt de stora företagen, som har avgörande betydelse för samhällsekonomin, i dag inte är utsatta för någon risk, eftersom samhället, dvs. staten, under alla omständigheter garanterar att företaget fortlever. Ägarna och företagsledarna kan därmed lyfta feta utdelningar och löner och samtidigt styra och ställa i företaget efter eget gottfinnande i full förvissning om att hållas skadeslösa om företagets resultat hotar att radikalt försämrats. Företagandet i privatkapitalistisk mening har enligt kritikerna inte längre någon funktion att fylla i dessa storföretag. Det är därför naturligt att makten övergår till dem som verkligen får bära riskerna, dvs. samhället som helhet och de anställda. Ägarna kan i stället knytas till företaget genom avtal, där de garanteras en viss avkastning på sitt kapital, men utestängs från inflytande.

I de fall företaget verkligen löper några risker är det ingalunda enbart ägarna som bär dessa. De anställdas problem om företaget tvingas slå igen eller skära ner driften kan bli betydligt svårare att lösa än ägarnas. Det är därför helt omotiverat att endast ägarna har makten över företaget. Det är orimligt menar kritikerna, att beslut rörande företagets utveckling, som inte bara har avgörande betydelse för de anställda, utan också för människor i den omgivande bygden och i sista hand för hela samhället, skall vara beroende av ägarnas och företagsledarnas synpunkter och värderingar.

Vad kritiserar man

I det följande refereras den kritik som är politiskt/ideologiskt inspirerad. Den drabbar ofta de fackliga organen likaväl som arbetsgivarna. Angående arbetsmarknadsparternas inställning hänvisas till det föregående.

Den *marxistiska* inställningen är en parallell till kritiken mot maktförhållandena i samhället; alla ansatser till företagsdemokrati inom ramen för det rådande systemet kan bara bli skenmanövrar. Dessa är i själva verket ett medel att ytterligare exploatera arbetskraften. Ur marxistisk synpunkt är varje reform som samtidigt befrämjar effektiviteten eller t.om. är neutral i förhållande till denna

förkastlig, då den bidrar till att öka kapitalisternas vinst och stabilisera systemet. Att införa en marxistisk företagsdemokrati betyder därmed samma sak som att krossa det kapitalistiska systemet.

Ur *mindre doktrinär* socialistisk och "radikalliberal" synvinkel kritiseras arbetsmarknadsparterna, framförallt då arbetsgivarna, för att inte på allvar vilja genomföra företagsdemokrati. Ibland sägs de muta sina anställda med högre löner som kompensation för utebliven arbetstillfredsställelse. Näringslivet beskylls för att medvetet vilja konservera ett auktoritärt system för att därigenom underblåsa karriärism, rivalitet, avundsjuka etc., tendenser som alla motverkar utvecklingen mot en framgångsrik företagsdemokrati, vilken måste bygga på solidaritet och samarbete. Med andra ord företagsdemokratiska reformer omöjliggörs eller bromsas genom att det rådande systemet demoraliserar människorna. De anställda är inte ansvarslösa, lata, osolidariska med företaget, men de kan bli det genom att de tvingas arbeta under förhållanden som inte tillåter dem att ta något ansvar eller medverka i beslutsprocessen. Slutresultatet blir frustrerade och alienerade människor inkapabla att själva bryta sig ur sin förnedrande tillvaro.

Införandet av självstyrande grupper kan enligt kritikerna inte ensamt uppfylla kravet på företagsdemokrati. Genom sådana kan man visserligen i någon mån minska de anställdas alienation i arbetet, men man kan inte lösa problemet med den alienation som beror på att de anställda saknar makt att påverka de centrala besluten i företaget. Ett första steg i företagsdemokratisk riktning när det gäller det sistnämnda problemet bör vara att ge företagsnämnderna full beslutanderätt i vissa frågor. Vidare bör de anställda bli representerade med minst hälften av platserna i styrelsen. Vinstandelssystem som ger de anställda ett direkt materiellt intresse i företagets resultat bör enligt kritikerna också införas.

Även om en utvidgning av företagsdemokratin på vissa områden skulle leda till ökad produktion och därmed gynna såväl ägare och anställda som samhället, avvisar näringslivet i allmänhet en sådan reform, menar kritikerna, därför att den skulle rubba företagsledningens maktposition i företaget.

Kritikerna erkänner att det ibland kan råda en intresse motsättning mellan de anställdas krav på företagsdemokrati och andra intressenters krav på prestationer från företaget. Man kräver därför inte alltid att de anställda ensamma skall representeras i styrelsen. Man hävdar emellertid dels att motsättningen till stor del kommer att försvinna när företagsdemokratin blivit fullt genomförd eftersom då samhällets värdeskala kommer att ändras, dels att företagsdemokratin i sig bär oanade möjligheter till produktivitet och vinster. Människorna kommer att vara beredda att betala den eventuella kostnaden för företagsdemokrati i form av minskad produktion.

Talet om oförenliga intressen avfärdas huvudsakligen som en myt skapad av näringslivet i avsikt att bromsa införandet av företagsdemokrati. Slagkraften och handlingsförmågan i företagsstyrelserna blir inte mindre om vissa styrelseledamöter utses av de anställda.

Intresse motsättningen uppstår också genom att företagsledarna/ägarna inte är beredda att acceptera en sänkning av företagsvinsten. Om inte ägare och företagsledare vill vara med under de nya betingelser som införandet av företagsdemokrati innebär så står det dem fritt att lämna företaget när de så önskar. Staten, kooperationen, folkrörelserna eller småspararna kan då träda in och överta deras aktier samt tillsätta nya styrelseledamöter. Detta är enligt många kritiker den lyckligaste utvecklingen då man därigenom på ett smidigt sätt skulle frigöra sig från hela det tunga arvet av traditionella kapitalintressen och auktoritetstro som vilar över näringslivet. Storfinansens självpåtagna maktställning skulle i grunden undermineras och därmed öppna portarna för en genomgripande demokratisering av såväl det ekonomiska som det politiska livet. Företagsdemokratin skulle på detta sätt lägga grunden till ett helt nytt samhälle byggt på samarbete och solidaritet i stället för på konkurrens och rivalitet. Förvandlingen skulle kunna ske stegvis genom radikala reformer i stället för genom en total omvälvning och statligt övertagande av produktionsmedlen som är den marxistiska vänsterns variant.

Motargument

Näringslivets argumentation i företagsdemokratifrågan är koncentrerad kring argumenten om effektivitet och intressekonflikter. Man hänvisar därvid ofta till inställningen på fackföreningshåll, som ända fram till den senaste tiden har varit att de anställdas intressen bäst tillgodoses genom förhandlingar mellan två fristående parter, fackföreningen och arbetsgivaren. Om de anställda på ett eller annat sätt är representerade på arbetsgivarsidan uppstår lätt intressekonflikter, vilket de fackliga organen önskat undvika.

Det har från näringslivshåll varnats för effektivitetsförluster både på kort och lång sikt. De omställningsproblem som uppstår i samband med en radikal och snabbt genomförd reform på företagsdemokratiområdet skulle på kort sikt leda till störningar i produktionen och därmed till en sänkning av effektiviteten. På längre sikt riskerar en dominans för de anställda i företagsstyrelserna att leda till en allvarlig intressekonflikt mellan dessa och samhället i övrigt. De anställda kräver trygghet, goda löner, bekväm förläggning av arbetstiden etc. som kan vara svårt att förena med samhällets krav på att företaget på ett rationellt sätt skall förse marknaden med varor och tjänster. Någon form av mätare som visar hur effektivt företaget tillfredsställer marknadens behov måste finnas. Vinsten har hittills utgjort denna mätare och ägarnas inflytande har garanterat att vinsten beaktas.

Så länge man anser att företagsdemokratin är förenlig med och bidrar till en högre effektivitet (i långsiktig samhällsekonomisk bemärkelse) är inställningen till ökad företagsdemokrati vanligen positiv. Delvis beroende på att effektiviteten inte är ett entydigt definierat begrepp varierar naturligtvis uppfattningarna starkt om var gränsen går mellan effektivitetsfrämjande och effektivitetshämmande reformer. Näringslivets företrädare avvisar emellertid i praktiken tanken på att företagsdemokrati har ett egenvärde som kan vägas mot förluster i effektivitetshänseende. Argumentet är vanligen att ökad företagsdemokrati bara är ett av ett oändligt antal olika områden som tar samhällets resurser i anspråk och att denna måste anses ha låg prioritet i jämförelse med otillfredsställ-

da behov på områden som sjuk- och ålderdomsvård, u-hjälp m.fl. I valet mellan å ena sidan högre löner och kortare arbetstid och å andra sidan mer företagsdemokrati är det inte givet att de anställda kommer att ge förord åt det senare.

Den snabba strukturomvandlingen brukar anföras som exempel. Denna har på det hela taget inneburit ett starkt tillskott till ökningen av våra resurser som kunnat disponeras i enlighet med samhällets önskemål. När det gäller de underutvecklade länderna har strukturomvandlingen dessutom inneburit ökade exportmöjligheter för dessa genom att typiska u-landsnäringar som jordbruk och textilindustri reducerats i snabb takt. Det är uppenbart att om ökad företagsdemokrati kommer att innebära lägre takt i strukturomvandlingen — vilket är troligt eftersom de anställdas preferenser för trygghet i anställningen sannolikt kommer mer i förgrunden — kommer detta att drabba inte bara de svenska konsumenterna, utan också i hög grad våra möjligheter att stödja de underutvecklade länderna.

En rad tänkbara andra motsättningar mellan ökad företagsdemokrati och ekonomiska-politiska mål av stabiliseringspolitisk och lokaliseringpolitisk karaktär brukar också anföras.

Vissa kritiker menar att kostnaden för den minskade effektiviteten helt skall bäras av företagsvinsterna, varigenom den enda grupp som kommer att drabbas i samhället är aktieägarna. Från näringslivshåll hävdas att detta resonemang rent sakligt är fel därför att bara en bråkdel av vinsterna går till utdelningar. Huvudparten återinvesteras i produktiva anläggningar. En stor del betalas vidare i skatter. Hela samhället skulle få bära kostnaderna. Till dessa kommer då de negativa effekterna på investeringsvilja och därmed framåtskridande.

Ett antal praktiska skäl har också framförts av näringslivet mot styrelserepresentation för de anställda. Företagsledningens slagkraft och handlingsförmåga skulle därvid minska. Det går inte, menar man, att direkt överföra det system som tillämpas inom den politiska demokratin på det ekonomiska livet, det är alltför tungrott. Inom näringslivet krävs det, om man skall stå sig i konkurrensen, att företagsledningen kan fatta snabba beslut utan alltför

mycket kompromissande. Dessutom krävs med hänsyn till konkurrenterna en sekretess som svårigen kan förenas med en utvidgad styrelserepresentation för de anställda.

En annan fråga är hur styrelserepresentation skall kunna genomföras i de multinationella företagen och i den moderna typ av företag som mer kännetecknas av att företaget besitter idéer och kunskap än maskiner och anläggningar. Man frågar sig också vem som skall stå för nyföretagandet.*

Det bör observeras att de här återgivna reservationerna från näringslivets sida endast gäller den form av inflytande som innebär att de anställda får ett avgörande inflytande över företagets skötsel, t.ex. genom en stark representation i bolagsstyrelserna. Något egentligt motstånd mot införande av olika former av arbetsplatsdemokrati har inte kommit från företagen, då man förutsätter att denna inom vida gränser är förenlig med ökad effektivitet.

Näringslivets företrädare instämmer med kritiken på vissa punkter, men hävdar att bristerna när det gäller makt och företagsdemokrati successivt håller på att ersättas med en ledarrekrytering som grundar sig på personliga kvalifikationer. Den anställda får successivt mer inflytande både över sin arbetsplats och över företaget genom företagsnämnder m.m. Utvecklingen rör sig alltså mot en ökad demokratisering, menar man på näringslivshåll, men denna utveckling kan inte drivas för fort på grund av risker för störningar i ekonomin.

* Se vidare föredrag av Kurt Samuelsson, Lars Lidén och Lars Wirström/Olle Karleby.

Näringslivet och u-länderna

Den häftiga diskussionen kring näringslivet i u-länderna och dess internationella agerande över huvud taget måste ses i ljuset av särskilt ungdomens starkt vidgade internationella perspektiv. Med en global syn på de ekonomiska problemen ligger det nära till hands att betrakta den inriktning som den handelspolitiska debatten hittills haft som inte bara föråldrad utan också omoralisk. Ledstjärnan för Sverige — liksom i alla andra länders — agerande har varit vilka politiska och kommersiella principer som gagnar det egna landet. I kontroverserna mellan protektionism och frihandel har det avgörande argumentet för olika lösningar nästan alltid varit hur det inhemska näringslivet och skilda konsumentgrupper berörs. I frihandelsdoktrinen ingår visserligen också hänvisningen till de ömsesidiga fördelar som följer av handel mellan två länder, men fördelen för det andra landet har aldrig på allvar givits förord framför de egna nationella intressena.

För den som är benägen att se till ”globala intressen” är det naturligt att betrakta de ekonomiska effekterna i alla berörda länder och uppmärksamheten vänds då särskilt mot de fattiga länderna. Man ser förhållandet mellan rika och fattiga länder i analogi med förhållandet mellan rika och fattiga människor i det egna landet. I de internationella ekonomiska förbindelserna befinner sig de fattiga länderna i underläge. Det finns alltså ett mycket starkt moraliskt engagemang i kritiken mot företagens agerande i u-landssammanhang, en vilja att stå på den svagares sida.

Många kritiker har dragit konkreta politiska slutsatser av detta nya synsätt. Det nuvarande internationella ekonomiska systemet, som baseras på de kapitalistiska principerna om frihandel och fri konkurrens, är medvetet utformat för att suga ut u-länderna eller

missgynnar i varje fall dessa. Korruppta och USA-dominerade organisationer som IMF, världsbanken, FN m.fl. medverkar i utsugningen. Sverige och svenskt näringsliv är genom ett otal band inlemmade i denna imperialistiska sammansvärjning. Sverige är en imperialismens lilla asgam, som det ibland så drastiskt brukar uttryckas.

Målet för de mest radikala grupperna blir med detta synsätt att undanröja den internationella kapitalismen eller i varje fall att förhindra att den får tillträde till u-länderna. Som en etapp på vägen kräver man, att det svenska näringslivets aktivitet i u-länderna och dess samarbete med den internationella kapitalismen snarast måste upphöra. Man har som särskilt misshagliga utpekat ett antal regimer, företag, internationella organ och forskningsinstitutioner med vilka det svenska näringslivet på ett eller annat sätt samarbetar.

Den logiska slutsatsen blir att den nationella kapitalismen också måste undanröjas, eftersom denna är ouplösligt förenad med den internationella kapitalismen.

Efter denna snabbskiss av den mest extrema vänsterkritiken, är det hög tid att påpeka, att engagemanget för u-länderna är utbrett. Särskilt ungdomar från alla politiska läger går i bräsch. I en sådan situation har marxister av olika schatteringar ett intellektuellt övertag. De har enkla och slagkraftiga förklaringar till alla orättvisor i världen. Det är därför inte förvånande att liberala, moderata och kristna ungdomar medvetet eller omedvetet brukar marxistiska tankegångar när de argumenterar kring u-landsproblemen.

Några fakta kring u-länderna

Vi skall försöka att något skissera den nedslående verklighet som ligger bakom u-landsdebatten med hjälp av några generella observationer, om vilkas korrekthet relativ enighet råder.

För att en snabb och balanserad ekonomisk utveckling skall vara möjlig, måste samhällsorganisationen vara av en viss kvalitet.

Det måste finnas nationell samhörighet, en fungerande rättsordning, en ganska hederlig och effektiv förvaltning, måttliga sociala spänningar etc. Det är dock inte nog med att de institutionella förhållandena skall vara gynnsamma. Därtill kommer att en rad ekonomiska hinder måste övervinnas för att en utveckling skall kunna komma till stånd och upprätthållas. Två viktiga utvecklingshinder är för närvarande bristen på kapital och utbildad arbetskraft. När det gäller den förra "flaskhalsen" sinar båda källorna för kapitalbildning, nämligen tillförsel i form av utländsk valuta och i form av inhemskt sparande.

Knappheten på utländsk valuta är nära förknippad med u-ländernas ogynnsamma exportutveckling. Denna beror i sin tur huvudsakligen på den långsamma utvecklingen av efterfrågan i industriländerna på främst de råvaror som u-länderna producerar. U-ländernas handel är till övervägande delen inriktad på industriländerna, handelsutbytet med andra u-länder är ännu mycket utvecklat. Eftersom u-landet oftast är beroende av en eller ett fåtal exportvaror uppstår dessutom starka svängningar i exporten som kan få mycket allvarliga konsekvenser för utvecklingsplaneringen.

Det utländska kapitalet har inte kunnat råda bot på valutabristen. Den offentliga utländska hjälpen har på senare år stagnerat.

Bristen på inhemskt sparande hänger samman med den låga nationalinkomsten per capita och den låga tillväxttakten i denna. Totalt ökade u-ländernas genomsnittliga årliga nationalinkomst med ca 5 procent under 1960-talet, men räknat per capita reducerades denna siffra till ca 2,5 procent på grund av den kraftiga befolkningsökningen. Bristen på inhemskt sparande i förening med svårigheten att mobilisera det sparande som faktiskt sker för produktiva ändamål har också ett nära samband med den skeva inkomstfördelningen. Inkomst- och förmögenhetskoncentrationen resulterar i u-länderna, i motsats till vad man kanske skulle vänta sig med ledning av västerländska förhållanden, inte främst i produktiva investeringar utan alltför ofta i kapitalflykt och lyxkonsumtion. Därigenom har den så viktiga industrialiseringen fördröjts. Resultatet har i stället blivit en kraftig snedvridning av u-ländernas produktion till förmån för tjänster och konsumtions-

varor i korta serier avsedda för ett fåtal köpstarka konsumenter på hemmamarknaden.

Ett annat utvecklingshinder är bristen på utbildningsresurser och som en följd därav utbildat folk. Denna brist är nära förknippad med den ovannämnda bristen på inhemskt sparande. Utbildning kan ju ses som en form av produktiv investering.

Vilken blir då de utländska företagens roll i detta sammanhang?

Är de utländska investeringarna vanligen förknippade med ett valutainflöde eller med ett utflöde?

Är handel och investeringar ett medel att stimulera industrialiseringen i u-länderna eller medverkar de tvärtom till att permanenta den nuvarande råvarubaserade produktionsstrukturen?

Resulterar de utländska investeringarna i en för u-landet meningsfull produktion eller binder de bara upp inhemskt sparande och andra knappa resurser i ur utvecklingssynpunkt tveklaktiga projekt?

Tillför de utländska företagen u-landet något kunnande eller är den teknik de för med sig oanvändbar eller rent av skadlig?

Hur inverkar närvaron av utländska företag på människorna och samhällsstrukturen i u-landet, på viljan till utveckling och nationell uppslutning?

Det är omkring dessa och andra frågor som debatten huvudsakligen rört sig. Särskilt den sista frågan har naturligtvis genom sin svårgripbara karaktär givit upphov till diametralt motsatta svar.

Debatten

En av orsakerna till att debatten i u-landsfrågorna fått en sådan intensitet är att den har få otvetydiga fakta att bygga på. Den statistik som sammanställs av de internationella organisationerna, hjälporganen och av u-länderna själva är så ofullständig och så motsägelsefull att varje meningsyttring tycks kunna använda den som stöd för sin uppfattning. Teorierna om ekonomisk utveckling blir på så sätt, åtminstone i icke-professionella kretsar, i mångt och

mycket en trosak, vilket gör det oundvikligt att personliga värderingar kommer att dominera debatten om vilken utveckling man vill få till stånd och hur denna skall åstadkommas.

Representanter för näringslivet blickar med förkärlek tillbaka på vår egen industriella utveckling och pekar på de drivkrafter som legat bakom denna, fri företagsamhet, frihandel, kapitalimport (i ett tidigt skede) osv. Övertygade socialister och många andra ser gärna Sovjetunionen, Kina, Kuba m.fl. som exempel på hur utvecklingsprocessen skall kunna initieras och vilken riktning den skall ta.

Man får ibland intrycket att ingendera parten egentligen är särskilt intresserad av att studera de specifika förhållandena i u-landet ifråga. U-länderna har mer blivit ett slagträ i den ideologiska kampen på hemmaplan! För näringslivet blir verksamheten i u-länderna ett nytt bevis på den fria företagsamhetens och frihandelns välsignelser. För en sann revolutionär är alla förbindelser mellan kapitalistiska företag och u-länder av ondo eftersom de hotar att leda till att en kapitalistisk ordning inplanteras i u-länderna.

Det kan förefalla önskvärt att söka skala bort de ideologiska övertoner som vidhäftar debatten om näringslivets engagemang i u-världen så att parterna kan enas om de praktiska svårigheter som måste lösas. Men problemet är att det inte går att bortse från den ideologisk-politiska sidan av saken eftersom denna har att göra med själva målformuleringen för utvecklingsprocessen. Alla vill ha till stånd någon form av förändring, så mycket kan man vara överens om, men vari denna förändring skall bestå och hur man tänker sig att det slutliga resultatet skall se ut är en fråga om politiska värderingar.

Det finns en benägenhet inom särskilt näringslivet att låta värderingarna komma i skymundan bl.a därför att den bristande kunskapen om hur verkligheten är beskaffad gjort hela frågan om målen osäker. Den i andra sammanhang förhärskande föreställningen att ekonomi och politik inte hör samman, att företaget har sina givna ramar under vilka det kan verka efter företagsekonomiska principer oberörda av politiska hänsyn, tillämpas således

även i u-landssammanhang. Näringslivets företrädare inser inte, eller vill inte inse, att de ekonomiska åtgärder företagen vidtar i u-länderna implicerar alldeles bestämda mål, även när det gäller den politiska och sociala utvecklingen. Det sannolika är att man inom näringslivet föreställer sig att om man främjar en ekonomisk tillväxt ger denna på sikt en politisk och social utveckling enligt samma mönster som industriländerna. Kollisionen med dem som anser att en viss politisk och social utveckling är ett prerekvisit för en ekonomisk utveckling blir då i det närmaste oundviklig.

Kritik

Kritiken av näringslivets internationella förbindelser kan nästan alltid spjälkas upp i moraliska omdömen och utsagor om verkligheten. *Dels* rymmer den en etisk-normativ aspekt: Vem bör tjäna? Vem bör förlora? *Dels* rymmer den problemet om hur verkligheten faktiskt är beskaffad; vem tjänar på transaktionen?

Värderingarna

Värderingarna finns naturligtvis hopplöst invävda i föreställningarna om de ekonomiska transaktionernas faktiska konsekvenser. Ofta ligger de till och med till grund för de slutsatser som dras. Ibland kan dock värderingarna vara ganska oberoende av vad man tror om den ekonomiska verkligheten; de uttrycker helt enkelt ett personligt behov att moraliskt ta ställning oavsett vad man tror att konsekvenserna kan bli av detta. Att vi ändå här vill göra ett försök att explicit redovisa några av de värderingar som ligger under kritiken av de svenska företagens u-landsengagemang beror på att vi anser att dessa spelar en stor roll. Det är naturligtvis inte så att det bara är kritikerna förunnat att vara moraliska, möjligen skulle man kunna säga att de företräder en strängare moral.

En värdering utan särskild politisk anknytning är att det är just de fattiga människorna i u-länderna som skall hjälpas. Företagens uppgift blir därför i första hand att utan sidoblickar på det egna

intresset se till att de underutvecklade länderna utvecklas ekonomiskt och socialt. Vissa kritikers ekonomiska analys i kombination med denna värdering leder ofta till slutsatsen, att handel på nuvarande villkor och privata investeringar är en av de främsta anledningarna till att ett klassamhälle uppstår och förstärks.

När det gäller storleken på de löner som de utländska företagen betalar är värderingarna något vacklande. Å ena sidan kan hävdas att proletariatet i u-länderna utsätts för en hänsynslös exploatering genom att det betalas för låga löner. Å andra sidan kan man likafullt påstå, att företagen betalar för höga löner, om man nämligen jämför dem med inkomsterna hos den fattigare delen av befolkningen, främst landsbygds- och slumbefolkningen. Genom att underhålla en relativt välbetald arbetararistokrati medverkar företagen till en fördjupning av klasskillnaderna inom landet. Den gynnade delen av arbetarklassen har också vid otaliga tillfällen visat prov på sin beslutamhet att slå vakt om sina privilegier.

Till den socialistiska ekonomiska analysen anknyter de värderingar som utgår från att man skall skapa ett socialistiskt samhälle i u-länderna. Definitionen på ett socialistiskt samhälle är vacklande, men några ofta framförda egenskaper kan urskiljas. Hela folket skall mobiliseras för att i en kollektiv anda på egen hand skapa sin framtid. Den ekonomiska utvecklingen skall försiggå på bred front med tonvikt på landsbygdens utveckling, ingen ojämnhet i utvecklingen i form av klass eller regionala skillnader skall tillåtas. Utvecklingen skall vara fastlagd i nationella planer.

De socialistiska värderingarna kan uttryckas mer eller mindre explicit. Socialismen kan vara ett medel att uppnå ett bättre samhälle, eller den kan vara själva målet. Värderingen att det är det socialistiska systemet i sig som är eftersträvansvärt utesluter automatiskt alla former av kapitalistisk verksamhet i u-länderna, utan att någon egentlig analys av de privata investeringarnas och handelns effekter behöver företas. Till skillnad från fallet där socialismen betraktas som ett medel är således själva slutsatsen, dvs. att banden skall brytas med de kapitalistiska staterna och företagen, i detta fall uteslutande en värderingsfråga.

Omdömen om ekonomiska sammanhang — handeln

Den grundläggande motsättningen mellan etablerad akademisk och socialistisk ekonomisk teori kan enklast uttryckas på följande sätt: Enligt den förra uppfattningen innebär byte av varor eller tjänster normalt vinst för båda parter — annars skulle ju inget byte komma till stånd. Enligt en renodlad socialistisk uppfattning innebär byte av varor eller tjänster normalt vinst för den ena parten och förlust för den andra parten. En mer nyanserad skola hävdar: Byte innebär vinst för båda parter, men vinsten fördelas asymmetriskt så att den starkare vinner avsevärt mer än den svagare.

I analysen av inhemska transaktioner leder dessa teser till följande resultat: Enligt konventionell uppfattning är lönarbete normalt till nytta för såväl arbetsgivare som arbetstagare. Enligt socialistisk grunduppfattning är lönarbete arbetsgivarens utsugning av arbetstagaren. Den förre exploaterar den senare genom att tillgodogöra sig det s.k. mervärdet, dvs. vinsten. Mervärdet borde egentligen tillhöra arbetstagaren, eftersom arbete är det enda som skapar värde.*

I analysen av handel mellan ett rikare och ett fattigare land ger teserna följande utslag: Enligt traditionell uppfattning innebär handel mellan två länder med olika produktionsförutsättningar normalt fördel för bådadera. Om England och Portugal byter kläder och vin tjänar både England och Portugal på affären.

Den socialistiska teorin har ingen entydig utrikeshandelsteori. Den nya vänstern uppvisar två varianter som helt naturligt blandas ihop av många. Variant ett innebär att förhållandena mellan rika och fattiga länder uppfattas i analogi med förhållandena mellan rika och fattiga människor i ett land. Världshandeln är den globala motsvarigheten till mervärdesexploateringen i den slutna ekonomin. Relationerna mellan i-länder ("de rika") och u-länder ("proletärländerna") beskrivs i klasskampens termer.

Variant två utgår från en klassanalys av båda länderna. Enligt denna variant är det oriktigt att hävda att "England" eller "Portugal" tjänar eller förlorar; frågan som måste ställas är vilka i Eng-

* Se också avsnittet om marknadsekonomin.

land och vilka i Portugal är det som tjänar och förlorar. Det regelbundna svaret är att överklassen i båda länderna tjänar medan underklassen i det fattigare landet förlorar. När det gäller underklassens behållning i det rikare landet är den marxistiska analysen något vacklande. Den socialistiska slutsatsen är i båda fallen att handeln på nuvarande villkor måste upphöra.

En viss ambivalens förekommer i fråga om den svenske arbetarens ställning i förhållande till kollegan i u-landet. Är det t.ex. rätt att svenska arbetare skall riskera att bli arbetslösa för att vi importerar från u-länderna? Det socialistiska svaret är att hänvisa till att såväl den svenske arbetaren som arbetaren i u-landet är exploaterade och att det är kapitalisten och de högavlönade som skall tvingas betala hela omställningskostnaden och inte arbetarna. Det anses naturligt att de lågavlönade i Sverige inte är särskilt positivt inställda till u-hjälpen så länge de vet att bördan inte bärs solidariskt av alla människor.

Den ”radikalliberala” kritiken har i fråga om handeln mellan i- och u-länder avlägsnat sig långt från den traditionella frihandelsdoktrinen. Den anknyter närmast till det ovannämnda socialistiska synsättet att handelns vinster fördelas asymmetriskt till den starkares fördel. Slutsatserna utmynnar ofta i förslag till punktåtgärder i form av skyddstullar, subventioner, preferensbehandling, råvaruavtal etc.

Omdömen om ekonomiska sammanhang — de privata investeringarna

De sociala orättvisorna och fattigdomen i u-länderna låter sig med fördel analyseras i emotionellt laddade marxistiska termer av klasskamp, mervärde och utsugning. Därmed är emellertid inte sagt att den marxistiska analysen ger en verklighetstrogen bild av förhållanden och orsakssamband i u-länderna. Analysen ligger ofta på hög abstraktionsnivå och är dessutom mycket generaliserande. För att få en mer exakt föreställning om innehållet i den socialistiska kritiken bör man därför studera angreppen mot företagens agerande i u-länderna i varje konkret fall.

Den "radikalliberala" kritiken har i viss mening satt sig mellan två stolar. Å ena sidan har man, åtminstone i u-landssammanhang, övergivit det traditionella liberala synsättet, att fri konkurrens och frihandel utgör de främsta drivkrafterna till ekonomiskt välstånd, men vägrar å andra sidan att godta det socialistiska schemat som alltför dogmatiskt och otillåtet förenklat. "Radikalliberala" kritiker saknar alltså en utarbetad generell teori att angripa u-landsproblemen med, vilket gör att deras kritik och framkastade lösningar kan förefalla mindre övertygande än de socialistiska.

Förståelsen av den marxistiska synen underlättas om den refereras som en polemik mot argumenten från näringslivshåll. Vi föregriper därför något presentationen av dessa. Från företagshåll brukar hävdas, att utländska privata investeringar, som innebär att landet tillförs kapital och tekniskt-administrativt kunnande, initierar en ekonomisk utvecklingsprocess. Investeringarna resulterar direkt dels i en, förhoppningsvis lönsam, produktion där u-landet får sin del av vinsten genom skatterna, dels i nya arbetstillfällen, vilket ökar inkomsterna. Dessutom måste det utländska företaget och dess anställda hålla sig med en rad inhemska leverantörer av varor och service, vilkas inkomster också ökar. En mängd andra positiva effekter av privata investeringar, som höjd bildningsnivå hos den inhemska befolkningen m.m., brukar anföras. Alla dessa faktorer gör att det ekonomiska välståndet sprider sig i cirklar ut från företaget. En väsentlig fördel med de privata investeringarna är, menar man på näringslivshåll, att de oftast är inriktade på export och därmed tillför u-landet den utländska valuta som det är i sådant desperat behov av.

Den grundläggande *marxistiska* invändningen är att den liberala harmonilära, som åberopas av näringslivet, utesluter en klassanalys av u-landssamhället. De liberala teorierna bygger på att det finns en intressegemenskap mellan i- och u-länder och mellan olika klasser inom u-landet, medan ett kapitalistiskt samhälle med nödvändighet karakteriseras av djupgående och oförenliga intresse-motsättningar. Klass- och maktstrukturen i kombination med det marknadsekonomiska systemet är enligt marxisterna den väsentliga orsaken till underutvecklingen och till att denna inte kan bry-

tas. Alla de framsteg som eventuellt kan åstadkommas inom ramen för den liberala utvecklingsmodellen innebär bara att vissa symptom på underutvecklingen undanröjs, men att de verkliga orsakerna består. Att u-länderna skall förbli fattiga är nämligen nödvändigt för att det kapitalistiska systemet skall fungera både nationellt och internationellt.

På samma sätt som de kapitalistiska marknadskrafterna för vissa människor och för vissa regioner skapar ett överflöd, leder de till fattigdom och underutveckling för andra människor och landsändar. Underutveckling och utveckling i den kapitalistiska betydelsen är bara två sidor av samma process, nämligen den globala mervärdesexploateringen. Underutveckling är en förutsättning för utveckling och vice versa. Underutveckling respektive utveckling kan i sina mest extrema former representeras av de båda ändpunkterna i en lång kedja av exploatering, från tenngruvearbetaren i Bolivia till finansfursten i New York. Dessa båda personer är oupplösligt förenade vid varandra i det kapitalistiska systemet, kapitalisten genom sitt överflöd, arbetaren genom sitt armod.

På *mindre dogmatiskt håll* — socialistiskt och radikalliberalt — kritiseras den ekonomiska utveckling som de privata investeringarna avser att befrämja för att gynna endast ett smalt skikt ofta redan välbeställda människor. De utländska investeringarna medverkar i själva verket till att förstärka den inhemska förtryckarelitens grepp om folket och motarbetar därmed direkt en ekonomisk utveckling på bred front. En sådan menas endast kunna komma till stånd genom en djupgående social och politisk omvandling.

De privata investeringarna snedvrider också u-landets ekonomi och rubbar balansen i denna. De leder till att u-landssamhället polariseras i en modern sektor som kännetecknas av hög kapitalintensitet i kombination med modern västerländsk teknik och en hopplöst efterbliven sektor. Spridning av välståndet från den moderna sektorn till den efterblivna förekommer i mycket liten utsträckning. Den moderna sektorn utgör i själva verket isolerade öar av välstånd i ett hav av underutveckling (den brasilianska kustremsan kring Sao Paulo och oljesamhällena på arabiska halvön brukar tas som exempel).

Spridningseffekterna av privata investeringar blir ringa därför att de utländska företagens mål och den teknik de använder är oförenliga med u-landets intressen. Vad detta behöver är inte den produktion som de utländska företagen på grundval av företagsekonomiskt vinstintresse satsar på. När det gäller tekniken är det främst de kapitalintensiva metoderna, vilka ställer små anspråk på arbetskraftens kvantitet, men stora på dess kvalitet, som starkt begränsar spridningseffekterna. Genom enklare produktionsmetoder, alltså en mer arbetsintensiv process, skulle fler människor kunna beredas sysselsättning. En enklare teknik, mera anpassad till förhållandena i u-landet, skulle också lättare kunna spridas till andra sektorer av ekonomin.

Argumentet att en kapitalintensiv produktionsteknik kan vara nödvändig för framgångsrik konkurrens på världsmarknaden vänds av kritikerna till ett bevis på att den internationella handeln är ett instrument att suga ut u-länderna och tvinga dem att använda produktionsmetoder som gynnar kapitalisterna men inte folkets breda lager.

De råvaruextraherande industrierna — från vilka spridningseffekterna är erkänt små, men som utgör en betydande del av de privata investeringarna i u-länderna — anses av kritikerna vara den mest uppenbara formen för exploatering av både u-landets naturtillgångar och av dess människor. Inriktningen och utformningen av de privata investeringarna blir särskilt tvivelaktig när man betänker att dessa till stor del finansieras genom inhemskt sparande som annars kunde ha använts till mer samhällsnyttiga ändamål.

De utländska anläggningarna medverkar enligt kritikerna inte heller till en förbättring av u-ländernas betalningsbalans. Många producerar för hemmamarknaden, och då ofta produkter av tvivelaktigt värde (Coca-Cola o.d.). Den avancerade kapitalutrustningen och tekniken ställer stora krav på dyrbar import. Privata investeringar medverkar dessutom på olika sätt till en spridning av västerländska konsumtionsvanor bland över- och medelklass, varigenom importen av konsumtionsvaror ökar. Kritikerna anser över huvud taget inte att de privata investeringarna tillför landet något kapital. De innebär tvärtom en permanent åderlåtning av u-landets

resurser. Låga skatter som företagen på många sätt kan undvika att betala leder i kombination med låga löner till exceptionellt höga vinster. Den verkliga vinsten, till skillnad från den redovisade, ökas ytterligare genom olika manipulationer vid avräkningar mellan moder- och dotterbolag. Några faktiska spärrar för vinstthemtagning existerar inte eftersom de multinationella koncernerna på tusen och ett olika sätt kan välja att ta ut vinsten i det land där det passar dem bäst. Privata investeringar blir därmed ett orimligt dyrt sätt för u-länderna att erhålla kapital utifrån.

För att u-länderna skall kunna uppnå en dynamisk ekonomi och ett dynamiskt samhälle över huvud taget krävs genomgripande strukturella reformer, vilka inte kan förenas med den typ av ekonomisk och politisk stabilitet som de privata investeringarna kräver. Stabiliteten är endast förenlig med en ekonomisk tillväxt i snäv bemärkelse som visserligen oftast är tillräcklig för att de privata investeringarna skall bli lönsamma, men som innebär att en djupare och social omvandling inte sker.

Genom att de utländska investeringarna på grund av sin ekonomiska, teknologiska och organisatoriska överlägsenhet, oftast utgör en central maktfaktor i u-länderna, kan de på ett effektivt sätt sörja för att den för dem så förmånliga stabiliteten upprätthålls.

Slutsatsen av den här relaterade (mindre dogmatiska) kritiken blir att privata investeringar endast kan accepteras i länder där den sociala, ekonomiska och politiska strukturen garanterar att investeringarna verkligen blir till nytta för landet.

Motargument

Från näringslivets sida ställer man sig helt oförstående till den marxistiska dialektik och revolutionssyn som de mest extrema kritikerna exponerar. Den egna inställningen till frågan om näringslivets internationella förbindelser över huvud taget är pragmatisk. Detta är ganska naturligt med tanke på den verklighetsnära verksamhet som näringslivet har att bedriva. Man hävdar gärna att på lång sikt är de värderingar som omfattas av de ledande inom före-

tagen i grunden inte så vitt skilda från de mer sansade kritikernas. Vad som skiljer är uppfattningen om vilka medel som skall användas för att uppnå en del av de långsiktiga målen. Detta kan naturligtvis leda till, menar man på näringslivshåll, att resultaten på kort sikt inte står i överensstämmelse med den på lång sikt önskvärda utvecklingen, som t.ex. i fallet med inkomstfördelningen. En kortsiktigt skev inkomstfördelning blir enligt detta synsätt närmast ett medel genom vilket man uppnår en snabb ökning av levnadsstandarden och därigenom på lång sikt en social och politisk utjämning.

Det förefaller orealistiskt att tro att det offentliga biståndet kommer att öka i sådan takt att privata initiativ blir obehövliga. Vad är i så fall kritikernas alternativ till privata investeringar frågar man sig på näringslivshåll? Endast under förutsättning att de privata investeringarna har ett negativt inflytande på u-landets utveckling, är det rimligt att helt avvisa dem. Även om bidraget till utvecklingen är mycket litet bör privata investeringar vara välkomna i u-länderna eftersom andra alternativ saknas. Kritikerna har med all rätt visat på väsentliga brister hos de privata investeringarna som utvecklingsinstrument, men deras botemedel har i många fall varit en total förändring av det internationella ekonomiska systemet, vilket måste framstå som en orealistisk lösning på kort sikt. U-länderna anser sig sannolikt inte ha tid att vänta på den stora världsrevolutionen innan de påbörjar sin utveckling.

Näringslivets företrädare hävdar att Sverige och svenska företag gör u-länderna den största tjänsten genom att arbeta inom det internationella system för handel och kapitalrörelser som finns och försöka förändra detta inifrån på de punkter där det inte fungerar tillfredsställande. Om Sverige och andra länder sätter sig över internationella avtal, som exempelvis GATT, skulle detta endast få till följd att det internationella handelssamarbetet försämrades och tendenserna till protektionism ökade, vilket skulle skada u-länderna. Man hänvisar till uttalanden från regeringshåll att handel med ett land inte är liktydigt med gillande av dess politiska kurs.

Från näringslivshåll framhålls ofta att man bör akta sig för att

förväxla avarter av privata investeringar med privata investeringar över huvud taget. Likaså bör man hålla isär privata investeringar från stora och mäktiga länder, som t.ex. USA och svenska investeringar. De amerikanska investerarna har ofta kunnat använda sig av USA:s politiska, ekonomiska och militära överlägsenhet till att befrämja sina egna intressen i u-landet. Till saken hör också att de amerikanska investeringarna ofta företas av stora multinationella koncerner, som enbart genom sin storlek har en stark förhandlingsposition. Svenska investerare däremot betraktas som små internationellt sett. I den mån de kan påräkna stöd från Sveriges regering i sina förhandlingar med u-länderna får ett sådant stöd relativt ringa värde på grund av Sveriges litenhet.

I själva verket, menar man på näringslivshåll, har svenska företag en svår position i u-länderna både när det gäller att förhandla med u-landets regering och i konkurrensen med inhemska och utländska privata investeringar. Detta förhållande demonstreras av att vinstmarginalerna för dotterbolagen i u-länderna oftast är mycket knappa, i synnerhet under de första åren. Investeringarna blir företagsekonomiskt lönsamma endast på lång sikt och därvid kommer nya risker med i bedömningen (bland annat politiska) som tenderar att reducera de förväntade framtida vinsterna.

Av kritiken kan man ibland få intrycket att svenska investerare står i kö för att få exploatera de underutvecklade länderna och skörda jättevinsten där. Det verkliga förhållandet är att investeringsutsiktterna ter sig mycket gynnsammare i de utvecklade länderna och att det måste till särskilda skäl för att förmå svenska företag att investera i u-länderna, som t.ex. önskan att behålla en marknad, som blivit omöjlig att nå med export på grund av höjda tullar m.m. Det verkliga förhållandet är också att de flesta u-länder välkomnar privata investeringar inom de sektorer som anses lämpade för sådana. De privata investeringarna integreras ofta i utvecklingsplanerna, där de bl.a. fyller den viktiga funktionen att minska påfrestningarna på u-ländernas knappa valutatillgångar. Höjda tullar är bl.a. ett medel att tvinga de utländska företagen att etablera sig i u-landet för att på så sätt få till stånd en inhemsk industrialisering. Detta faktum, som ofta förbises av kri-

tikerna, kan inte avfärdas genom det enkla argumentet att det endast är den merkantila överklassen som bestämmer med utgångspunkt från sina egna intressen. Även länder som Tanzania och Algeriet har uttryckt önskemål om privata investeringar, låt vara på delvis nya villkor, men i alla fall villkor som kan accepteras av de utländska företagen.

Företrädare för svenskt näringsliv uttrycker ofta den bestämda uppfattningen att ekonomisk utveckling också främjar politisk och social utveckling. Man hävdar följdriktigt att klassförtrycket skärps i länder som utsätts för bojkotter eller isolering av annat slag. Handel, turistresor och privata investeringar ger också förtryckta folkgrupper kontakter och impulser, vilket bidrar till att underminera regimen. Dessutom hävdar man att bojkotter är verkningslösa på grund av att företag från andra länder träder i de svenska företagets ställe.

Man framhåller också att kriterierna för vad som skall anses vara en ur olika synpunkter riktig utveckling långt ifrån är klara och accepterade. Vem skall dessutom bedöma om ett land har sådana politiska, institutionella och sociala förhållanden att privata investeringar kan förväntas befrämja en utveckling i enlighet med de eventuellt uppställda kriterierna?

Näringslivets företrädare brukar också understryka att hjälpen till de underutvecklade länderna inte främst är en fråga om moraliska värderingar och idéer, utan om att ställa resurser till u-ländernas förfogande på mest effektiva sätt. Det gäller att få fram dessa resurser och frågan är då hur man praktiskt, politiskt och ekonomiskt bäst skapar ett utrymme i den egna ekonomin för att överföra resurserna. Man kommer då fram till att även om de privata investeringarna har liten utvecklingseffekt per investerad krona i jämförelse med egentlig u-hjälp, så kan de ändå mycket väl vara en effektiv biståndsform om man ser på hur ett givet utrymme i den egna ekonomin bäst skall kunna utnyttjas för biståndsändamål. De privata investeringarna kräver ju i motsats till egentlig u-hjälp i form av gåvor och lån inte att utrymme måste skapas i ekonomin för hela det belopp till vilket investeringen uppgår, utan endast för den del som motsvarar skillnaden mellan in-

vesteringens avkastning vid annan placering och avkastningen vid placering i u-landet.

Till slut något om de argument som talar om det nationella intresset. Det är vanligt att företagen hänvisar till Sveriges export-situation. Moraliska gester som bojkotter, vägran att medverka i investeringsprojekt i u-länderna etc. kan allvarligt skada Sveriges ställning på den internationella marknaden, menar man. De som därvid skulle få bära bördan, vore i första hand de anställda inom exportföretagen och i andra hand hela folkhushållet.

Miljön

Miljödebatten, som under loppet av 1960-talet blivit allt intensivare, kan beskrivas som ett skräckslaget uppvaknande. Människan betraktar den skövlade naturen runt omkring sig och frågar om detta verkligen är utvecklingens mening. Man har alltmer kommit att förstå sambandet mellan den ständigt stigande produktionen och försämringen av livsbetingelserna; förstörd natur, buller, förorenad luft, sterila bostadsmiljöer etc.

Miljödebatten har väckt till liv många av de stora övergripande frågorna. Den har emellertid inte alltid givit några konkreta resultat, vilket kanske främst beror på att så många tekniskt svåra problem finns involverade.* Den enskildes inställning präglas ofta av en känsla av vanmakt inför en utveckling som han känner att han har små möjligheter att påverka. Det är naturligt att kritiken i stor utsträckning kommit att riktas mot dem som på det praktiska planet "orsakat" miljöförstöringen. Till dessa "nedsmutsare" hör företagen.

Miljö och miljöskydd – en principiell diskussion

Miljön och marknadshushållningen

I ett tidigare avsnitt har marknadshushållningen presenterats som den mekanism som ombesörjer att de nyttigheter som människorna

* Vi kommer i denna framställning endast att behandla de ekonomiska och sociala aspekterna på miljöfrågan; detta gäller såväl i den teoretiska diskussionen som i redogörelsen för kritiken och näringslivets argument.

önskar förvärva också produceras. Det råder ingen brist på TV-apparater, djupfrost spenat eller blyertspennor för den som är beredd att betala ett kostnadstäckande pris. Man kan passa in miljön i alla sina former i denna bild och fråga: varför är det brist på tystnad, ren luft, orörd natur, rent vatten etc? Varför klarar inte marknadshushållningen uppgiften att stämma av efterfrågan på och utbud av olika miljöinslag? Den frågan får bli utgångspunkt för den följande analysen.

Från miljösynpunkt är bl.a. följande situationer där det inte råder överensstämmelse mellan enskilda och samhälleliga kostnader och intäkter av intresse:

1. *Kollektiva nyttigheter.* För att marknadshushållningen skall kunna fungera krävs att endast de vilka uppträder som köpare får disponera varan eller tjänsten. Vem vill producera nyttigheter vilka kommer alla till del, oberoende av om de betalar eller ej? Och vem vore så dum att han betalade för något, som han under alla omständigheter skulle erhålla? Försvaret kan tjäna som exempel. Alla som vistas i Sverige får del av det skydd till liv och egendom, som den svenska försvarsmakten erbjuder. Den som inte kan eller inte vill betala för landets försvar går ej miste om skyddet.

Den typ av varor och tjänster som här exemplifierats brukar kallas kollektiva. De karakteriseras dels av att de tillhandahålls grupper av människor, dels av att de inte kan förmenas dem som vägrar betala.

Miljön är i stor utsträckning en kollektiv nyttinghet. Ett viktigt exempel är luften vi andas. Genom allemansrätten är miljön i Sverige mer "kollektiv" än miljön i många andra länder. Enskilda markägare finner ingen mening i att tillhandahålla god miljö genom att städa efter andras och egen nedskräpning. De kan ju inte utestänga dem som ej vill vara med och betala från att vandra i markerna.

Att producera kollektiva varor och tjänster har främst blivit en uppgift för det offentliga. Såväl stat som kommuner är därför utrustade med rätten att driva in tvångsavgifter i form av skatter och avgifter utan att lämna direkt motprestation.

2. *Oregistrerad efterfrågan*: Det ligger i marknadshushållningens natur att där inga tillräckligt penningstarka köpare finns eller bedöms komma att uppträda, där sker heller ingen produktion. Med hänsyn till att vissa miljövärden inte kan återställas om de förstörs har vi här en viktig miljöaspekt på marknadshushållningen.*

De oföddas möjligheter att få del av miljövärdena är bara en del av problemet med vad som brukar kallas optionsefterfrågan. Option innebär som bekant rätt att någon gång i framtiden få uppträda som köpare. I viss mening existerar en optionsefterfrågan för alla varor och tjänster. Även om vi låtsas betrakta det som fullkomligt självklart att ha tillträde till de olika marknaderna är vi i allmänhet beredda att betala ett pris för denna rätt. Principen åskådliggörs enklast med ett praktiskt exempel.

Låt oss säga, att Skansen med bevarande av dess kulturella särart inte ens med tillämpning av den mest raffinerade prissättning kan göras lönsam. Eftersom de totala intäkterna alltså är lägre än de totala kostnaderna kan det tyckas att såväl företags- som samhällsekonomiska motiv talar för att friluftsmuseet bör bytas mot höghus. Det bör emellertid observeras att i denna kalkyl ingår inte optionsefterfrågan, dvs. folks värdering av själva möjligheten till framtida Skansenbesök. De löpande inträdesavgifterna underskattar alltså det totala värdet för konsumenterna av Skansens tjänster.

Det stora problemet är dels hur folk skall fås att avslöja sin optionsefterfrågan, dels hur optionsavgifterna skall drivas in. Det är uppenbart, att en inkassering av optionsavgifterna kräver maktmedel som en enskild företagare saknar. Endast det offentliga kan skattevägen ordna en tvångsmässig utdebitering. Följaktligen blir offentlig produktion eller subventionering av privat drift marknadsmässigt motiverad i de fall en privat verksamhet skulle läggas ned om optionsavgifterna uteblev.

* Miljö kan tänkas konsumerad i tre former:

- a) utnyttjas men inte förbrukas (Exempel: friluftsliv)
- b) förbrukas med möjlighet till återställning i ursprungligt skick (Exempel: nedskräpning)
- c) förbrukas utan möjlighet till återställning i ursprungligt skick, (irreversibel förbrukning) (Exempel: utbyggnad av älvar)

3. *Externa effekter.* Mycken produktion och konsumtion påverkar direkt andra än dem som utför dem. Man talar i dylika fall om externa effekter, vilka kan vara positiva eller negativa för omvärlden. Ett expanderande industriföretag kan innebära positiva effekter för en hel bygd genom att skapa marknader för en rad serviceaktiviteter. Alla på orten har utbyte av den detaljhandel, det kulturliv, de skolor etc. som blivit en följd av industriföretagets expansion.

Negativa externa miljöeffekter uppkommer när fabriker förorenar luft och vatten eller när folk stör andras frid med oljud från radioapparater (akustisk nedskräpning).

Det kan stundom vara ett samhällsintresse att genom bidrag uppmuntra aktiviteter som har positiva externa effekter. Den som åstadkommer effekterna i fråga räknar nämligen med en intäkt som inte inkluderar värdet för andra. Betydligt oftare torde det vara nödvändigt att hindra eller försvåra aktiviteter som medför negativa externa effekter. Sådana effekter kännetecknas nämligen av att kostnaderna för den som åstadkommer dem är lägre än samhällets kostnader. Om ett företag som släpper ut förorenat avfallsvatten i en sjö åläggs att bygga ett reningsverk blir det bättre överensstämmelse mellan enskilda och samhälleliga kostnader.

Huvudparten av miljöproblemen kan inrangeras under något av dessa tre fall — kollektiva nyttigheter, oregistrerad efterfrågan och externa effekter — då marknadshushållningen inte automatiskt leder till tillfredsställande resultat. En fråga som tränger sig på är varför miljöproblemen kommit att upplevas som akuta just under senare tid. Nedskräpning och skövling är ju något som människorna alltid ägnat sig åt med stor frenesi. Ett viktigt skäl är säkert den tekniska utvecklingen som dels avsatt en ökad användning av kemikalier, dels gett ökade kunskaper om hur farliga för det levande som gamla och nya preparat är. Ett annat skäl till ökad miljömedvetenhet torde vara att konsumtionen av varor nått en sådan nivå att konsumenterna "fått råd" att beakta miljöeffekterna av en ytterligare ökad varuproduktion. Viss betydelse har det väl också haft att en del miljöinslag haft karaktären av fria nyttigheter

för vilka äganderettsfrågan ansetts ointressant. Vem äger t.ex. luften vi andas?

Frågan om vilka som har den största skulden till miljöförstörelsen spelar stor roll i debatten. Vi väljer därför att ta upp den längre fram. Här skall blott konstateras att när marknadshushållningen inte fungerar tillfredsställande har det offentliga — som exemplifierats ovan — möjlighet att ingripa genom att antingen styra marknadsmekanismerna eller att ordna saken vid sidan om dessa. De politiska beslut som här avses kan ta formen av:

- a) *Regleringsmetoden*, dvs. lagar och förordningar som styr företagens och hushållens beteende (exempel: bestämmelser om ljuddämpare och avgasrenare på motorfordon).
- b) *Avgiftsmetoden*, dvs. ingrepp av det offentliga i prisbildningen genom avgifter och stundom subventioner (exempel: det vore fördriktigt att uppmuntra användning av eldningsolja med låg svavelhalt genom att avgiftsbelägga den med hög svavelhalt och använda intäkterna härav till att subventionera den mindre skadliga eldningsoljan).
- c) *Leveransmetoden*, dvs. tillhandahållande av varor och tjänster utanför marknadshushållningen (exempel: offentliga parker och planteringar).

Valet mellan dessa typer av ingripanden blir i varje situation främst beroende på vilken som är lättast att administrera för att en given effekt skall nås. De två förstnämnda typerna har en viktig långsiktig bieffekt som innebär att miljövänligare produkter och produktionsprocesser utvecklas genom att företagen i eget vinstintresse försöker undvika att betala avgifter eller bli utsatta för regleringar. Vid val mellan olika tekniska lösningar på produktions- och distributionsproblemen har nämligen de utåtriktade skadeverkningarna på miljön hittills fått väga lätt jämfört med vad som framstår som företagsekonomiskt riktigt, när kostnadskalkylen fått stanna innanför företagets väggar.

Miljön och inkomstfördelningen

Varje ingrepp i marknadsmekanismen gynnar vissa och missgynnar andra. Miljöfrågorna utgör därvidlag inget undantag. Eventuella förändringar i fördelningen av inkomster och förmögenheter till följd av statliga ingripanden på miljöområdet kan dock i allmänhet rättas till med hjälp av de generella fördelningsinstrument som står till buds, nämligen skatter och transfereringar. Endast om man av någon anledning inte kan eller vill göra sådana omfördelningar kommer hänsyn till inkomstfördelningen att lägga hinder i vägen för miljövärdspolitiken.

Det har diskuterats mycket om vilka som idag egentligen får bära de icke beaktade kostnaderna för användning eller förbrukning av miljön. Det förefaller rimligt att hävda att höginkomsttagarna på grund av att deras varukonsumtion redan är relativt hög värderar miljö högre i förhållande till varor än låginkomsttagarna. Om detta gäller skulle det alltså innebära att personer med höga inkomster vore mera villiga att betala för miljön än låginkomsttagarna. Problemet är emellertid att detta ingalunda garanterar att höginkomsttagarna är mera villiga att betala för den kollektiva miljövärdet. Deras högre värdering av god miljö kan i stället ta sig uttryck i att de använder sina höga inkomster till att "köpa sig fria" från dålig miljö. Detta har i själva verket visat sig vara den vanligaste utvägen. God miljö köps i form av villor utanför storstäderna, sommarbostäder, semesterar, etc. Till slut blir det ändå låginkomsttagarna som får betala största delen av kostnaden för miljöförstöringen i form av sämre livsbetingelser. Kollektivt genomförda ingripanden för att åstadkomma en bättre hushållning med miljön skulle alltså med stor sannolikhet vara till låginkomsttagarnas fördel.

Den irrationella användningen av miljön berör även inkomstfördelningen över tiden. Konsumenter och producenter behöver i stor utsträckning inte betala för att få ta miljön i anspråk. Kostnaderna drabbar dem i stället "in natura" i form av försämrad miljö. Dessa kostnader inträffar emellertid inte omedelbart utan uppträder senare, i vissa fall så långt fram att det blir kommande

generationer som får bära dem. Detta förhållande måste utgöra en stor frestelse för dagens generation att konsumera miljövärden på senare generationers bekostnad.

Kritik

Få grupper i samhället går fria från miljökritikernas anklagelser. De *politiska organen* har inte varit tillräckligt förutseende när det gällt att ange ramarna för hur man får handskas med miljövärden. De *övervakande myndigheterna* anklagas för allmän passivitet inför mäktiga ekonomiska intressen. *Industrin* sägs strunta i kommande generationer och kortsynt förstöra miljövärden som den ej behöver betala. I de fall några restriktioner finns för industrins verksamhet följer man enbart dessa, utan att självmant gå vidare för att skydda miljön i den anda som restriktionerna uttrycker. Liknande kritik framförs mot *jordbruket*. *Handeln* sprider de miljöfarliga produkterna utan att ge konsumenterna alternativ. *Massmedia* anklagas för att svika sitt ansvar: de är beroende av industri och handel och understöder dessas miljöfarliga verksamhet. Kritik riktas också mot *konsumenterna*: genom sin nonchalans inför miljövårdspropagandan har de del i ansvaret för att miljön förstörs. När allt kommer omkring är det ju inte fabrikanterna av engångsförpackningar, utan konsumenterna som dräller tomglas omkring sig.

Ja, t.o.m. de som ställer samman nationalräkenskaperna får sig en släng av slevan. Vid beräkningen av värdet av landets totala produktion i form av bruttonationalprodukten, BNP, görs inte avdrag för förstöring och nedslitning av den yttre miljön. I den mån man söker reparera framåtskridandets skador registreras utgifter för detta som en höjning av BNP. Kostnaderna för våra vattenreningsverk, våra lasarett för trafikoffer, våra tunnelbanor för att transportera folk i storstäderna och många andra åtgärder för att hjälpligt reparera det ekonomiska framåtskridandets skadeverknings ingår i BNP. Med hänsyn till att BNP används som ett mått

på det materiella framåtskridandet har beräkningsmetoderna väckt opposition.

SNS undersökning "Näringslivet utmanat" visade att socialistiska sympatier långt ifrån alltid är en förutsättning för negativ inställning till företeelser i näringslivet. I miljöfrågorna visade undersökningen en särskilt utbredd misstro mot näringslivet hos studenter av alla politiska schatteringar. Offentliga debattinlägg ger också belägg för att kritik mot den privata företagsamhetens agerande i miljöfrågor kommer från de mest skilda grupper. Kritiken får ofta särskild tyngd genom att det är yrkesmän som yttrar sig i egenskap av "experter", t.ex. biologer, läkare, tekniker. Denna kritik har också lätt att få göra sig hörd i massmedia.

En stor del av kritikerna är ideologiskt obundna personer styrda enbart av en vilja att kämpa mot en hotande försämring av miljön. Deras kritik kommer därför mestadels att ligga på det praktiska planet. De angriper enstaka företeelser och kräver ofta statliga ingrepp för att rätta till miljöförstöringen.

För de socialistiska kritikerna är den självklara slutsatsen att ett privatkapitalistiskt system automatiskt leder till att miljövärden negligeras som en följd av att kapitalisternas vinst är den enda drivkraften för företagen. Prismekanismens oförmåga att i vissa fall avspegla de samhälleliga värderingarna tas till intäkt för att det marknadsekonomiska systemet måste avskaffas eller i grunden förändras. Att de politiska instanserna inte heller kunnat slå vakt om miljön är enligt dessa kritiker beviset för att ett samhällssystem byggt på marknadsekonomi och privat ägande av produktionsmedlen är oförmöget att lösa några av de mest fundamentala samhällsproblemen. Politikerna är en del av detta system och handlar i enlighet med dess lagar. De kan därför omöjligt åstadkomma förändringar som strider mot kapitalisternas lång- eller kortsiktiga vinstintressen. Att inom ramen för en kapitalistisk marknadsekonomi genom avgifter eller regleringar lösa miljöfrågan är därför otänkbart. En omfattande statlig planering som omfattar hela näringslivet är det enda alternativet.

Även mer liberala kritiker betonar kraftigt näringslivets ansvar vad gäller miljöförstöringen. Näringslivet övervältrar ansvaret på

statsmakterna och kryper därvid bakom det faktum att lagstiftning och andra regleringar på detta område är synnerligen ofullständiga. På andra områden där regleringarna är betydligt snävare gör emellertid företagen allt för att tänja på ramarna och lyckas t.o.m. ibland helt ändra på dessa. Näringslivets agerande är cyniskt, menar kritikerna; i miljövårdsfrågan kräver man offentliga ingripanden medan man i andra sammanhang energiskt bekämpar alla former av statlig inblandning i näringslivet. Näringslivet kräver att statsmakterna fastställer ramar när dessa tjäna näringslivets vinstintressen, medan företagen i andra sammanhang själva fastställer ramarna för sin verksamhet. Det är enligt kritikerna en illusion att tro att konkurrensen mellan företagen sker efter utifrån givna spelregler. Förekomsten av moderna storföretag samlade i företagsimperier under gemensam ledning har helt kullkastat denna gammalliberala teori, om den någonsin varit sann.

Ansvar för miljöförstöringen faller alltså huvudsakligen på näringslivet. På samma sätt som marknaden delats upp mellan olika företag genom samarbetsavtal och andra konkurrensbegränsningar hade miljöfrågan kunnat lösas genom överenskommelser mellan företagen. Skillnaden är bara att i det senare fallet saknas vinstmotivet och därför tas inga initiativ från näringslivets sida.

Kritikerna hävdar också att företagets höga vinster under efterkrigstiden bl.a. uppkommit genom rovdrift på miljö och att det därför inte är mer än rätt att företagen nu slår av på sina vinstanspråk och ersätter de skador som tidigare åstadkommits. Dessutom är kostnaderna för en miljövänligare produktion i många fall små. Företagen har bara inte gjort några ansträngningar att förändra metoderna på grund av sin alltför ensidiga företagsekonomiska vinstinriktning.

Motargument

Näringslivets representanter vill genomgående främst lägga ansvaret för miljön på samhället (stat och kommun). Samhället skall ange de ramar för ianspråkstagande av miljön, vilka näringslivet

sedan har att rätta sig efter. Endast statsmakterna kan företa de nödvändiga ingreppen i marknadsmekanismen, det enskilda företaget kan bara anpassa sig till marknaden som den faktiskt ser ut. De marknadsekonomiska spelreglerna måste ligga utanför det område som det enskilda företaget kan påverka, i annat fall kommer själva spelreglerna att användas av företagen som ett vapen i kampen mot konkurrenterna.

Det går heller inte att kräva att de enskilda företagen inom de generella ramar som statsmakterna angett för marknadsekonomin spelrum, skall företa några ytterligare frivilliga inskränkningar. Det skulle i så fall röra sig om överenskommelser mellan konkurrenter i konkurrensbegränsande syfte, som i det enskilda fallet kan förefalla harmlösa eller t.o.m. önskvärda, men som om de tilläts i obegränsad utsträckning radikalt skulle försvaga konsumenternas ställning på marknaden. I själva verket skulle hela det marknadsekonomiska systemet därigenom sättas ur funktion.

Det framhålls också att miljöförstöring inte alls är något specifikt för marknadshushållningen. De socialistiska staterna med Sovjetunionen i spetsen förgiftar vatten och luft i minst samma utsträckning som blandekonomierna i väster.

Det varnas från näringslivets sida för alltför långtgående åtgärder i miljöpolitiken. Exporterande och importkonkurrerande svenska företag har mycket begränsade möjligheter att bära starkt ökade kostnader för miljöförbrukningen om den svenska konkurrenskraften gentemot utlandet skall kunna behållas oförändrad. Att medvetet sänka konkurrenskraften genom miljöpålagor, som uteslutande drabbar näringslivet, i utbyte mot en bättre miljö anses vara en orealistisk lösning. Konsumenterna skulle inte acceptera den nedskärning av importen som blir nödvändig för att balansera minskningen av exporten, utan fortsätta att köpa importvaror i samma utsträckning som tidigare och därigenom mycket snart framkalla en valutakris.

Det höga svenska löneläget har vuxit fram i en situation där företagen inte behövt ta hänsyn till miljökostnaderna. Det är orimligt att begära, menar man på näringslivshåll, att företagen omedelbart skall tvingas bära kostnader som uppstått därför att de

miljövårdspolitiska målen nu förskjutits. I vissa fall är produktionsprocesserna omöjliga att på kort sikt anpassa till skärpta miljöföreskrifter och en omfattande kapitalförstöring skulle bli följden. Det är, menar företrädare för näringslivet, en illusion att tro att företagstvinsterna i någon större utsträckning skulle kunna bidra till att täcka miljökostnaderna. De företagsekonomiska vinsterna av obefintliga priser på miljön har främst tillfallit konsumenterna i form av lägre priser och de anställda i form av högre löner. Den enda realistiska utvägen är en successiv anpassning av hela samhällsekonomin till kostnadsrealistiska priser på miljön. Denna anpassning bör huvudsakligen ta sig uttryck i en återhållsam allmän löneutveckling för att skapa utrymme i företagen för miljö-kostnaderna. Därigenom kan man komma tillrätta med miljöproblemen och samtidigt bevara den yttre och inre balansen i samhällsekonomin.

Att det behövs åtgärder för att skydda och sanera miljön förnekas i allmänhet inte av företagen. Näringslivets argument är främst avsedda att uppfattas som inlägg i debatten om vilka som skall bära kostnaderna för miljövården. I egenskap av arbetsgivare är företagen medvetna om risken att kompensationskrav kan omintetgöra alla försök att sänka konsumtionsstandarden i sådan utsträckning som krävs för en snabb och effektiv miljövård. Företagen själva anser att vinsterna inte ger utrymme för några större miljöinsatser på företagets bekostnad. Om denna bedömning är realistisk leder den till en pessimistisk syn på möjligheterna att mobilisera kraftigt ökade resurser för miljövård.

Bakgrunds- och debatt- litteratur

Allmänt

- En liberal vänster, Per Gahrton m.fl., Stockholm 1969
En ny vänster, red. Göran Therborn, Stockholm 1966
Gorz A., Arbetarrörelsen i överflödets samhälle, Stockholm 1965
Gorz, A., Den svåra socialismen, Stockholm 1968
Moderat samhällssyn, Anders Arfwedson, Anders Björck, Hans Sandebring, Stockholm 1969
Näringslivet utmanat, SNS, Stockholm 1969
Program för socialism, Socialistiska förbundets programförslag, Stockholm 1967
Samuelsson, K., Det fördömda kapitalet, Stockholm 1970
Tarschys, D. och Tham, C., Den nygamla vänstern, Stockholm 1969

Maknadsekonomi

- Adler-Karlsson G., Funktionssocialism, Stockholm 1967
Albinsson G., Tengelin S., Wärneryd K.-E., Reklamens ekonomiska roll, Stockholm 1964
Baran P. A., Sweezy P. M., Monopoly Capital, New York 1966
Bentzel R., Lindbeck A., Ståhl I., Bostadsbristen, Stockholm 1963
Burns A., The Decline of Competition. A Study of the Evolution of American Industry, New York och London 1936
Dorfman R., Prissystemet, Stockholm 1967
Gulbrandsen O., Lindbeck A., Jordbruksnäringens ekonomi, Stockholm 1969
Hedlund R., Så drabbar oss reklamen, Stockholm 1969
Jäfvert K., Reklam och näringsliv svarar sina kritiker, Stockholm 1969
Lewin L., Planhushållningsdebatten, Stockholm 1967

- Lindbeck A., Den nya vänsterns nationalekonomi (Ekonomisk politik i förvandling), Stockholm 1970
- Lindbeck A., Prissystemet i långtidsplaneringen (Svensk ekonomisk tillväxt), Stockholm 1966
- Mandel E., Inledning till marxismens ekonomiska teori, Stockholm 1968
- Schumpeter J. A., Theory of Economic Development, Cambridge, Mass. 1955
- Scitovsky T., Welfare and Competition, The Economics of a Fully Employed Economy, London 1961

Makt och företagsdemokrati

Makten i samhället

- Galbraith J. K., Amerikansk kapitalism, Stockholm 1968
- Galbraith J. K., Den nya industristaten, Stockholm 1969
- Galbraith J. K., Överflödets samhälle, Stockholm 1964
- Hayek F., Vägen till träldom, Stockholm 1944
- Hermansson C. H., Monopol och storförfinans — de 15 familjerna, Stockholm 1966
- Koncentrationsutredningen, SOU 1968
- Macpherson C. B., Den mångtydiga demokratin, Stockholm 1968
- Marcuse H., Den endimensionella människan, Stockholm 1968
- Marcuse H., Kritik av den rena toleransen, Stockholm 1968
- Mills C. Wright, The Power Elite, New York 1956
- Palm G., Indoktrineringen i Sverige, Stockholm 1968
- Schumpeter J. A., Capitalism, Socialism and Democracy, New York 1967

Företagsdemokrati

- Blumberg P., Industrial Democracy: The Sociology of Participation, London 1968
- Borgenhammar E., Företagsdemokrati — 12 debattinlägg, Stockholm 1965
- Borgenhammar E., Samverkan inom företaget, FFI och SAF, Stockholm 1964

BAKGRUNDS- OCH DEBATTLITTERATUR

- Dahlström E., Fördjupad företagsdemokrati, Stockholm 1969
- Demokratisering av arbetslivet, delrapport avgiven av TCO:s kommitté för samarbetsfrågor på arbetsplatsen (SAMKO), Stockholm 1970
- Den industriella demokratins problem, SOU 1923:29—30
- Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratien, LO-företagsnämndsutredningen, Stockholm 1961
- Företagsanpassat samarbete, Utvecklingsrådet — SAF, LO, TCO, Stockholm 1967
- Gardell B., Westlandet G., Om industriarbete och mental hälsa, Stockholm 1968
- Information och samråd. Resultat av några fältstudier. SAF:s referensgrupp för arbetslivets demokratisering, Stockholm 1965
- Israel J., Alienation: Från Marx till modern sociologi, Stockholm 1968
- Karlsson L. E., Demokrati på arbetsplatsen, Stockholm 1969
- Konsten att dressera människor, Stockholm 1969
- Lidén L., Makten över företaget, Stockholm 1966
- Lidman S., Gruva, Stockholm 1969
- Lindencrona G., Industriell demokrati (Unga liberaler), Stockholm 1961
- Människan i arbetslivet. Sammanställning av företag, diskussioner och utfrågningar vid en serie konferenser under 1969, SAF, Stockholm 1970
- Ohrlander G., NJA, Stockholm 1969
- Rhenman E., Företagsdemokrati och företagsorganisation, Stockholm 1967
- Riktlinjer för utvecklingsrådets försöksverksamhet med nya former för fördjupad företagsdemokrati, Stockholm 1969
- Samarbete genom hela företaget. Föredrag av Axel Iveroth vid Fabriksarbetarförbundets kongress i Malmö den 15 december 1969, Stockholm 1970
- Samarbetet i framtidens företag. SAF:s referensgrupp för arbetslivets demokratisering, Stockholm 1965
- Samarbete och arbete, Folksam, Stockholm 1967
- Thorsrud E., Emery F. E., Mot en ny bedriftsorganisation, Oslo 1969
- Tillkallandet av en delegation för försöksverksamhet med företagsdemokrati i de statliga aktiebolagen, Stockholm 1968
- Tjänstemännen och företagsnämnderna. Rapport avgiven av TCO:s arbetsgrupp för företagsnämndsfrågor, Stockholm 1964

Workers Management in Yugoslavia, ILO, Geneva 1962

1946 års avtal om företagsnämnder med däri 1958 vidtagna ändringar,
Stockholm 1958

1966 års avtal om företagsnämnder, Stockholm 1966

Näringslivet och u-länderna

Baran P., *The Political Economy of Growth*, New York 1957

Berntson L., Persson C., *U-hjälp och imperialism*, Stockholm 1968

En liberal utrikessyn, red. Magnus Lagerkvist, Stockholm 1970

Eisler H., *En saklig betraktelse*, Stockholm 1969

Frank A. G., *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*,
New York 1969

Företagsmoral och utrikespolitik, SNS, Stockholm 1967

Gerassi, *Storm över Anderna*, Stockholm 1967

Gårdlund T., *Främmande investeringar i U-land*, Stockholm 1968

Gårdlund T., *Lamco i Liberia*, Stockholm 1967

Holmsen Y., Mannerheim J., *Lamcos Liberia*, Stockholm 1968

Lindquist S., *Slagskuggan*, Stockholm 1969

Palm G., *En orättvis betraktelse*, Stockholm 1967

*Partners in Development. Report of the Commission on International
Development.* Chairman Lester B. Pearson, New York 1969

U-hjälp i utveckling, SIDA, Stockholm 1969

Miljön

Dahmén E., Facht J., *God miljö till varje pris? (Ekonomisk politik i
förvandling)*, Stockholm 1970

Dahmén E., *Planerar vi för den ekonomiska utveckling på längre sikt
som vi verkligen vill ha? (Svensk ekonomisk tillväxt)*, Stockholm
1966

Dahmén E., *Sätt pris på miljön*, Stockholm 1969

Holst H.-A., *Rädda miljön. En analys och ett handlingsprogram*,
Stockholm 1969

Holst H.-A., *Rädda naturen. Naturvårdens problem och möjligheter*,
Stockholm 1970

BAKGRUNDS- OCH DEBATTLITTERATUR

Landell N.-E., Välfärd till döds, Stockholm 1969

Little I. M. D., A Critique of Welfare Economics, Oxford 1957

Palmstierna H., Plundring, svält, förgiftning, Stockholm 1968

Turvey R., "On Divergences between Social Cost and Private Cost",
Economica Aug. 1963

Böcker från Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Ca = cirkapris exkl. moms

Albinsson, Göran—Rydén, Bengt m. fl.

Strukturproblem 504 sidor 1968 Ca 23: 50

En redovisning av samarbetsavtal, sammanslagningar och nedläggningar inom industrin åren 1965—67. Katalogdelen på 400 sidor upptar 2 000 företag från 12 branscher som alla varit direkt berörda av förändringar under denna tid. Boken innehåller även en undersökning av vad som händer med de anställda vid nedläggningar och de komplicerade personalproblem som dessa medför.

Albinsson, Göran—Segerstedt, Torgny m. fl.

Näringslivet utmanat 165 sidor 1968 Ca 17: 50
inb. 22: 50

Kritiska röster särskilt från studenter har höjts både mot enskilda företag och näringslivet i stort.

Vad är det man reagerar mot i företagens verksamhet?

Är studentkritiken en följd av breddad universitetsrekrytering eller av en allmän "vänstervridning"?

Hur stora är de vänsterradikala grupperna?

Har de något inflytande?

Andersson, Hans G.

Vad gör partierna i riksdagen?

— *mål, taktik och arbetsformer* 114 sidor 1969 Ca 19: 50
inb. 24: 50

Redogörelse för de politiska partiernas arbets sätt i riksdagen. Materialet har insamlats genom ett stort antal intervjuer med riksdagsmän och genomgång av icke offentliga utskottsprotokoll. Bland detaljfrågor som tas upp: Partiledarens ställning, partidisciplinen, principerna för befordran till utskottsplatser och enkammarriksdagens inverkan på partiernas arbete.

Baude, Hans

Att söka ekonomisk litteratur 198 sidor 1967 Ca 17: 50

En praktisk handledning för alla som sysslar med ekonomiskt utredningsarbete, forskare, studerande vid universitet och högskolor samt för bibliotek, såväl special- som universitetsbibliotek.

Bergqvist, Ivar—Thorburn, Th. m. fl.

När kommunen köper 192 sidor 1968 Ca 21: 50
inb. 26: 50

Vilka sköter den kommunala upphandlingen? Det är de förtroendevalda som disponerar över de miljarder som går till köp av varor och tjänster. En studiegrupp inom SNS har undersökt förhållandena och det framgår att i de flesta fall fattas kommunernas viktiga och ekonomiskt betydelsefulla inköpsbeslut av personer som är okunniga i inköpsfrågor.

Boken har i huvudsak handbokskaraktär. Den är av särskilt stort intresse för kommunernas förtroendevalda och tjänstemän. Men praktiskt taget alla de inköpsproblem som dessa ställs inför möter även inköparna i enskilda företag och statsförvaltning.

Borgenhammar, Edgar

Makten över sjukhuset 238 sidor 1968 Ca 23: 50
inb. 28: 50

En undersökning och en kritisk granskning av budgetpraxis inom svensk sjukvård. Vänder sig till alla som sysslar med sjukvårdsfrågor men även till alla dem som i enskild eller offentlig tjänst kommer i beröring med budgetfrågor.

Branschrationalisering 310 sidor 1958 Ca 27: —
Mening—metoder—möjligheter inb. 32: —

En undersökning av en arbetsgrupp: Rune Höglund—Torsten Carlsson—Gunnar Ericsson—Folke Kristensson—Sven H. Åsbrink—Göran C.-O. Claesson. En diskussion av branschrationaliseringarnas ideologi. Analyser av branschutredningar som företogs åren 1946—1947 i möbel-, el-, sko- och textilbranschen samt sten- och byggnadsindustrin.

Dahlström, Edmund—Holter, Harriet m. fl.

Kvinnors liv och arbete 550 sidor 1962 (30:—)
nedsatt pris ca 14: 50

Svenska och norska studier av ett aktuellt samhällsproblem.

Detta anses vara standardverket i kvinnofrågan. Ur innehållet: Analys av könsrollsdebatten. Kjösroller og social struktur. Fra barn till voksen. Familjen och gifta kvinnors förvärvsarbete. Kvinnorna på arbetsmarknaden i Sverige. Företagen och den kvinnliga arbetskraften.

The Changing Roles

of Men & Women

205 sidor 1967 Ca 31: 50

Boken är en sammanfattning på engelska av *Kvinnors liv och arbete*. Den engelska upplagan har ett längre förord av statsrådet Alva Myrdal.

Dahmén, Erik

Sätt pris på miljön

94 sidor 1969 Ca 19: 50
inb. 24: 50

Nationalinkomsten stiger — men samtidigt försämras vår levnads-
miljö genom luftföroreningar, naturförstöring och på många and-
ra sätt. Utvecklingen är på väg att snedvridas i förhållande till
våra egentliga önsknings. Hur kan den snedvridningen förklar-
as? Vilken mekanism är det som verkar? Vad kan vi göra för
att skapa en bättre utveckling? Forskningsrapporter och betän-
kanden om förgiftningar och luftföroreningar ger ständigt för-
nyad aktualitet åt dessa frågor. Boken innehåller också en kata-
log över olika typer av miljöförstöring.

Eisler, Hans

En saklig betraktelse

400 sidor 1969 Ca 23: 50

Analys av u-landspolitikens mål och medel inb. 28: 50

Vad betyder utländska företags investeringar för u-länderna?

Bistånd eller utsugning? Författaren visar

att svenska företags investeringar som regel är till fördel för
u-ländernas ekonomiska och sociala utveckling

att stöd åt privata investeringar i u-länderna bör prövas som ett medel i den svenska biståndspolitik.

Olika sätt att stimulera privata företag till investeringar i u-länderna lanseras och analyseras.

Ennerfelt, P. Göran

Handeln mellan öst och väst 127 sidor 1966 Ca 18: 50

För alla med intresse för affärer på öststaterna ger boken en nyttig introduktion till öst-västhandelns utveckling, dess särskilda problem bl.a. i form av handelshinder som rests både i öst och väst samt öst-västhandelns framtida utvecklingstendenser. Det ekonomiska systemet i öst behandlas i ett särskilt avsnitt.

Fältström, Eric—Heijtz, Sven

Företags- och organisationspolitik 182 sidor 1967 Ca 21: 50

I stora och medelstora företag föreligger ofta behov av riktlinjer för hur verksamheten skall bedrivas. De anställda måste känna till företaget, dess politik, mål och funktionssätt. Organisationspolitiken utgör ett centralt medel vid genomförandet av företagspolitiken. Innehållet kan komprimeras i skriftliga riktlinjer.

Företaget och forskningen 98 sidor 1964 Ca 10: —

En arbetsgrupp diskuterar den industriella forskningens problem, expansion, klimat, uppgifter, planering, administration, redovisning och ekonomi.

Företagets långsiktsplanering 150 sidor 1969 Ca 19: 50

inb. 24: 50

I denna bok diskuteras allmänna principer för långsiktigt planeringsarbete. Genom att systematisera och studera tänkbara handlingslinjer kan ett företag öka sin beredskap för framtida förändringar. Lämplig för både små och stora företag, oavsett verksamhetsområde.

Företagsmoral och utrikespolitik 140 sidor 1966 Ca 19: 50

Hur skall ett svenskt företag handla när dess internationella engagemang tvingar fram moraliskt och ideologiskt känsliga beslut?

Skall man köpa apelsiner från Sydafrika och Spanien, och skall man turista där? Skall man stänga den utländska fabriken om landet byter regim? En rad företrädare för svenskt näringsliv har diskuterat dessa problem med varandra och med utomstående specialister.

Gedin-Erixon, Astrid

Invandrare i Sverige

Enkäter, brev och samtal 169 sidor 1970 Ca 19: 50
— *främst om finländare* inb. 24: 50

Boken belyser förhållandena vid två arbetsplatser. Särskilt de problem som de finländska invandrarna ställs inför och hur de försöker komma tillrätta med dem. Genom enkäter, intervjuer med personalmän samt brev som kommit till Statens invandrarverk ger boken en allmän inblick i hur det är att vara invandrare i Sverige. Ett särskilt kapitel ägnas begreppet anpassning.

Grape, Lennart—Ysander, Bengt-Chr.

Säkerhetspolitik och försvarsplanering

235 sidor 1967 Ca 23: 50

Försvaret kan sägas vara landets största koncern och som sådan den svenska industrins viktigaste kund. Vad som händer inom försvaret är även ur ekonomisk synvinkel av betydande intresse. Försvarets långsiktiga planeringsproblem analyseras. Förslag framlägges till såväl principiella som konkreta lösningar av organisatoriska problem. Boken kan även ses som en studie i långsiktplanering för offentliga aktiviteter överhuvudtaget.

Johansson, Folke—Carlbom, Terry

Kan vi lita på TV?

174 sidor 1966 Ca 17: 50

Hur skall TV bete sig i förhållande till konsumenterna — till publiken? Skall TV vara uppfostrande och opinionsbildande eller endast speglande och neutral? Får TV-medarbetarna aldrig tycka själva? Får de låta egna värderingar inverka på programmet? Hur bör TV bete sig mot olika partsintressen? Hur drar man gräns mellan producentintresse och konsumentintresse?

Johansson, Harry

Utländsk företagsetablering

i Sverige

240 sidor 1967 Ca 23: 50

De multinationella företagens inflytande över Sveriges ekonomi har länge varit relativt okänt. Hur stor del av svenskt kapital och svensk arbetskraft styrs direkt eller indirekt av utländska ägargrupper? Vilken betydelse har de utländska företagen för samhällsekonomin? Detta är den första kartläggningen av samtliga företag i Sverige som är i utländsk ägo. Undersökningen har gjorts branschvis och den presenterar mera än 550 företag.

Kjellström, Nils

70-talets chefer

138 sidor 1969 Ca 23: 50

inb. 28: 50

Författaren har tillsammans med en grupp experter på "management development", Hans Robertsson, Lennart Strömberg m.fl., försökt besvara frågor som:

Vilka krav kommer vårt eget och omvärldens sociala och ekonomiska system att ställa på chefer på olika nivåer inom företag och offentliga förvaltningar? Hur många chefer behövs och vad måste de kunna på 1970-talet?

Kleppe, Per

EFTA — NORDEK — EEC

274 sidor 1969 Ca 22: 50

Analys av de nordiska ländernas

inb. 27: 50

integrationsproblem

En utförlig redogörelse för NORDEK-planen och dess konsekvenser för vår ekonomi. Det hittillsvarande samarbetet inom EFTA:s ram värderas, såväl kvantitativt som kvalitativt. De nordiska ländernas ställning i det europeiska ekonomiska samarbetet behandlas. Den viktiga frågan om NORDEK försvårar eller underlättar en anslutning till EEC diskuteras ingående. Författaren har under flera år varit chef för EFTA:s ekonomiska sekretariat i Genève.

Liljefors, Åke O.—Braunerhielm, Erik

Världshandel

i omvandling 2:a omarb. uppl. 170 sidor 1968 Ca 22: 50
Syftar främst till att ge centrala data om den internationella handelskaraktären i dag och förutsättningarna för utvecklingen. Med aktuell statistik och många tabeller. Behandlar även problem som förelåg inför den andra världskonferensen om handeln med u-länderna som avslutades i New Delhi våren 1968.

Lundberg, Erik

Produktivitet och räntabilitet

286 sidor 1961 Ca 24: —
Studier i kapitalets betydelse inom svenskt näringsliv. Boken är den första systematiska sammanställningen av de resultat investeringar leder till och av de överväganden som föregår dem.

Machlup, Fritz — Dahmén, Erik — Ohlin, Göran

Kris i valutasystemet

212 sidor 1970
— är pappersguldet lösningen? Ca 22: 50
inb. 27: 50

Lättläst beskriver professor Fritz Machlup, Princeton University — en av männen bakom pappersguldet — krisen i det internationella betalningssystemet och olika försök som gjorts att lösa krisen. Professor Erik Dahmén har skrivit en översikt över hur det nuvarande internationella valutasystemet fungerar. Professor Göran Ohlin beskriver i sin uppsats hur behovet av valutareserver tillgodosetts under skilda perioder, dvs. utvecklingen från metallguld till pappersguld.

On Incomes Policy

275 sidor 1969 Ca inb. 65: —
*Papers and Proceedings from a Conference
in Honour of Erik Lundberg*

Från en konferens med ett stort antal ledande svenska och utländska ekonomer och ekonomiska rådgivare till statschefer. Temat var inkomstpolicik mot bakgrund av den inflation som rått sedan världskriget. Konferensen studerade ingående de svenska problemen inför 1970 års valrörelse i internationellt perspektiv.

Rydén, Bengt

Sammanläggningar och samarbets-

avtal i svensk industri 1953—64 112 sidor 1965 Ca 16: 50

Ett komplement till SNS-utredningen Näringsliv i omvandling.

Segerstedt, Torgny—Lundquist, Agne

Människan i industrisamhället

Fritidsliv—Samhällsliv 560 sidor ca 60 tabeller 1955 Ca 25: —

Den numera klassiska studien av människans anpassning i dagens industrisamhälle, speciellt inriktad på fritidens användning. Analysen av klassmedvetandet i industrisamhället borde läsas och begrundas av alla industri- och personalchefer och sociologer.

Thorsell, Siv

Pryo

147 sidor 1967 Ca 19: 50

Praktisk yrkesorientering i teori och verklighet. Representanter för näringsliv, skola och länsarbetsnämnd har studerat hur ”pryo” fungerar lokalt och konkret.

Asbrink, Sven H.

Personaltjänsten i små och stora företag

52 sidor 1967 Ca 12: 50

En minneslista för personaltjänsten och en sammanfattning av modern erfarenhet av god personalpolitik i alla slag av företag. För kurser och utbildning.

SNS-böcker kan köpas i bokhandeln eller beställas direkt från SNS, Sköldungagatan 2, 114 27 Stockholm. Tel. 08/23 25 20.

Perspektiv på näringslivsdebatten

ger idéhistoriska och internationella synpunkter på angreppen mot näringslivet. Boken innehåller också några prov på den interna debatt som förs inom det svenska näringslivet. Den kan ses som en fortsättning på "Näringslivet utmanat", som kom 1969 och som främst behandlade den akademiska ungdomens kritik mot näringslivet.

I en inledande uppsats redovisar *Herbert Tingsten* kritikens idéhistoriska bakgrund och de ideologiska strömningarna i dagens svenska samhälle.

Anthony Sampson (författare till bl.a. *Anatomy of Britain* och *De nya européerna*) analyserar den europeiska studentrevolten.

Kurt Samuelsson beskriver den politiska, sociala och psykologiska bakgrunden till den svenska näringslivsdebatten. Han skisserar också förslag till konkreta reformer.

Behovet av reformer utvecklas ytterligare i uppsatser av några svenska företagsledare: *Olle Karleby*, *Lars Lidén* och *Lars Wirström*.

Bokens senare del innehåller en redovisning av argument och motargument på några särskilt omdebatterade områden:

Marknadsekonomi

Näringsliv och u-länder

Makt och företagsdemokrati

Miljö

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Distribueras av